

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТАНЬКО ІРИНА ЯРОСЛАВІВНА

УДК 340.112

**ДИСЕРТАЦІЯ
СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ТА НОРМ ПРАВА У ПРАВОВИХ
СИСТЕМАХ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **І.Я. Станько**

Науковий керівник: **Гусарєв Станіслав Дмитрович**
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Станько І.Я. Співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020.

У дисертації на підставі широкого аналізу юридичної наукової літератури та відповідної практики здійснено теоретичне осмислення предмета дослідження. Запропоновано нові шляхи досягнення визначеної автором мети, суть якої полягає в узагальненні та розвитку теоретико-методологічних знань про співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу. Дисертантом встановлено, що в наявній науковій базі, присвяченій окресленому колу пізнавальних завдань, наявні здобутки, в залежності від предмета дослідження, присвячені, в основному, характеристиці поняття або окремих властивостей норм права та принципів права. За критерієм наукового інтересу зазначені наукові праці поділено на декілька груп, зокрема такі, що присвячуються безпосередньо проблематиці правовій системи, нормам права, принципам права тощо.

Розкрито результати вибору та адаптації пізнавального інструментарію стосовно предмета наукового пошуку. З'ясовано, що методологія осмислення співвідношення принципів і норм права у правових системах є багаторівневим утворенням та обумовлюється використанням такої методологічної бази як: а) світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади дослідження; б) принципи наукового пізнання (об'єктивність, науковість, усебічність, плюралістичність, додатковість); в) методологічні підходи, а саме системний, компаративний, цивілізаційний, антропологічний, аксіологічний, потребовий, діяльнісний; г) методи пізнання (аналіз, синтез, абстрагування,

узагальнення, порівняння, діалектичний, метафізичний, герменевтичний, історичний, функціональний, синергетичний, структурний, конкретносоціологічний, статистичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний тощо).

З'ясовано, що поняття правової системи не має єдиного визначення, це пояснюється плюралізмом наукових шкіл і специфікою наукового тлумачення. Обґрунтовано позицію дослідження будови правової системи з точки зору теоретичної моделі загальної внутрішньої будови, використання якої сприяє висвітленню взаємодії її елементів, як у межах системи загалом, так і в середині її підсистемних утворень, якими охоплюються ідеологічні, нормативні, організаційні, процесуальні та комунікативні компоненти.

Завдяки використанню зазначеної моделі було охарактеризовано структурні елементи правової системи України, особливістю яких є спрямованість на ідею людиноцентризму. Розкрито особливості структури правової системи Європейського Союзу на національному та наднаціональному організаційних рівнях, спільними елементами яких є правові стандарти, цінності, принципи права, установчі договори, правові інститути та норми права. З'ясовано, що в сучасній юридичній науці має місце методологічний плюралізм щодо визначення поняття принципів права. Враховуючи використання дисертантом діяльнісного підходу в поєднанні доктринального та практичного рівнів, у дослідженні вперше розглянуто принципи права як інтегруючий елемент правової системи. Виявлено, що існування принципів має зовнішній (інтеграції правової системи в систему вищого рівня, якою є суспільство) та внутрішній аспекти (забезпечення взаємодії окремих явищ правової системи із втіленням принципів, що забезпечує досягнення сталості, єдності, функціональності, несуперечності складових елементів і розвиток правової системи як цілісності). Автором також наголошується, що в результаті прояву системоутворюючої, регулятивної, інтеграційної, ціннісної, правотворчої та ідеологічної функцій проявляється об'єднуюча роль принципів у праві та правовій системі, розкривається сутність причинно-наслідкового

зв'язку між окремими елементами у структурі системних утворень.

Аргументовано, що норми права – це універсально-регулятивні правові явища, що поєднують у собі інтелектуально-вольовий зміст і форму права, характеризуються сукупністю змістових, функціональних і формальних ознак. Норми права нерозривно пов'язані з усіма елементами правової системи, насамперед з принципами права, водночас кожний з елементів відчуває на собі їх дію. Вплив норм права на складові правової системи здійснюється в межах регулятивної, інтегративної, інформаційної та виховної функцій, головною з яких є саме регулятивна. Норми права як спосіб організації правової матерії посідають важливе місце у структурі правових систем романо-германської та англо-американської правових сімей.

Акцентовано увагу на тому, що загальні принципи права Європейського Союзу переважно тлумачаться як найважливіші людські цінності або «мегапринципи», а їх поєднання з нормами формує право Європейського Союзу, вказуючи на його пріоритетність у порівнянні з національними правовими системами. Уперше було доведено, що співвідношення принципів і норм правової системи Європейського Союзу варто розглядати з огляду на їх функціональне призначення.

Таким чином, встановлено, що принципи правової системи Європейського Союзу щодо норм права здійснюють регулятивну, інтегративну, охоронну, тлумачну функції, а відповідно норми – функції конкретизації, формалізації, інструментальну, інформаційну та захисну стосовно перших.

Опрацювання компонентів сучасної національної правової системи України доводить відсутність суттєвих відмінностей від правових систем романо-германської правової сім'ї. Особливість взаємозв'язку принципів і норм права в національній правовій системі України проявляється в таких аспектах як: пріоритетність принципів права над нормами права – у науково-теоретичних конструкціях; надання переваги нормам права перед принципами права – в юридичній практиці; різної форми взаємокореляції між принципами і нормами права на окремих стадіях правового регулювання суспільних

відносин, що зумовлено їх приналежністю до певного елемента системи права (галузі, підгалузі та інституту) і структури об'єктивного права (приватного та публічного права, матеріального і процесуального права, регулятивного й охоронного права).

Дістало подальшого розвитку наукове положення, що Україна спрямована на євроінтеграційні процеси, проявом чого є укладання і підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. У свою чергу такі події позитивно впливають на запозичення та реалізацію Україною принципів і норм права Європейського Союзу, що сприяє конвергенції правових систем і подоланню юридичних проблем правової взаємодії. В умовах євроінтеграції питання співвідношення принципів і норм права у правовій системі України є одним із пріоритетних для сучасного правознавства, а його всебічне осмислення спрямовує інтелектуальний потенціал представників громадянського суспільства та держави на практичне втілення прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: принципи права, норма права, правова система, співвідношення принципів і норм права, правова система України, правова система Європейського Союзу, євроінтеграція.

SUMMARY

Stanko I.Ya. Correlation of principles and norms of the law in the legal systems of Ukraine and the European Union. – Qualifying paper, the manuscript.

Ph.D. thesis in Law Sciences, in the specialty 12.00.01 «Theory and history of state and law: history of political and law studies» (081 – Law). – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2020.

In the dissertation on the basis of the wide analysis of legal scientific literature and the corresponding practice the theoretical comprehension of a subject of research is carried out. There are proposed a new ways to achieve the goal of the dissertation the content of which to generalize and develop theoretical and methodological knowledge about the relationship of principles and norms of law in the legal systems of Ukraine and the European Union. It is established that in the available scientific base there are achievements which are devoted, generally, to the characteristic of concept or separate properties of legal norms and principles of law. According to the criterion of scientific interest, these scientific works can be divided into several groups, in particular, those devoted to the legal system, law, principles of law and so on. The results of election and adaptation of cognitive tools in relation to the subject of scientific research are revealed. It is found that the methodology of understanding the relationship of principles and norms of law in legal systems is a multilevel formation and is determined by the use of such a methodological framework as: a) ideological, philosophical, scientific, sociological and theoretical bases of research; b) principles of scientific knowledge (objectivity, scientificity, comprehensiveness, pluralism, additionality); c) methodological approaches, especially systemic, comparative, civilizational, anthropological, axiological, necessary, activity; d) methods of cognition (analysis, synthesis, abstraction, generalization, comparison, dialectical, metaphysical, hermeneutic, historical, functional, synergetic, structural, specific sociological, statistical, legal comparative, legally formal, etc.).

It was found that the concept of the legal system does not have a single definition, due to the pluralism of scientific schools and the specifics of scientific

interpretation. The position of research of structure of legal system from the point of view of theoretical model of the general structure is substantiated. The use of such a model helps to highlight the interaction of its elements within the system as a whole and within its subsystems, which cover the ideological, normative, organizational, procedural and communicative components.

It has been found that in modern legal science there is a methodological pluralism in defining of the concept of principles of law. Using the activity approach, the principles of law as an integrating element of the legal system were considered for the first time. It is revealed that the existence of principles has external (integration of the legal system into the higher level system, which is society) and internal aspects (ensuring the interaction of individual phenomena of the legal system with the implementation of principles that ensure sustainability, unity, functionality, consistency of components and development of the legal system as a whole).

The author emphasizes that as a result of the manifestation of system-forming, regulatory, integration, value, law-making and ideological functions the unifying role of principles in law and in the legal system is revealed, the essence of causal connection between separate elements in structure of system formations is revealed.

It is argued that the rules of law are universal-regulatory legal phenomena that combine intellectual and volitional content and form of law, characterized by a set of semantic, functional and formal features. The rules of law are inextricably linked to all elements of the legal system, especially the principles of law, while each of the elements feels their effect. The influence of legal norms on the components of the legal system is carried out within the regulatory, integrative, informational and educational functions, the main of which is the regulatory one. The rules of law as a way of organizing legal matters occupy an important place in the structure of the legal systems of the Romano-Germanic and Anglo-American legal families.

Emphasis is placed on the fact that the general principles of EU law are mostly interpreted as the most important human values or «mega-principles» and their combination with norms forms law the European Union, indicating its priority over national legal systems. It was proved for the first time that the relationship between

the principles and norms of the the European Union legal system should be considered in the light of their functional purpose.

Thus, it was established that the principles of the the European Union legal system in relation to the norms perform regulatory, integrative, protective, interpretive functions, and, accordingly, the rules – the functions of specification, formalization, instrumental, informational and protective in relation to the former.

Elaboration of the components of the modern national legal system of Ukraine proves the absence of significant differences from the legal systems of the Romano-Germanic legal family. The peculiarity of the relationship of principles and norms of law in the national legal system of Ukraine is manifested in such aspects as: priority of the principles of law over the rules of law – in scientific and theoretical constructions; giving preference to the rules of law over the principles of law - in legal practice; various forms of correlation between the principles and norms of law at certain stages of legal regulation of social relations, due to their belonging to a certain element of the legal system (branches, sub-branches and institute of law) and the structure of objective law (private and public law, substantive and procedural law, regulatory and security law). The scientific position that Ukraine is aimed at European integration processes has been further developed. A manifestation of such integration is the conclusion and signing of the Association Agreement between Ukraine and the the European Union. In turn, such events have a positive impact on Ukraine's loaning and implementation of the principles and norms of the European Union law, which contributes to the convergence of legal systems and overcoming legal problems of legal cooperation. In the context of European integration, the issue of the correlation of principles and norms of law in the legal system of Ukraine is one of the priorities for modern jurisprudence. Its comprehensive understanding directs the intellectual potential of civil society and the state to the practical implementation of human rights and freedoms.

Keywords: principles of the law, norm of the law, legal system, correlation of principles and norms of the law, legal system of Ukraine, legal system of the European Union, European integration.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Русенко І. Я. Поняття принципів права та їх значення в правових системах України та Європейського Союзу. *Митна справа*. 2012. № 4 (82). Ч. 2. Кн. 1. С. 15–20.

2. Русенко І. Я. Норма права в контексті основних типів праворозуміння. *Наше право*. 2013. № 7. С. 196–201.

3. Русенко І. Я. Реформування національної правової системи України: філософсько-правовий підхід. *Часопис Київського університету права*. 2014. №1. С. 67-72.

4. Русенко І. Я. Філософсько-правовий аналіз становлення правової системи Європейського Союзу. *Legea și viața*. 2014. № 8/2 (272). С. 131–135.

5. Станько І. Я. Методологічні підходи дослідження співвідношення принципів і норм права в правових системах України та Європейського Союзу. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 18. С. 46–54.

6. Станько І. Я. Теоретико-правовий аналіз принципів права як інтегруючого елементу правової системи. *Правові горизонти*. 2020. № 20 (33). С. 15–22.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Русенко І. Я. Принципи права: їх роль і значення в правових системах України та Європейського Союзу. *Конституція – основа державного і суспільного устрою України: матеріали V міжвузів. наук. читань* (м. Київ, 29 берез. 2012 р.). Київ: ЮВЕТА, 2012. С. 19–24.

8. Русенко І. Я. Деонтологічні засади принципів права в правовій системі Європейського Союзу. *Деонтологічні засади професії юриста: матеріали VII «круглого столу» до Дня юриста* (м. Київ, 7 жовт. 2013 р.). Київ: ЮВЕТА, 2013. С. 73–77.

9. Русенко І. Я. Принципи права як елемент правової системи

Європейського Союзу. *Актуальні дослідження в юриспруденції*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 14 груд. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 8–10.

10. Русенко І. Я. Особливості норм права в правовій системі ЄС: філософсько-правовий вимір. *Перші економіко-правові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 4 берез. 2014 р.). Львів, 2014. С. 90–93.

11. Станько І. Я. Принципи права як втілення ідеї справедливості в українській системі правосуддя. *Правова держава: сучасні тенденції та передумови її розбудови в Україні*. (м. Тернопіль, 30 жовт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 13–18.

12. Станько І. Я. Функції принципів права в правовій системі Європейського Союзу. *Сорок треті економічно-правові дискусії (юридичне спрямування)*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 17 груд. 2019 р.) Львів, 2019. С. 17–20.

13. Станько І. Я. Функції норм права у правових системах сучасності. *Юридична освіта: осмислення, виклики та перспективи (пам'яті Юрія Бондаря)*: зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 26 берез. 2020 р.) / Редкол.: А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ: НАВС, 2020. С. 95–98.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	12
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. БІБЛІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ І НОРМ ПРАВА У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ	
1.1 Стан наукової розробки проблематики співвідношення принципів і норм права та їх місця у правових системах	22
1.2 Методологія дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах.....	43
Висновки до розділу 1	69
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПРИНЦИПІВ І НОРМ ПРАВА У СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ	
2.1 Загальнотеоретична характеристика структури правової системи.....	72
2.2 Принципи права як інтегруючий елемент правової системи	93
2.3 Норми права у структурі правової системи	116
Висновки до розділу 2	139
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ І НОРМ ПРАВА У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	
3.1 Взаємозв'язок принципів і норм права у правовій системі Європейського Союзу та правових системах держав-членів	141
3.2 Особливості співвідношення принципів і норм права у правовій системі України	165
3.3 Проблемні аспекти співвідношення принципів і норм права у правовій системі України в контексті її євроінтеграційних прагнень	190
Висновки до розділу 3	213
ВИСНОВКИ.....	216
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	222
ДОДАТКИ.....	255

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВР	–	Верховна Рада
ВС	–	Верховний Суд
ЄС	–	Європейський Союз
ЄСПЛ	–	Європейський суд з прав людини
КАС	–	Кодекс адміністративного судочинства
КК	–	Кримінальний кодекс
КМ	–	Кабінет Міністрів
КС	–	Конституційний Суд
НАБУ	–	Національне антикорупційне бюро України
НАЗК	–	Національне агентство з питань запобігання корупції
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ЦК	–	Цивільний кодекс
ЦПК	–	Цивільний процесуальний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Динамічне державоправотворення, що протягом останніх трьох десятиліть відбувається в Україні, характеризується як складний і суперечливий процес. На теперішній час є всі підстави стверджувати, що поступово викристалізувався ключовий вектор поступу України – європейська та євроатлантична інтеграція, що є свідомим і природним стратегічним вибором українського суспільства, підтвердженим багатьма випробуваннями. Дороговказом внутрішньодержавних реформ у різних сферах суспільної дійсності стала Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС), яка набула чинності в повному обсязі 1 вересня 2017 р. Тому подальше вдосконалення національної правової системи України та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин залишається одним із першочергових завдань. Істотним кроком на шляху до його розв’язання є ґрунтовне науково-теоретичне дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС.

Принципи, норми права та правова система належать до ключових понять загальнотеоретичного правознавства. Незважаючи на традиційність їх проблематики, значна кількість аспектів, що стосується сутності принципів, норм права та правової системи, потребує всебічного переосмислення і подальшого комплексного висвітлення. У цьому контексті дослідження взаємозв’язку та взаємодії принципів і норм права у правових системах України та ЄС має важливе значення для успішного вирішення нагальних проблем, пов’язаних з удосконаленням чинного вітчизняного законодавства, правотворчої та правозастосовної діяльності з урахуванням європейських правових стандартів. Адже саме принципи та норми права є ключовими елементами нормативної підсистеми правової системи, забезпечуючи її внутрішню єдність, цілісність і стабільність.

Теоретико-методологічним підґрунтям дисертації є значний науковий доробок вітчизняних і зарубіжних учених-юристів різних історичних періодів. Так, дослідження правових систем, їх ознак, структури, функцій і класифікації (типологізації), здійснені у працях Р.М. Бірюкова, М.Г. Братасюк, О.Є. Гіди, С.Д. Гусарєва, Р. Давида, М.В. Кравчука, Д.В. Лук'янова, Л.А. Луць, Б.В. Малишева, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришина, І.М. Ситара, О.Ф. Скакун, О.О. Старицької, О.Д. Тихомирова, О.В. Тюріної, Л.Г. Удовики, М.Г. Хаустової та інших, заклали передумови для вивчення місця окремих правових явищ у правових системах.

Висвітленню сутності принципів і норм права, їх особливостей, структури та видів сприяли праці С.С. Алексєєва, В.К. Бабаєва, М.Й. Байтіна, Ж.-Л. Бержеля, Є.В. Білозьорова, С.В. Бобровник, Є.В. Бурлая, А.М. Завального, Л.І. Заморської, В.В. Копейчикова, В.М. Костицького, Ю.В. Кривицького, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабіновича, І.А. Сердюка, О.О. Сидоренко та багатьох інших фахівців.

Безпосередньому дослідженню загальнотеоретичних і галузевих аспектів співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу присвятили наукові праці І.П. Бахновська, Ю.Ю. Білас, Т.М. Дашковська, Р. Дворкін, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, В.В. Колесніченко, А.М. Колодій, В.І. Муравйов, С.П. Погребняк, А.А. Пухтецька, О.В. Старчук, О.В. Стрельцова, О.О. Уварова, І.В. Яковюк, К.В. Яловий та ін.

Незважаючи на значну кількість спеціальних наукових розвідок з проблематики принципів, норм права і правових систем, й досі залишається чимало дискусійних і недостатньо розроблених питань, пов'язаних з їх взаємозв'язком і взаємодією. Це пояснюється, з одного боку, складністю й багатогранністю принципів і норм права, динамічністю змін у правових системах України та ЄС, а з іншого – вкрай складною безпековою, політичною, економічною й епідеміологічною ситуацією у світі протягом останніх років. Так, недостатньо уваги приділено сутності, функціональному призначенню принципів і норм права у правових системах сучасності, формам, механізмам і

проблемним аспектам співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС. Усе зазначене вище, а також полемічність порушених у дисертації проблем зумовили вибір теми наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дослідження здійснено відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки на період до 2020 року, визначених Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 9 вересня 2010 р. № 2519-VI; Перспективних напрямів кандидатських і докторських дисертацій за юридичними спеціальностями, затверджених Рішенням Президії Національної академії наук України від 18 жовтня 2013 р. № 86/11; Основних наукових напрямів та найважливіших проблем фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук на 2014 – 2018 рр., затверджених Постановою Президії Національної академії наук України від 20 грудня 2013 р. № 179; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р. Тему дисертації затверджено Рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол № 9 від 29 травня 2012 р.) і включено до переліку тем дисертаційних досліджень Національної академії правових наук України (реєстр. № 1605, 2012 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є узагальнення та розвиток теоретико-методологічних знань про співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС.

Для досягнення зазначеної мети сформульовано такі *завдання*:

- узагальнити здобутки наукових досліджень і здійснити аналіз джерельної бази з проблематики функціонування принципів і норм права у правових системах України та ЄС;

- визначити й обґрунтувати методологічні засоби пізнання співвідношення принципів і норм права у правових системах;

- висвітлити властивості моделі загальної структури правової системи,

що покладено в основу подальшої характеристики її елементів;

- розкрити значення принципів права як інтегративного елемента правової системи;

- з'ясувати місце та роль норм права у структурі правової системи;

- здійснити співставлення принципів і норм права у правовій системі ЄС та правових системах держав-членів за допомогою функціонального підходу;

- охарактеризувати специфіку взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права в національній правовій системі України;

- проаналізувати дискусійні та проблемні аспекти співвідношення принципів і норм права у правовій системі України в умовах євроінтеграції.

Об'єкт дослідження – принципи та норми права, їх місце і роль у правових системах сучасності.

Предмет дослідження – співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС.

Методи дослідження. Методологічну основу наукового пошуку становить сукупність світоглядних, філософських, наукознавчих, соціологічних і теоретичних засад, принципів наукового пізнання, методологічних (дослідницьких) підходів, загальних методів мислення, філософських, загальнонаукових і конкретнонаукових (неюридичних та юридичних) методів, застосування яких забезпечило достовірність та обґрунтованість результатів дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу.

З урахуванням специфіки предмета, мети та задач наукової розвідки використано поряд з іншими такі основні методологічні підходи: *системний підхід* – під час розгляду місця та ролі принципів і норм права у структурі правової системи (розділ 2); *компаративний підхід* – у ході вивчення природи принципів і норм права у форматі співвідношення загального, особливого, одиничного й унікального (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); *цивілізаційний підхід* – при осмисленні сутності принципів і норм права та механізмів їх взаємокореляції через призму розмаїття наукових позицій представників різних

правових систем, правових культур і цивілізацій (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3); *антропологічний підхід* – під час визначення проблемних аспектів співвідношення принципів і норм права в національній правовій системі України з урахуванням «людського чинника», тобто різних форм правового буття людини (підрозділ 3.3); *аксіологічний підхід* – для характеристики соціальної та особистої цінності принципів і норм права у правових системах України та ЄС (підрозділи 3.1, 3.2); *потребовий підхід* – у ході інтерпретації й оцінки принципів і норм права як засобів задоволення потреб кожної людини, а також потреб соціальних спільнот і суспільства загалом у межах правової системи (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); *діяльнісний підхід* – при визначенні форм і механізмів співвідношення принципів і норм права в юридичній діяльності правових систем України та ЄС (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3).

У свою чергу *діалектичний метод* дозволив осмислити призначення принципів і норм права у правовій системі в їх розвитку і взаємодії між собою та з іншими правовими та суспільними явищами (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). Використання *метафізичного методу* спрямовано на пізнання принципів і норм права як незмінних і незалежних від суспільної дійсності правових явищ, розгляд цих елементів правової системи в якості символів надособистісних енергій (підрозділи 2.1, 3.3). *Функціональний метод* надав можливість виокремити й охарактеризувати основні напрями дії принципів і норм права у правових системах сучасності (підрозділи 2.2, 2.3). Застосування *синергетичного методу* сфокусовано на дослідженні особливостей співвідношення принципів і норм права у правових системах, що самоорганізуються, виникнення та зміна яких ґрунтується на випадкових процесах, особливо в їх нестабільних станах (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). *Формально-юридичний метод* сприяв з'ясуванню природи принципів і норм права, форм і механізмів їх взаємодії за допомогою юридичних конструкцій і правової термінології (підрозділи 2.2, 2.3). *Порівняльно-правовий метод* дозволив проаналізувати сучасні тенденції трансформації взаємодії принципів і норм права у правових системах України та ЄС (розділ 3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняному правознавстві комплексним теоретико-правовим дослідженням співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС. У результаті наукового пошуку сформульовано низку нових наукових положень, зокрема:

вперше:

– розкрито значення принципів права як інтегративного елемента правової системи, за результатами чого доведено, що їх об'єднавча роль проявляється у внутрішньому та зовнішньому аспектах розуміння функціонування правової системи. При цьому інтегративна значущість принципів права в зовнішньому аспекті пояснюється впливом правової системи на систему вищого рівня (суспільство), у внутрішньому – взаємодією окремих правових явищ, фактом її існування, а також здатністю забезпечувати сталість, єдність, функціональність і розвиток правової системи як цілісності;

– аргументовано, що співвідношення принципів і норм права у правовій системі ЄС та правових системах держав-членів необхідно розглядати в аспекті їх взаємозв'язку та взаємодії шляхом аналізу функцій кожного з цих явищ, в результаті чого і принципи, і норми права можуть співвідноситись як причина та наслідок. Водночас принципи права виконують регулятивну, інтегративну, охоронну, тлумачну функції, а норми права щодо принципів – функції конкретизації, захисту (гарантування), формалізації, інформаційну та інструментальну, що дозволяє розкрити сутність їх співвідношення;

– обґрунтовано положення про те, що особливість співвідношення принципів і норм права в національній правовій системі України полягає: по-перше, в аксіоматичному визнанні в юридичній доктрині пріоритетності принципів права над його нормами; по-друге, у прагматичному наданні переваги нормам права перед його принципами у практичній юридичній діяльності; по-третє, в різній формі взаємокореляції між принципами і нормами права в межах відмінних стадій правового регулювання суспільних відносин;

удосконалено:

– методологію осмислення співвідношення принципів і норм права у правових системах, що характеризується плюралістичністю і багаторівневністю й включає такі пізнавальні засоби як світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади, принципи наукового пізнання, методологічні (дослідницькі) підходи, зокрема системний, компаративний, цивілізаційний, антропологічний, аксіологічний, потребовий, діяльнісний, і наукові методи в контексті їх зумовленості предметом і завданнями наукового дослідження;

– пізнавальну цінність використання моделі загальної структури при висвітленні структурної характеристики національних правових систем різних типів, що дозволяє уніфіковано підходити до розуміння взаємодії окремих правових явищ у межах підсистемних утворень організаційного, нормативного, ідеологічного, процесуального та комунікативного характеру;

– дефініцію функцій норм права у правових системах, під якими розуміються основні напрями їх дії на суспільні відносини та системні властивості правових систем, що зумовлені сутністю та призначенням норм права у структурі останніх. Норми права у правових системах здійснюють регулятивну (генеральний напрям дії), інтегративну, інформаційну та виховну функції;

дістало подальший розвиток:

– система наукових знань про те, що питання співвідношення принципів і норм права як елементів правових систем у науковій літературі висвітлюється в контексті характеристики поняття або окремих властивостей цих юридичних явищ, причому недостатньо повно використовується такий контекст пізнання, котрий ґрунтується на використанні критерію функціональної взаємодії з визначенням причинно-наслідкових зв'язків;

– положення про те, що в умовах євроінтеграційного вектору розвитку правової системи України людина, її права та свободи є ключовим критерієм для правильного визначення форми співвідношення принципів і норм права.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації сформульовано й аргументовано наукові положення, які дозволяють

розширити теоретико-правове уявлення про співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС, а отже, сприятимуть підвищенню ефективності реалізації та застосування цих елементів національної правової системи в контексті євроінтеграційних прагнень України. Основні результати дослідження, що представлені в дисертації, можуть бути використані в:

законотворчій діяльності – при розробці та прийнятті євроінтеграційних законопроектів Комітетом Верховної Ради України з питань правової політики (акт впровадження від 29 квітня 2020 р. № 04/2020-42);

правозастосовній діяльності – під час застосування принципів і норм права в ході здійснення правосуддя, зокрема Кам'янка-Бузьким районним судом Львівської області (акт впровадження від 30 квітня 2020 р.);

науково-дослідній діяльності – в ході опрацювання темпоральних меж дії принципів права у правовій системі ЄС при підготовці навчального посібника «Поліцейська деонтологія» науково-педагогічними працівниками Національної академії внутрішніх справ (акт впровадження від 23 квітня 2020 р.);

освітньому процесі – під час забезпечення викладання таких навчальних дисциплін як «Теорія держави та права» в Національній академії внутрішніх справ (акт впровадження від 23 квітня 2020 р.), а також «Теорія держави і права», «Філософія права», «Право Європейського Союзу», «Історія держави і права зарубіжних країн» в Тернопільському національному економічному університеті (акт впровадження від 19 травня 2020 р. № 126-24/622).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення і висновки наукового пошуку обговорено на засіданнях кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, а також оприлюднено на семи науково-практичних конференціях, круглих столах і наукових читаннях, зокрема: «Конституція – основа державного і суспільного устрою України» (м. Київ, 29 березня 2012 р.); «Деонтологічні засади професії юриста» (м. Київ, 7 жовтня 2013 р.); «Актуальні дослідження в юриспруденції» (м. Тернопіль, 14 грудня 2013 р.); «Перші економіко-правові дискусії» (м. Львів, 4 березня 2014 р.); «Правова держава: сучасні тенденції та передумови її розбудови в

Україні» (м. Тернопіль, 30 вересня 2015 р.); «Сорок треті економічно-правові дискусії (юридичне спрямування)» (м. Львів, 17 грудня 2019 р.); «Юридична освіта: осмислення, виклики та перспективи (пам'яті Юрія Бондаря)» (м. Київ, 26 березня 2020 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (394 найменування на 33 сторінках) і двох додатків (на 10 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 264 сторінки, з них основного тексту – 221 сторінка.

РОЗДІЛ 1

БІБЛІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ І НОРМ ПРАВА У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

1.1 Стан наукової розробки проблематики співвідношення принципів і норм права та їх місця у правових системах

Розкриття цього визначального для всього дослідження питання потребує особливого підходу та методологічної винахідливості, враховуючи те, що проблематиці власне співвідношення зазначених у назві явищ присвячено зовсім незначну кількість наукових праць, що підтверджується результатами аналізу спеціальної літератури, присвяченої питанням принципів, норм права та правової системи. Напевно, що для відшукування необхідного компоненту, яким є співвідношення, і доцільним, і необхідним є здійснення диференціації існуючих з обраної проблематики джерел, щоб зрозуміти – роботах якої спрямованості більшою мірою згадується про аспект співвідношення двох фундаментальних категорій та, відповідно, двох визначальних для життєдіяльності суспільства явищ – принципів права та норм права.

Перш за все, що привертає увагу будь-якого науковця, це те, що і принципи, і норми права здійснюють взаємодію не в ізолюваному суспільстві, не абстрагуючись від існуючих інших правових явищ, а навпаки – в їх оточенні, в умовах дії різноманітних факторів зовнішнього походження, що суттєво впливає на наші теоретичні уявлення про співвідносність двох зазначених вище явищ. Звідси слідує, що методологічно виправданим та логічно правильним буде будь-яке співвідношення, як певну модель взаємодії двох явищ, розглядати через призму їх співіснування або функціонування в межах правової системи як явища вищого рівня організації.

Теоретичне абстрагування, як певний спосіб мислення може бути також використано, але лише як факультативний інструментарій у русі загального пізнання. Тому, пошук різноманітних варіантів співвідносності необхідно починати із аналізу наукових праць, присвячених різним аспектам осмислення правової системи України, в якій відбуваються дуже складні та суперечливі процеси внутрішньосистемної трансформації. Крім того, правова система України не існує в ізолюваному середовищі, а відчуває на собі вплив стандартів і принципів, норм, системи цінностей з боку провідних європейських країн та правової системи ЄС.

Приклади та стандарти діяльності окремих правових інститутів європейського походження зумовлюють реформаційні процеси і на території сучасної української держави. Шляхом емпіричного випробування або шляхом теоретичного осмислення представники державної влади, громадянського суспільства, фахівці різних галузей правової науки намагаються пристосувати, запровадити та аргументувати необхідність реформаторських новацій, втілення основоположних засад демократичного змісту, побудованих на кращих європейських практиках, що встали взірцем для багатьох країн світу. Нажаль, не завжди зарубіжний досвід, взятий за основу у проведенні реформи, забезпечує очікуваний результат, адже при цьому не враховується фактор існування особливостей українського менталітету, сталість національних правових традицій, рівень правового розвитку країни, пріоритети в системі культурних або правових цінностей, соціальні фактори тощо.

Отже, первинним кроком на шляху визначення співвідношення принципів та норм права у правових системах є висвітлення загальних рис явища правової системи, наявність яких є свого роду передумовою визначення такого співвідношення. Окрім того, характеристика правової системи має здійснюватися з урахуванням її співвідносності із зовнішнім світом, в межах якого формується інший правовий простір, в якому правова система України є одним із системоутворюючих компонентів.

Наступним завданням, що підлягає вирішенню, є висвітлення ознак та

функціональної ролі кожного із обраних правових явищ – принципів та норм права, що дозволить визначити їх місце у правовій системі і таким чином скласти загальну картину їх співвідношення.

Можливо, не буде дивною теза про те, що співвідношення та роль окремих принципів права у правовій системі України на теперішній час та у період 90-х років, після набуття Україною незалежності, суттєво відрізняються. Глобалізаційні тенденції останніх 10 – 15 років, пов'язані з інтеграцією України до європейських співтовариств, суттєво змінили не тільки нормативну основу у функціонуванні правової системи та її окремих інститутів (суд, прокуратура, адвокатура, поліція тощо), але й вплинула на ідеологічну основу, а отже на систему принципів функціонування та побудови права, які виконують роль фундаментальних засад. Безумовно, що із наданням пріоритету таким вистражданим практикою ідеалам як рівність, свобода, справедливість тощо не могла залишитись без відповідних змін нормативна оболонка їх охорони та захисту, що спостерігається у змістовній трансформації базових джерел права.

Особливої уваги у вивченні та дослідженні правової системи здійснили українські вчені, до яких належать праці Ю.С. Шемчушенка [256], Н.М. Оніщенко [220; 221; 222; 223], Л.Г. Удовики [336], Б.В. Малишева [177], В.Я. Тацій [252], М.В. Цвіка [254], Ю.М. Оборотова [217], О.Д. Тихомирова [324], Л.А. Луць [171], П.М. Рабіновича [266; 268], І.М. Ситара [286]. Значного внеску у дослідженні правової системи в комплексному аспекті стали п'ятитомне колективне наукове видання «Правова доктрина України» (В.Я. Тація, О.Д. Святоцького, С.І. Максимова за загальною редакцією О.В. Петришина), що розкрило правову систему через призму доктринального виміру та основних правових категорій: верховенства права, розвитку праворозуміння в Україні, принципів права тощо [252].

Колективне монографічне дослідження «Правова система України: історія, стан та перспективи» (за загальною редакцією М.В. Цвіка, О.В. Петришина), розкрило аналіз стану правової системи України, вказавши на її особливості та перспективи розвитку. Розглядаючи національну правову

систему та її приналежність до правових сімей, автори відзначають, що цей процес залежить від шляху правового розвитку суспільства, від здійснення державою правової політики, від задекларованих правових цінностей та напрямків професійної підготовки юристів [254, с. 723].

Загалом правова система – особлива правова категорія, що знаходиться в центрі уваги багатьох науковців. Особливої уваги заслуговують праці тих вчених, які намагалися розкрити сутність правової системи через аналіз її стану та тенденції її розвитку в глобалізаційному аспекті.

Вивчення правової системи в контексті антропологічного, соціологічного та телеологічного вимірів дає можливість досліджувати її сучасний розвиток в контексті динамічних інтеграційних процесів. Існуючі наукові позиції щодо розвитку правової системи дозволили виділити дві групи поглядів:

Перша група українських вчених (М.В. Цвік, П.М. Рабінович, Н.М. Оніщенко та інші) характеризує правову систему з позиції сталого незмінного явища, що виникає в процесі державотворення. Відтак, Н.М. Оніщенко визначає правову систему як своєрідний показник сталого економічного, політичного, соціального, морального, правового розвитку кожної держави, а головне – досягнутого рівня захисту прав, свобод та законних інтересів Людини [223, с. 8]. Науковець наголосила на необхідності зміни моделі правової системи України для створення умов та можливостей для соціально-корисної заохочувальної діяльності і відповідності розвитку політичної і моральної соціальних систем. У плані соціального виміру правова система України вимагає глибоких трансформаційних змін, обумовлених поширеним правовим нігілізмом, що пов'язаний із деформацією правової свідомості та застарілим розумінням сутності права [222, с. 58 – 70].

На противагу характеристиці правової системи як сталого показника суспільства, інша група науковців запропонувала подивитися на правову систему з позиції комплексного підходу, наповнивши її динамікою та ціннісним виміром, пов'язавши з національно-культурним чинником. Відтак, М.Г. Братасюк запропонувала розуміння правової системи як динамічної

сукупності взаємопов'язаних та узгоджених між собою явищ, що є правовими не лише по формі, а найперше за суттю, та об'єктивно зумовлені національно-культурними та історичними особливостями життя народу і здатна чинити вплив на суспільні відносини [37]. Ідею втілення ознак динамічності та наповнення її моральними та вітакультурними цінностями також розглядали у своїх працях Б.В. Малишев [177], О.В. Лаба [158], Л.Г. Удовика [336].

Відтак, сучасний погляд щодо сутнісних рис правової системи подано у праці Б.В. Малишева «Правова система (телеологічний вимір)», де розглянуто цілеспрямованість функціонування правової системи та в межах системного підходу розкрита мета правової системи як об'єктивно існуюча цільова причина. Автором влучно зазначено, що правова система на рівні з іншими деонтичними системами є засобом досягнення ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму [174, с. 92], що вказує на соціальне спрямування та на її розвиток в антропологічному контексті. Цілі правової системи повинні полягати у втіленні правових ідеалів та цінностей для забезпечення і гарантування реалізації прав та інтересів людини.

Органічну філософсько-правову позицію щодо трансформації правової системи в контексті глобалізаційного підходу навела доктор юридичних наук Л.Г. Удовика в монографічному дослідженні «Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір», де акцентовано на проблемах та перспективах розвитку національної правової системи в умовах глобалізації. Антропологічні засади трансформації правової системи передбачають розробку концепції оптимізації правової системи в умовах глобалізації; гуманізації нації; людського виміру правової системи; гуманістичних детермінант політики та інших у центрі яких повинна бути «людина як міра всіх речей» [336, с. 430].

Істотний внесок у розгляд питання функціонування правової системи здійснила О.В. Лаба, яка наголосила на необхідності дослідження сутності правової системи для побудови та розвитку громадянського суспільства та правової держави, виділивши такі моменти:

1. Правова система має важливе значення у ствердженні

загальнолюдських цінностей та ідеалів, є засобом вирішення суспільних суперечностей та знаходження соціального компромісу.

2. Правова система становить систему гарантій захисту та поновлення суб'єктивних прав, що забезпечується правом, і є умовою функціонування суспільства в демократичному режимі.

3. Забезпечує організованість та системність внутрішньо системних суспільних зв'язків, охороняючи суспільне життя від негативних наслідків.

4. Акумулюючи моральні якості, правова система закріплює для всього суспільства ідеї гуманізму, справедливості та правди.

5. Завдяки внутрішнім загально гуманістичними якостями впливає на формування упорядкованих взаємовідносин в суспільстві [158, с. 33].

Розгляд національної правової системи України в сучасних трансформаційних процесах вимагає концептуальних змін. Наголошуючи на «деформації» національної правової системи, Л.А. Луць у праці «Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України» виявлено основні причини деформації правової системи України, серед них такі як: зниження ефективності правотворчої та правозастосовної діяльності; нестабільності нормативних актів; множинність підзаконних нормативних актів, наявності в них колізій; несформованість правової бази щодо статусу та порядку діяльності низки державних органів та інші [171].

Необхідність подолання таких викривлень в правовій системі України обумовлюється наслідками складного історичного періоду минулого, який відчутно загальмував її розвиток. Для сьогодення важливо окреслити майбутні етапи розвитку, тенденції правової системи України, з'ясування напрямків удосконалення національної правової системи з урахуванням євроінтеграційної впливу. Відтак, значним науковим доробком в цьому питанні стала робота М.Г. Хаустової «Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні». Авторка визначила основні напрями вдосконалення національної правової системи: оновлення понятійного апарату правової науки; підвищення рівня забезпечення прав людини і громадянина;

підвищення якості й ефективності законодавства; підвищення рівня судового захисту прав та свобод людини і громадянина; підтримка розвитку системи приватного права; зміцнення законності та правопорядку [349].

Відсутність в Україні політико-правових реформ, які необхідні для підтвердження справжності намірів вступу держави до ЄС, визначило потребу у глибинному правовому реформуванні національної правової системи. Мета цих змін полягає в переході від командно-адміністративної системи та зміни радянського менталітету особи, до формування нової людини з вільним європейським правовим мисленням.

Питання реформування правової системи України стали предметом обговорення науковцями, а саме: О.В. Скрипнюком [291], М.І. Козюброю [122], С.В. Шевчуком [363], Л.Г. Удовиковою [336], Н.М. Оніщенко [220], М.В. Кравчуком [146], В.М. Братасюком [38], Р.Л. Сопільник [298], О.В. Павлишином [228], Ю.Л. Бошицький і О.В. Чернецькою [36] та інші, так і низкою громадських організацій в сфері права.

Основним питанням щодо реформування національної правової системи, що набуло найактивнішого обговорення є концептуальні засади судово-правової реформи, яка обумовлена необхідністю формування чесної, прозорої та ефективної судової влади. Головною метою проведення судово-правової реформи в Україні є створення законодавчих та організаційних умов для утвердження незалежної, ефективної та відповідальної судової влади, якій довірятиме суспільство [138]. Відновлення довіри у суспільства до всієї судової системи є однією з ключових вимог для входження до європейської спільноти, що означає побудову судової системи на основі принципів права, які вміщують загальнолюдські цінності: повагу до людини, справедливість, гідність, демократію, свободу, рівність та ін.

Формування та функціонування правової системи ЄС стало предметом наукових досліджень багатьох українських вчених. Правова природа правової системи ЄС була розглянута В.І. Муравйовим [250], В.О. Василенком [45], Х.С. Якименко [375], В.І. Салом [279], Р.М. Бірюковим [27], Л.А. Луць [171],

М.М. Гнатовським [54], І.В. Яковюком [376], В.І. Фесенком [341], М.В. Корнієнком [140], І.В. Кравчуком [147] та ін. Серед зарубіжних дослідників це питання вивчали М.М. Марченко [183], А.Я. Капустин [106], К.М. Лобанов [164], А.О. Четвериков [356], С.О. Беляєв [20], Б.М. Лазарєв [159], В.І. Маргієв [181], А. Татам [310], В. Кернз [114], П. Франковські [391], А. Санял [393] та деякі ін.

Унікальність правової природи ЄС викликала наукову дискусію щодо форми існування самого європейського співтовариства. Відтак, Б.М. Лазарєв пропонує визначати ЄС як конфедеративне утворення, оскільки це союз вільних, самостійних та незалежних держав, що об'єдналися задля узгодження цілей [159, с. 56]. Прихильники федералізму ЄС В.О. Василенко [45] та В.І. Сало [279] піддають сумніву суверенність держав-членів ЄС. Вони вказують на наднаціональний характер інститутів ЄС та конституційну природу установчих договорів.

Складність правової природи ЄС дає підстави розглядати його як особливий вид форми правління, як міждержавне утворення, що сформувалося на основі федеративних ознак для досягнення визначених установчими договорами цілей. Особливий характер правової системи ЄС обумовлений ознакою наднаціональності. Вивчення сутності поняття наднаціональності правової системи ЄС стало основою наукового дослідження вчених Р.М. Бірюкова [27], Х.С. Якименко [375], Н.В. Сюр [309].

У монографії професора І.В. Яковюка «Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз» охарактеризовано наднаціональність як добровільну відмову держав-членів від здійснення певної частини суверенних прав на користь наднаціональної організації [376, с. 260]. На думку Х.С. Якименко, наднаціональний характер організації вказує на заснування суверенними державами ЄС заради досягнення загальнозначущих цілей. ЄС наділена з цією метою широкою компетенцією, включаючи право приймати загальнообов'язкові рішення кваліфікованою більшістю голосів держав-членів, і спирається на власне право, яке визнається верховним відносно національного

права [375, с. 190].

Аналізуючи наднаціональний характер правової системи ЄС, можна виокремити такі ознаки: добровільний характер об'єднання, збереження державної суверенності кожного члена європейського співтовариства; передача частини суверенних прав держави-члена ЄС на користь європейського об'єднання; передача суверенних прав виправдовується метою.

Дослідження правової системи ЄС зумовило використання концепту «європейський правовий простір». Цей концепт знайшов ґрунтовне дослідження в праці М.М. Гнатовського «Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору» [54]. Ним запропоновано трактування європейського правового простору як системи юридичних норм та стандартів, вироблених у рамках європейських регіональних організацій (ЄС, Організація з безпеки і співробітництва в Європі), а також міжнародних та національних механізмів, їх реалізації у національних правових системах європейських держав. На думку цього автора, метою створення європейського правового простору є досягнення відповідності правових систем європейських держав спільним для них стандартам, що створюються на підставі міжнародно-правових принципів і норм та в результаті правової діяльності регіональних міжнародних організацій [54, с. 59].

Варто зауважити, що європейський правовий простір вбирає в собі низку позитивних характеристик завдяки участі в ньому тих правових держав, які підтримують демократичні цінності, загальні принципи права, спільні ідеї, а їх правові системи будуються на взаємовизначених засадах, роблячи можливою їх взаємодію.

Трансформаційні зміни сьогодення змушують подивитися на основні правові явища з позиції відповідності їх європейським демократичним цінностям. В цьому аспекті принципи та норми права займають важливу нішу в сфері наукового дослідження, потребуючи глибинного аналізу.

Принципи права набули особливої актуальності, ставши предметом наукових досліджень таких учених як: А.М. Колодій [131; 132; 133; 134],

М.С. Кельмана [113], В.В. Копейчиков [139], Н.М. Оніщенко [221], С.В. Шевчук [365], С.П. Погребняк [240; 241; 242], Т.І. Фулей [346], О.О. Уварова [333], І.П. Бахновська [15], Ю.О. Євтушок [86] та ін. До зарубіжних науковців, які працювали над проблемою принципів права можна віднести О.В. Смирнова [295], Ф.М. Фаткуллина [339], Р.Л. Іванова [99], Я.Ф. Аскина [9], В.М. Демина [78], Л.В. Щенникової [371], Л.С. Явіча [373], Р.Т. Мухаєва [210], М.І. Матузова [190].

Ці науковці наводять різні визначення поняття «принципи права». Зокрема, частина науковців розглядають принципи права в контексті вивчення функцій та ознак права, вказуючи на їх фундаментальний характер (А.М. Колодій, Т.І. Фулей, С.П. Погребняк). Інша група науковців, переважно представники російської правової школи вказують на невід’ємність принципів від норм права, похідному характері принципів права від норм, та й загалом, визначають принципи як різновид норм права (О.В. Смирнов, Р.Л. Іванов, Г.І. Муромцов, Р.Т. Мухаєв).

Перше українське монографічне дослідження принципів права – робота А.М. Колодія «Принципи права України», де вперше здійснено комплексне дослідження принципів права України. Розкрито ознаки принципів права, їх значимість у побудові українського громадянського суспільства та правової держави [133, с. 93].

Істотний науковий внесок у розвиток сучасного бачення принципів права було здійснено дисертацією Т.І.Фулей «Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні» [346]. У ній наголошено на особливій природі загальнолюдських принципів, що одержують витoki з напрацьованих людством нормативних засад і є універсальними для застосування в будь-якій системі права. До загальнолюдських принципів права віднесено принципи юридичної рівності однойменних суб’єктів, демократизму, гуманізму, поваги та захисту основних прав людини.

Схожу позицію щодо принципів права висловив український правознавець С.П. Погребняк у праці «Основоположні принципи права», який

виділив основоположні принципи права серед групи загальних принципів. На думку дослідника, основоположні принципи права лежать в основі права, утворюють його фундамент, на них ґрунтується право як загальнообов'язковий соціальний регулятор [238, с. 92]. Із визначення, запропонованого С.П. Погребняком, основоположні принципи права становлять систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку [238, с. 61].

До системи основоположних принципів права він відносить справедливість, рівність, свободу, гуманізм як найважливіші елементи, що показують стан та рівень розвитку права загалом.

У роботі наведено ознаки принципів права, що сприяло методологічним підґрунтям для порівняння принципів та норм права. До основних ознак принципів права належить те, що вони є:

1) концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні певній системі права. Вони утворюють загальнолюдський вимір права, виконуючи аксіологічну функцію права;

2) мають загальний та абстрактний характер. В порівнянні з нормою права, принципи виступають нормативним узагальненням найвищого рівня;

3) вони визначають зміст системи права та її структурних підрозділів, а також напрями їх подальшого розвитку, виконуючи системоутворюючу, інтеграційну та системоспрямовуючу функції. Принципи права, будучи немов би розчиненими в праві, пронизують собою всі його норми та інститути;

4) принципи права мають пріоритет над нормами права. Норми формуються під впливом певного принципу права і не повинні їм суперечити;

5) принципи права володіють більшою стійкістю, ніж норми права, що дозволяє їм завжди бути регулятором суспільних відносин. Разом з тим, це не заважає їм еволюціонувати разом із суспільством [242, с. 218 – 223].

У контексті розгляду співвідношення принципів та норм права вагомим

внеском стало дисертаційне дослідження І.П. Бахновської «Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України». Авторка вказує важливість та необхідність розмежування понять принципів права та норм права як різних правових явищ. Принципи права впливають із сутності явища й відбивають загальні закономірності його розвитку, що відрізняє їх від правових норм, зміст яких становить конкретне правило поведінки. Принципи права можуть виступати джерелом (підґрунтям) для визначення цілої системи правил поведінки, але зміст принципу не може бути зведений до окремого правила поведінки [15, с. 50].

Наукова актуальність вивчення принципів права та особливостей їх застосування сприяли необхідності розмежування принципів права із суміжними правовими категоріями. В цьому напрямку розглянуто принципи права у порівнянні із суміжними категоріями: законами, ідеями, засадами, нормами права. Відтак, принципи права мають схожість із законами, що пояснюється втіленням у них правових смислів та сутностей. Проте закони є відображення певних закономірностей, в той час як принципи є результатом відображення самих законів.

На думку І.П. Бахновської, зв'язок принципів права та ідей потрібно розглядати, беручи до уваги сутність поняття «ідеї», яка становить каркас, інтелектуально-духовну засаду права, генетичний аспект принципу права.

Ще однією категорією, що дотична до категорії принципи права є засади права. Авторка стверджує, що не варто протиставляти ці дві категорії, оскільки принципи права є началом, основою, і загальними засадами [15, с. 31 – 34].

Принципи права почали привертати все більшу увагу науковців та практикуючих юристів України. Якщо в науковому вимірі ця правова категорія викликала інтерес в достатній мірі, то в практичній юридичній діяльності вони лише починають розглядатися як самостійний регулятор суспільних відносин. Недостатнє використання принципів права суб'єктами правозастосування обумовлене тягарем минулого, де право розглядалося як суто державне веління, мислилося політико-владним явищем. Загальнолюдські цінності, що втілені в

принципах права, не вважалися такими, що потребують суспільної охорони та захисту. Право трактувалося поза зв'язком із людиною та духовно-культурним досвідом людства.

Правова система України є частиною романо-германської правової сім'ї, в якій нормативно-правовий акт виступає, тривалий період часу, джерелом права. Відповідно, законодавча норма вважалася основним регулятором правовідносин. Нині романо-германська правова сім'я переживає глибокі зміни. Правовий прецедент став одним із джерел її права. Принципи права стали фундаментальною засадою її розвитку. В Україні в процесі правозастосування пріоритет віддається нормі, принципи права отримують правове життя лише у разі відсутності можливості врегулювання спору законодавчою нормативною базою. Тобто, в правозастосуванні і далі домінує законницька доктрина, хоча вона є державоцентричною і негуманістичною.

Повна або часткова відсутність норм для врегулювання певних правовідносин свідчить про наявність прогалини в законодавстві. Вивчення причин виникнення прогалин у законодавстві та особливостей застосування норм права досліджувалося Б.В. Малишевим та О.В. Москалюком [179], В.О. Котюком [144], П.О. Недбайлом [213], С.І. Максимовим [174], С.В. Шмаленею [368], Л.С. Явичем [373] та ін. Ними наведені об'єктивні та суб'єктивні причини прогалин, до перших відносять складність і швидкоплинність суспільних відносин, що подеколи унеможлиблює врегулювання відносин. Багатоманітність суспільних взаємовідносин перешкоджає суб'єкту правотворчості – законодавцю врахувати всі нюанси при створенні правил поведінки. До суб'єктивних причин виникнення прогалин відноситься негативні фактори, пов'язані із недостатньою кваліфікацією суб'єкта правотворчості, недотримання правил юридичної техніки чи допущена ним неуважність [179, с. 215].

Жодна правова система не убезпечена від виникнення подібного роду прогалин, незалежно від їх причин. Наявність прогалин не повинно впливати на правозастосування. Право повинно ефективно врегульовувати правовідносини і

відсутність законодавчого врегулювання не може стати перешкодою у цьому. На цьому наголошено в рішеннях Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Використання інституту аналогії права забезпечує регулювання відносин на основі принципів права [179].

Дослідження ролі принципів права у процесі застосування аналогії права здійснив С.В. Шмаленя в дисертаційному дослідженні «Особливості застосування аналогії права при вирішенні юридичних справ», де головним у визначенні та розумінні аналогії права є принципи права, які виконують безпосередньо регулятивну функцію і виступають єдиною нормативно-правовою підставою правозастосовчого рішення [368, с. 95]. Використання принципів права у разі наявності прогалин у законодавстві обумовлене гуманістичними засадами та цінностями, які втілені в принципах права. Вони як найкраще відповідають суспільним потребам, і природі правової держави. Застосування принципів права буде максимально наближати до втілення ідеї справедливості у конкретній справі.

У контексті використання принципів права як результату застосування інституту аналогії права важливо відзначити роль правосуддя, адже воно відображає прагнення суспільства до встановлення максимально можливої істини. Використання норм та принципів права є головними засобами при вирішенні конкретної справи. Комплексний підхід до вивчення норми права та її тлумачення, вимагає проведення суддею глибокої оцінки змісту принципів права в нормі закону. Дослідження, присвячене використанню принципів та норм в процесі правосуддя висвітлено в колективній монографії «Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення» за загальною редакцією В.С. Бігуна [25]. Гносеологічний підхід до проблеми правосуддя і судової правотворчості розкрито в концепції співвідношення закону та права у судочинстві крізь призму верховенства права.

Вивчення взаємовпливу принципів та норм права в правовій системі ЄС набуло нині особливої актуальності, що зумовлено євроінтеграційними прагненнями українського суспільства. Це питання стало предметом

дослідження багатьох українських науковців: В.В. Колісніченка [129], М.Р. Аракельяна [8], О.В. Тюріної [330], І.В. Жукевича [89], О.М. Шпакович [369], І.А. Грицяка [60], О.В. Стрельцової [306], М.В. Корнієнка [140], Р.М. Бірюкова [27], І.О. Гоші [57], І.М. Яворської [374] та ін. Серед зарубіжних дослідників цього питання стали праці А. Татама [310], В. Кернза [114], Г. Хартлі [386], М.М. Марченка [183], Р. Давида [72], Д. Мільчарека [196], Б.М. Топорніна [328], Л.М. Ентіна [84], Ж.-Л. Бержеля [21], С. Гервас [85] та ін.

Принципи права в правовій системі ЄС виконують провідну роль, не лише спрямовуючи розвиток права ЄС, а й безпосередньо впливаючи на регулювання правовідносин. Особливість принципів права ЄС полягає у можливості бути основою при вирішенні справи. Як зазначає В.К. Бабаєв, принципи права – це вихідні начала правової системи, на які посилаються юристи за відсутності нормативного акту чи прецеденту [10, с. 46].

Дослідники принципів права ЄС зазначають, що ці принципи стверджують спільні для європейського правового простору демократичні цінності. Право ЄС визнає як писані, так і неписані принципи права – на цьому наголошують такі правові акти як Статут ЄС, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ін.

Особливої уваги ролі та значенням принципів права ЄС приділено в дисертаційному дослідженні В.В. Колесніченка «Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження» в якому представляється власне авторське бачення необхідності поділу принципів права на загальні та спеціальні. Вони різняться між собою в залежності від дії принципів права, їхнього значення та походження. Загальні принципи права належать до правової системи, властиві правовим системам усіх держав-членів і становлять правову основу функціонування союзу. Спеціальні принципи права здійснюють правове регулювання в окремих сферах громадського життя, в окремих складових системи права [129, с. 158].

Однак, ґрунтовного дослідження проблеми співвідношення принципів права та норм права у правовій системі ЄС поки що ніким з українських

науковців не зроблено.

Низка українських авторів розробляють нині достатньо інтенсивно принцип верховенства права, оскільки його ствердження є і суттю, і метою правової реформи (С.П. Головатий [55], М.І. Козюбра [122], Ю.Ю. Білас [26], А.А. Пухтецька [265], П.М. Рабінович [268], М.В. Костицький [141], В.М. Шаповал [358] та інші). Ці автори сходяться, як правило, на трактуванні принципу верховенства права як мегапринципу, який включає в себе низку інших правових принципів, інструментів, процедур, що в сукупності забезпечують реалізацію та захист прав людини.

Важливою складовою верховенства права є принцип пропорційності. Його розробленню присвячено дисертаційне дослідження Ю.О. Євтушок «Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права». Авторка зазначає, що відсутність єдиних підходів до розуміння природи та вимог цього принципу, його місця в українській правовій системі впливають на забезпечення та захист прав людини в сучасній Україні [86, с. 11].

Вчені наголошують на порушенні принципів права і в правотворчості, і в правозастосуванні, на недооцінці їх значимості у правовому розвитку, сприйняття принципів права суб'єктами правозастосування необхідним елементом правового регулювання, однак через абстрактність, а подекуди і через незрозумілість змісту не визнають їх дієвості.

Норми права також вважаються важливим регулятором суспільних відносин. В юридичній науці чимало присвячено праць поняттю, функціям, ролі правових норм. В суспільному розвитку велике значення для формування розуміння норми права становлять доробки європейських авторів: І. Бентама [380], Г. Харта [385], І. Канта [105], Г. Кельзена [111]. Напрацювання вітчизняних вчених Б.О. Кістяковського [116], М.І. Козюбри [122], Л.І. Заморської [94], О.Ф. Скакун [289], П.М. Рабіновича [266], Ю.М. Оборотова [217; 218] та праці російських вчених Г.Ф. Шершеневича [367], І.О. Ільїна [100], В.О. Бачиніна [17], В.С. Нерсисянц [214], А.І. Бобильова [30], І.І. Полякова [176], В.К. Бабаєва [10] та інших стали значним внеском у

з'ясуванні сутності правової норми, склали теоретико-методологічне підґрунття для висвітлення проблеми співвідношення принципів та норм права.

Ідейними витоками позитивістського тлумачення сутності норми права можна вважати погляди представників юридичного позитивізму XIX ст. Англійським вченим Дж. Остіном норми права, який розглядав їх як загальні накази, що їх видав суверен, а І. Бентам розумів норми права як волю суверена в державі [380, с. 205].

Розвиваючи позицію представників англійської правової школи, російським позитивістом Г.Ф. Шершеневичем визначено норму права як наказ, що формується державою і не підлягає жодній апеляції чи оскарженню. Для нього норма права це витвір держави, а державна влада є «той першопочатковий факт, із якого виходять, чіпляючись одна за одну, норми права» [262, с. 314]. В контексті зазначеного підходу держава вважається єдиним творцем правової норми. Вона вказує особі на конкретний тип поведінки, обмежуючи її вольовий вибір. Для позитивістської доктрини норми права виступають дієвим інструментом державної волі. Держава виступає творцем моделей поведінки особи, контролером за дотриманням вимог щодо визначених нею поведінкових форм і санкціонує їх порушення.

На противагу позитивістській доктрині права, природно-правова дозволяє поглянути на норми права як на регулятора суспільних відносин, який є втіленням свободи особистості. Норма в природно-правовій доктрині зміщує центр ваги від держави до людини.

Ідею свободи як сутності права, що виражений в змісті норми права розвивали І.С. Тімуш [326], М.Г. Братасюк [40; 48], А.А. Козловський [121], І.В. Лозинська [165], Б.В. Малишев [176], Л.І. Заморська [95], О.О. Бандура [344], Ю.Ю. Білас [26], С.П. Головатий [55], В.С. Нерсисянц [215], С.І. Максимов [174], С.В. Шевчук [363] та ін.

Відтак, І.С. Тімуш у монографічному дослідженні «Інтегральний погляд на право» розглянуто концептуальні основи цілісності права та розкрито філософсько-правові підвалини інтегральної парадигми праворозуміння. В

контексті дослідження онтологічного фундаменту правової нормативності, авторкою зазначено, що зміст свободи повинен розглядатися нерозривно від змісту, характеру та міри відповідальності, що породжується здійсненням такої свободи, а також розкрито особливості реалізації свободи, яка є чинником формування особистості [326, с. 147]. Становлення особистості означає втілення свободи в різні форми та прояви її особистісного «Я» її самовизначення та самоствердження [82, с. 307].

Міра свободи в нормі права впливає на її ефективність. Свобода полягає у вільному виборі особою власної поведінки, яка не є абсолютною, а її межа визначається початком особистої свободи іншого.

Норма права є одним із важливих регуляторів суспільних відносин, що обумовлене її структурою і функціональним значенням. Питання структури норми права досліджувалися С.В. Бобровник [28], Л.І. Заморською [93], Ю.С. Жицинським [87], В.І. Леушином [161], В. Пешкою [392], В.О. Котюком [144], П.М. Рабіновичем [268], А.А. Козловським [121], Б.В. Малишевим [176] та ін. Розглядаючи структуру норми права, варто відзначити, що не має однастайності у кількості її елементів. Домінуючою є наукова позиція щодо розуміння її трьохчленної структури – гіпотеза, диспозиція та санкція, відома як конструкція: «якщо – то – інакше». Проте виділяють більш широку кількість структурних елементів норми. Додатково до основних елементів гіпотези, диспозиції та санкції, наприклад, В.І. Леушин вказує додатковим елементом заперечення диспозиції (антидиспозиція) чи гіпотеза особливого виду, що передбачає можливий факт порушення правила, сформульованого в диспозиції [161, с. 8]. Ще однією науковою думкою, що заслуговує уваги є позиція В. Пешка, який окрім трьохчленової структури виділяє ще об'єкта та суб'єкта правової норми [392].

Дослідження функцій норм права також мають важливе значення для з'ясування їх місця та ролі в правовій системі. У науковій літературі існують різні позиції щодо функцій норм права. Відтак, В.О. Кірін, С.С. Алексєєв виділяють лише одну основну загальну функцію норм, вказуючи, що норма

повинна конкретизувати поведінку особи [115; 4]. Інша група науковців вважають, що кожна норма права має конкретну одну спеціальну функцію. Таке твердження базується на класифікації самих норм. Наприклад, М.І. Мельник, В.Г. Смірнов зазначають, що забороняючі норми виконують функцію заборони, зобов'язальні – функцію встановлення обов'язку до вчинення певних дій та ін. Галузеві норми (конституційні, кримінальні, цивільні та інші) також мають різне спрямування та вплив на врегулювання суспільних відносин [196, с.15; 294, с. 85]. До загальних функцій норм права відносять регулятивну, гносеологічну (пізнавальну), інформаційну, правозабезпечуючу та інші, які дають змогу розглядати норму права як правове явище, що містить в собі значне смислове навантаження, і являється потужним важелем впливу на поведінку людини, гармонізуючи правовідносини.

Сучасне тлумачення норми права надається в навчальній літературі. У переважній більшості підручників норма права подається як результат державно-владної діяльності, що знаходить вираження в нормативно-правових актах [204, с. 12; 30, с. 108; 91, с. 228; 289, с. 275; 266, с. 128]. Це законний погляд на норму права, в ньому не вистачає критерію правності. На жаль, у нашій теоретико-правовій літературі не проведено розмежування понять «правова норма» – «неправова норма», «норма права» – «норма закону», не показано їх характерних ознак.

Питання розмежування права та закону виходить нині на передній план. І в цьому аспекті важливо розкрити ідейну сутність правового закону. Актуальність розвитку поняття правового закону обумовлена відступом від принципу справедливості в нормативних актах. Значний внесок у розвиток поняття правового закону здійснили: Б.О. Кістяківський [116], Р. Давид [72], М.І. Козюбра [122], В.С. Нерсисянц [214], М.Г. Братасюк [40; 48], І.В. Лозинська [165], С.І. Максимов [174], А.В. Грищенко [51], В.М. Селіванов [280], С.В. Бобровник [29] та ін.

Явище правового закону викликає все більшу зацікавленість у науковців, що викликано демократичним перетворенням в Україні. Очевидно, що не всі

закони змістовно наповненні правовою складовою. Концептуальну ідею правового закону намагається подати І.В. Лозинська, вказавши, що правовий характер закону визначають три складові: справедливість, пріоритет свободи особи й рівноправність для всіх. Вони становлять ідейну основу правового закону [165]. Ці властивості складають ідеальне уявлення про правовий закон. На практиці важко проводити оцінку вмісту права в законі, розмежовуючи правовий та неправовий закон, що обумовлене абстрактністю цих понять та неоднакове їх трактування. М.Г. Патей-Братасюк розкриває сутність правового закону як права, що набуло загального суспільного визнання [48, с. 43]. Правовий закон, який офіційно визнаний суспільством, набуває загальнообов'язковості. Ця ознака обумовлена не тим, що він є установленням влади, як це дуже часто подається, а тим, що він є саме правом, втіленням його смислових характеристик, а не чим-небудь іншим [11, с. 126].

Суспільне визнання правового закону обумовлене його значною соціальною цінністю, і є основою розвитку цивілізації і культури даного суспільства, чинником, що впливає як на поведінку людини, так і на її свідомість, волю, психіку [12, с. 10]. Аксіологічна сутність правового закону сприяє акумулюванню норм права, що сформовані на суспільних засадничих ідеях – принципах права, і які виражають потреби, інтереси, цілі людини, сприяючи підтримці правової законності та правопорядку.

У контексті вдосконалення національної правової системи України принципи та норми права потребують особливого наукового підходу. Сучасна українська юриспруденція вміщує значний науковий доробок, в якому розробляється цей аспект. Зокрема у працях: А.М. Колодія [131], В.О. Бачиніна [17], О.О. Уварової [333], І.П. Бахновської [15], О.М. Шевчука [360; 361], С.П. Погребняка [241], С.П. Головатого [55], Т.І. Фулей [346], Л.А. Луць [171], Н.М. Оніщенко [223], О.В. Москалюк [179], А.В. Мохонько [204], Л.І. Заморської [93], П.М. Рабіновича [268], О.Д. Тихомирова [324] та інших розглядається порівняльний аспект принципів і норм права.

Звертаючи свою увагу на проблематику дослідження норм права ЄС

варто акцентувати на тому, що дане питання здебільшого розкривається у науковій літературі права ЄС. Відтак, особливої уваги привертають наукові напрацювання Л.Л. Грицаєнко [59], О.В. Тюріна [330], В.М. Бесчасний, В.П. Філонов, О.В. Філонов, В.М. Субботін [249], В. Кернз [114], І.І. Дахно [74], В.М. Алієва-Барановська [74], Л.М. Ентін [84], О.М. Москаленко [203], О.В. Стрельцова [307], К.В. Смирнова [296], І.З. Брацук [42] та багато інших авторів. Зокрема, предметом наукових пошуків було питання джерельної бази права ЄС. Зокрема вагомими дослідженнями у цій царині були зроблені вітчизняними вченими О.М. Москаленком [202; 203], О.В. Стрельцовою [306; 307], К.В. Смирновою [296]. Зокрема, автори акцентували свою увагу на плюралістичних аспектах видової характеристики джерельної бази ЄС.

Однак питання щодо правової природи та порядку реалізації норм права у правовій системі ЄС не набуло особливого розголосу. Відтак, у науковій літературі наявна низка статей присвячених питанню дієвості норм права ЄС. Зокрема В.І. Муравйов акцентує увагу на особливостях реалізації норм прямої дії в державах-членах ЄС [206, с. 58 – 64].

Також у наукових напрацюваннях Л.Л. Богачової акцентовано увагу на особливостях реалізації норм права ЄС та України крізь призму юридичних гарантії прав і свобод людини та громадянина [31, с. 56 – 70].

Проте питання функціональної характеристики норм права як складового елементу правової системи ЄС не дістало належного наукового обґрунтування. Саме тому, нами було виокремлено низку актуальних теоретичних питань, що потребують наукового осмислення, зокрема до них варто віднести:

1) переосмислення практичної характеристики принципів і норм права крізь призму їх функцій, при цьому особливу увагу варто приділити такій властивості як інтегративність, що пронизує взаємодію з іншими структурними елементами правової системи;

2) розкриття взаємозв'язку між принципами та нормами права в різних правових системах, їх компаративний аналіз. Зокрема окреслене питання стосується як правової системи ЄС із відповідними державами-членами, так і

України, яка перебуває на шляху до євроінтеграції.

Таким чином, за результатами узагальнення спеціальної наукової літератури із проблематики співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС встановлено, що у сфері наукового інтересу дослідників в основному знаходяться питання поняття, формування, генезису, функціонування і трансформації вищезазначених правових явищ. При цьому більшість авторів розглядають правову систему як всеохоплюючий фактор, сталий показник суспільства в національному та наднаціональному вимірах; принципи права – як фундаментальний елемент правової системи, її інтегруюча основа, а норми права в цьому співвідношенні – як важливий регулятивний засіб, спрямований на забезпечення реалізації принципів права, інших основоположних засад правової системи (традицій, цінностей). Проблематика співвідношення принципів і норм права, як правило, висвітлюється однобічно, хоча співвідношення передбачає взаємодію та взаємовплив, коли окремі явища виконують стосовно один до одного певну роль, розкриваючи свій потенціал активності. Перевага впливу, за загальним уявленням, надається принципам права, хоча є вчені, які вказують на невід’ємність принципів і норм права, на їх похідний характер від норм права тощо. Інколи, розкриваючи співвідношення принципів і норм права дослідники вдаються до ототожнення цих явищ або іменують принципи нормативними узагальненнями.

1.2 Методологія дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах

Розвиток сучасного правознавства зумовлений переходом від методологічного монізму до світоглядно-гносеологічного плюралізму, що пов’язано з серйозним переглядом уявлень про державно-правові закономірності та випадковості. Глибокий аналіз усіх явищ, визначення

принципових орієнтирів подальшого поступу юридичної науки стає найважливішим напрямом наукових студій, основою ефективності яких є методологія правознавства. Саме тому формування методологічної системи є першочерговим завданням сучасної юридичної науки. Особливо актуальні ці питання для вітчизняного правознавства [350, с. 5].

Як слушно стверджують О.Д. Тихомиров і С.Д. Гусарев, ідентифікація України як європейської країни, її інтеграція у світовий правовий простір можливі за умов визнання, відстоювання та захисту національних інтересів, рецепції універсальних цінностей на засадах збереження і розвитку національної своєрідності, що спонукає до пошуків адекватних форм осмислення процесів плюралізації та глобалізації у праві, переорієнтації стратегій філософії права і методології правознавства [325, с. 117].

Загальновизнано, що методологічні дослідження – необхідна умова розвитку науки. Вони істотно актуалізуються в періоди глибоких реформ, корінних трансформацій системи цінностей і світоглядних основ суспільства. Адекватність осмислення соціально-економічних, політичних, культурних змін, ефективність досліджень нових правових реалій повинні базуватися на новітній системі теоретичних уявлень, сформованих у результаті перегляду філософських основ і методів наукового пізнання права [112, с. 1].

Методологія є складним соціокультурним феноменом, в якому яскраво відображається специфіка пізнавального дискурсу. Вона виходить за межі наукового пізнання, нібито обіймаючи весь соціокультурний світ у його багатопредметності та конкретно-історичному контексті. Це означає, що її цікавить те, як або в який спосіб діють люди: з одного боку, за законами соціальності, а з іншого – за законами культури або змісту. На шляху утвердження методологічного плюралізму в сучасній юриспруденції набуває важливості пошук нових засобів пізнання правових явищ, а також відбувається процес докорінного переосмислення традиційних поглядів.

Методологія сучасного правознавства поки що не є самостійною юридичною наукою. Вона виникла та розвивалася як комплекс наукового

юридичного знання, а її функціональне призначення полягає в обслуговуванні будь-якого наукового юридичного дослідження, тобто це загальнонауковий феномен, внутрішньо властивий правознавству в цілому і кожній його окремій науковій дисципліні зокрема. Причому такий загальний характер методології правознавства припускає й пристосування, адаптацію до специфіки кожного досліджуваного юриспруденцією об'єкта, зокрема аспектів співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС.

Так, на переконання М.І. Козюбри, принципи права – одне з фундаментальних і, поряд з юридичними нормами, найчастіше вживаних понять загальної теорії права та галузевих і міжгалузевих правових наук. Без згадки про них не обходиться практично жодне монографічне правове дослідження, спеціальна увага їм приділяється, як правило, також у численних навчальних посібниках й підручниках із будь-яких галузей правового знання. Незважаючи на це, проблему співвідношення принципів і норм права можна віднести до найбільш складних, суперечливих і світоглядно-методологічно неосмислених у вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві [124, с. 142]. Відсутність належного світоглядно-методологічного опрацювання принципів і норм права негативно позначається на юридичній, зокрема судовій, практиці, попри те, що юристи-практики оперують поняттям принципів права доволі часто, до їх практичного застосування, тим паче як відносно самостійного джерела права, суб'єкти правозастосування, зокрема й судді, вдаються вкрай рідко, надаючи перевагу конкретно сформульованим нормам законів чи інших нормативних актів навіть у тих випадках, коли такі норми не узгоджуються із принципами права. При цьому сфера права, зокрема принципів і норм права, продовжує вчений, є однією з найбільш чутливих до нових глобалізаційних викликів. Вона не може успішно розвиватися без трансформації основ правового світогляду відповідно до постіндустріального вектору розвитку глобалізації – поваги до людської гідності, прав і свобод людини, демократії, верховенства права та інших цінностей [124, с. 143].

Згідно з міркуваннями Ю.М. Оборотова, в умовах глобалізації та

інформаційної насиченості індивідуалізованого суспільства праву і державній владі все складніше зберегти основи людського буття. Раціонально вибудовані інститути – організації, ідеї, принципи та норми, які століттями забезпечували стійкість комунікації, все більше здають свої позиції. Відчуття їх недосконалості стає визначальним стимулом для змін в юриспруденції. Творчий процес і творчі кроки перетворюються на неминучість на шляху збереження, розвитку і використання цінності права та держави [148, с. 5].

Плідність наукового осмислення механізмів взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права в різних правових системах залежить від багатьох чинників, серед яких ключовим є визначення істинних шляхів дослідження: принципів, методологічних (дослідницьких) підходів і методів. Мета нашої розвідки – отримання об'єктивних знань та оволодіння новою інформацією про природу співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС – зумовлює необхідність згрупування та аналізу зібраного матеріалу з цього приводу. Відправним пунктом дослідження є судження, що наукові знання набуваються лише за умови, якщо вивчення предмета здійснюється відповідно до вимог теорії пізнання. Головним елементом цієї теорії є методологія, яка визначає обґрунтованість і переконливість одержаних результатів і висновків наукового пошуку. Необхідність розробки методології дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах зумовлюється постійною потребою всебічного вивчення сутності цих юридичних явищ і перспектив їх подальшого розвитку в майбутньому.

Грунтовність опрацювання місця та ролі принципів і норм права у правових системах України та ЄС передбачає визначення і встановлення взаємного відношення, зв'язку та залежності цих юридичних феноменів у правовій дійсності. При цьому будь-яке осмислення співвідношення правових явищ і процесів передбачає, по-перше, виявлення можливих критеріїв такої взаємокореляції та взаємодії, по-друге, визначення взаємозв'язків явищ і процесів, які співвідносяться, за обраними підставами [150, с. 78].

Фундаментальною основою будь-якого дисертаційного дослідження є

його методологічна база, яка допомагає всебічно розкрити предмет наукового пошуку. Цілий комплекс логічно пов'язаних і узгоджених між собою гносеологічних засобів, прийомів і способів дозволяє більш глибоко розглянути природу співвідношення принципів і норм права як у контексті національної правової системи України, так і правової системи ЄС. Адже вивчення правових систем сучасності дає змогу виявити як їх загальні видові характеристики та тенденції розвитку, так і особливості правового регулювання національного характеру. Процес пізнання права є об'єктивною необхідністю. У його основі – процеси, що мають місце у світовій спільноті та полягають у розширенні й поглибленні зв'язків між окремими країнами і групами країн, в їх інтеграції, усвідомленні того факту, що національний правовий, як і будь-який інший, ізоляціонізм у сучасних умовах, призводить лише до негативних наслідків як для окремих правових систем, так і права загалом [103, с. 3].

Методологія є тим пізнавальним інструментарієм, який надає відповіді на багато дискусійних питань, що виникають при дослідженні співвідношення принципів і норм права у правових системах. Об'єктивність наукового пізнання різних аспектів взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правових системах України та ЄС має спиратися на належно розроблену методологічну основу. У філософській літературі під методологією розуміється систематизована сукупність способів, підходів, методів і процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення визначеної мети. Це також певна галузь теоретичних знань та уявлень, які знаходять своє застосування у процесі наукового пізнання проблеми дослідження [372, с. 188]. Призначення методології наукового пізнання розкривається через такі основні напрями її дії: по-перше, методологія виконує інформаційну функцію, яка сприяє отриманню всебічної інформації та введенню нової інформації до фонду теорії науки з предмета дослідження, а також уточненню, систематизації та збагаченню наукових термінів і понять; створює систему наукової інформації, що зосереджується на фактах і логічно-аналітичних інструментах наукового пізнання; по-друге, методологія

визначальним чином окреслює способи здобуття наукових знань про об'єкт дослідження, а також шляхи досягнення науково-дослідної мети [66, с. 25].

На думку Ю.М. Оборотова та К.В. Горобця, методологія правового пізнання – це система засобів, прийомів та інструментів осмислення права або окремих правових явищ. Вона включає в себе методологічні засоби й інші конструкції, логічно розподілені за концептуальним та інструментальним рівнями. На концептуальному рівні методологія правового пізнання представлена парадигмами, методологічними принципами та концептуальними підходами, теоріями та концепціями, що визначають загальний стан і спрямованість правового пізнання, виконують функцію наукового позиціонування дослідження. Водночас інструментальний рівень методології правового пізнання охоплює методи, концепти, категорії та поняття, тобто ті інструменти, які виконують евристичну функцію [219, с. 460].

Методологія правових досліджень і уявлення вчених про її потенціал сформувалися історично, під впливом надбань філософії та науки про метод як шлях пізнання та розуміння явищ об'єктивного буття. Опрацювання літератури з методологічних проблем юридичної науки свідчить про наявність надзвичайно широкого спектра точок зору стосовно розуміння сутності методології в історичному і галузевому [49, с. 270; 340, с. 61] вимірах. Наприклад, вітчизняний правознавець другої половини XIX – початку XX ст. – Б.О. Кістяківський виходив з широких позицій у трактуванні методології, розуміючи її як теорію пізнання. Важливими особливостями обстоюваної ним методології правознавства є: 1) не обмежуваність методології лише методологічними проблемами права, а включення до неї також наукознавчих проблем самої правової науки; 2) тісне переплетення методологічного знання з предметним знанням, виконання останнім методологічної функції і входження його в арсенал методологічного знання; 3) дослідження методологічних проблем правознавства в контексті відповідних питань соціально-гуманітарних наук у цілому та на міждисциплінарній основі [192, с. 14].

До проблематики методологічних засад сучасного правознавства

зверталися такі вітчизняні вчені як Д.А. Гудима [64], С.П. Добрянський [79], О.В. Зайчук [318], Є.В. Івашев [102], М.С. Кельман [112], А.А. Козловський [120; 121], М.І. Козюбра [123], М.В. Костицький [141], Ю.М. Оборотов [219], П.С. Пацурківський [231], О.В. Петришин [252], Л.В. Петрова [236], П.М. Рабінович [268], О.Ф. Скакун [287], О.Д. Тихомиров [322], М.В. Цвік [254], С.В. Шевчук [362] та ін. Ці та інші науковці наголошують на принципі методологічного плюралізму на противагу методологічному монізму, що домінував у радянській юридичній науці. На теперішній час, розглядаючи низку підходів, методів і процедур наукового пізнання, помилково вважати єдино правильним метод діалектичного матеріалізму, який використовувався в наукових пошуках радянських юристів. Він, по суті, нівелює різницю між поняттями «методологія» та «метод». Застосування лише методів у ході осмислення співвідношення принципів і норм права у правових системах не здатне забезпечити та відобразити увесь процес духовного освоєння природної і соціальної реальності, побачити дійсний потенціал різноманітних форм пізнання та організації змісту наших знань у реальному дослідницькому процесі [343 с. 27].

Методологія сучасного правознавства представляє собою багатопланове утворення, яким охоплюються: 1) проблеми структури наукового знання взагалі та наукових правових теорій зокрема; 2) закони виникнення, функціонування правових теорій; 3) поняттєво-категоріальний каркас юридичної науки та її окремих дисциплін; 4) структура та операційний склад методів юридичної науки; 5) аналіз її мови, формальних і формалізованих методів дослідження (методики і процедури дослідницької діяльності), типології систем наукового правового знання тощо. Таким чином, зміст методології сучасного правознавства складає система принципів і способів організації, побудови і здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності в галузі дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему [70, с. 63].

Протягом XX ст. методологія від класичної парадигми, побудованої на принципах об'єктивності, істинності, монізму, детермінізму і сцієнтизму, через

некласичну (з її свободою вибору та суб'єктивністю), перейшла до постнекласичного (постмодерністського) типу, який характеризується інтерсуб'єктивністю, додатковістю, плюралізмом і міждисциплінарністю. В основі постнекласичної парадигми лежать переконання про неможливість встановлення об'єктивно істинного знання про право, оскільки воно не є частиною об'єктивної реальності. І право, і знання про нього є сферами інтерпретацій, жодна з яких не може претендувати на істинність. Відповідно саме правове пізнання стає елементом правової реальності, фактором її функціонування. Так, до сучасного філософського дискурсу в його українському контексті активно залучений концепт постнекласичної науки, який запропонував і розробив у 90-х роках XX ст. філософ науки В.С. Стьопін. Особливістю правових практик є наявність постнекласичних рис за визначенням. Постнекласика означає в цьому випадку не особливий тип правових практик, а особливу оптику, завдяки якій такі практики усвідомлюються як постнекласичні [277, с. 1]. Важливою тенденцією розвитку сучасного правознавства є відхід від заідеологізованості, актуалізація людиноцентричних, «олюднених» наукових досліджень у сфері як приватного, так і публічного права. Новітнє правознавство розвивається із сприйняттям і засвоєнням загальноцивілізаційних та європейських цінностей, з яких визначальні – невідчужувані права і свободи людини, справедливість, індивідуальність, рівність, верховенство права [112, с. 23]. Сьогочасна методологія правознавства виходить за межі теоретико-правового пізнання, включаючи увесь соціокультурний світ права в його багатоманітності, конкретно-історичному часовому просторі [198, с. 11]. Таким чином, методологія правознавства є тим науковим інструментарієм, який надає відповіді на багато дискусійних питань, що виникають при дослідженні співвідношення принципів і норм права в різних правових системах.

Трансформуючи окреслені вище положення відносно предмета і завдань дослідження взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правових системах України та ЄС, доцільно виокремити:

1) світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади дослідження, до яких слід віднести світогляд інформаційного суспільства як постіндустріального етапу поступу людства, філософські підходи, властиві онтології, гносеології, праксеології, аксіології та антропології, соціологічні концепції глобалізації та конвергенції, природно-правовий, позитивістський, соціологічний та інтегративний типи праворозуміння;

2) принципи наукового пізнання предмета дослідження (об'єктивність, науковість, усебічність, плюралістичність, додатковість тощо);

3) методологічні (дослідницькі) підходи (системний, компаративний, цивілізаційний, антропологічний, аксіологічний, потребовий, діяльнісний);

4) основні наукові методи вивчення предмета та побудови відповідних наукових знань (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння; діалектичний, метафізичний, герменевтичний; історичний, функціональний, синергетичний, структурний; конкретносоціологічний, статистичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний тощо).

Такий підхід до інтерпретації структури методології опрацювання співвідношення принципів і норм права у правових системах не заперечує доречність, можливість і необхідність інших, а навпаки, забезпечує їх збагачення і взаємодоповнення, цілісність її сприйняття, оскільки побудови різноманітних класифікацій або виокремлення різноманітних структур методології конкретного наукового пошуку не є самоціллю, а зумовлені необхідністю встановлення взаємозв'язків між її компонентами, що є необхідним для правильного вибору, впорядкування «арсеналу», «інструментарію» методологічних принципів, прийомів, правил, засобів теоретико-правових досліджень відповідно до природи принципів і норм права й особливостей наукового знання з цієї проблематики.

Конкретизація світоглядних, філософських, наукознавчих, соціологічних і теоретичних засад новітніх юридичних досліджень стосовно предмета, мети та завдань осмислення місця та ролі принципів і норм права у правових системах сучасності зумовлює такий варіант їх інтерпретації:

– методологічне значення світогляду полягає в тому, що він охоплює всі форми відображення сучасного розвитку людства, зокрема правового: наукове, міфологічне, релігійне, практичне, повсякденне тощо, і проявляється, своєрідно модифікуючись на різних рівнях пізнання, зокрема в науці, у: філософських і наукознавчих підставах, наукових парадигмах; теоріях, поняттях, методах, методологічних підходах тощо [325, с. 124]. Домінуючими тенденціями світогляду ХХІ ст. є плюралізм ідей і принципів, інтеграція країн і забезпечення світового порядку, інформатизація всіх сфер суспільного життя [350, с. 217], глобальний людиноцентристський погляд на світ. Постнекласична модель науки виводить осмислення проблем співвідношення між принципами і нормами права на новий світоглядний рівень, що не означає припинення полеміки з цих питань між представниками різних наукових напрямів і течій;

– гносеологічні, аксіологічні, праксеологічні та інші філософські засади склали такі напрями у філософії як структуралізм і постструктуралізм (К. Леві-Строс, М.-П. Фукс, А. Дельоз), синергетика (Г. Хакен, Й. Пригожин), герменевтика (Х. Гадамер, Ю. Габермас, М. Гайдеггер), які набули підвищеної популярності у правознавстві наприкінці ХХ ст. Так, Х. Гадамер виходить із того, що є різні способи оволодіння людиною світом, серед яких науковий метод – лише один з них. Люди освоюють світ не тільки і не стільки завдяки науковому методу, а й за допомогою розуміння людиною світу, яке за своєю суттю є пошуком сенсу людського буття [127, с. 6]. Філософські засади надають змогу розкрити зв'язки принципів і норм права з людським буттям, глибше зрозуміти їхню сутність і буттєву структуру [124, с. 144].

– наукознавчі засади виокремлені в контексті постнекласичного типу науки, зокрема інтеграція об'єктивного та суб'єктивного в ході вивчення сутності та призначення принципів і норм права у правовій системі, міждисциплінарність і проблемність їх дослідження, спрямованість на вивчення процесів глобалізації, регіоналізації, конвергенції інформаційного та юридичного просторів світу, а також спеціальну наукову картину світу як єдність і диференціацію матеріального та віртуального. Такі наукознавчі засади

спроможні пояснити онтологічну складність, багатогранність і багатовимірність принципів і норм права як феноменів правової дійсності;

– соціологічні основи наукової розвідки складають концепції постіндустріального, інформаційного та громадянського суспільства, теорії глобалізації та регіоналізації, які визначають істотні методологічні «маяки» осмислення механізмів взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правових системах. Соціологічні засади дослідження потужні, бо вони створюють об'єктив, крізь який ми бачимо світ. Зміна цих засад – це сила, необхідна для суттєвих зрушень у житті незалежно від того, чи була ця зміна спонтанною, чи процес минав повільно й був запланований [118, с. 44]. Адже принципи та норм права – як маяки. Це природні закони, яких не можна порушувати. Як зазначив С.Б. Деміль щодо принципів, переступити закон неможливо. Ми можемо зламати собі життя, переступаючи закон, але сам закон залишиться непорушним [118, с. 45];

– теоретичні засади юридичної науки визначають «параметри» вивчення права, в тому числі принципів і норм, у сучасному світі в якості унікального та багатовимірного, складного і багатогранного, суспільно необхідного та багатозначного феномену, в якому тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини [153, с. 25 – 26];

– теоретичні засади осмислення співвідношення принципів і норм права у правових системах обумовлені змістовими особливостями юснатуралізму, позитивізму, соціологічної та інтегративної юриспруденції [319, с. 110 – 114], а також гносеологічним потенціалом теорії юридичної аргументації [156, с. 42]. Наприклад, на думку О.М. Іванченко, найбільш ефективним пізнавальним інструментом дослідження співвідношення норм міжнародного права та норм національного права є інтегративна за сутністю концепція реалістичного позитивізму, згідно з якою право – це регулятивно-охоронна система, що

складається із загальнозначущих норм (правил), які приймаються з метою забезпечення соціальної стабільності, безпеки, розвитку, і здійснюють результативний вплив на суспільні відносини [101, с. 14].

Другим компонентом, визначальним для забезпечення концептуальності цієї авторської розвідки, є принципи наукового пізнання тісних і складних взаємозв'язків принципів і норм права у правових системах. Серед низки принципів, на яких ґрунтується дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах, слід виокремити такі: 1) принцип об'єктивності – передбачає достовірне відображення природи принципів і норм права в науковому знанні, відтворення їх такими, якими вони існують реально; 2) принцип науковості – визначає пріоритетність об'єктивного наукового знання над певними тимчасовими кон'юнктурними потребами тих або інших наукових шкіл чи окремих фахівців; 3) принцип всебічності – вимагає пізнання якомога більшої кількості властивостей принципів і норм права на основі їх взаємозв'язків і взаємодії з іншими правовими явищами та юридичними процесами в межах правової системи; 4) принцип плюралізму – визнає факт наявності різних підходів до механізмів і форм взаємодії принципів і норм права у правових системах; 5) принцип додатковості – передбачає, що принципи та норми права, і знання про них є сферами людської інтерпретацій, жодна з яких не може претендувати на істинність, а також необхідність охоплення науковою увагою широкого масштабу сутності останніх у поєднанні зі взаємодоповнюваністю всього методологічного інструментарію.

Безпосередньо від наукових парадигм залежать методологічні (дослідницькі) підходи, які здебільшого є результатом їх використання, до того ж цей вплив здійснюється не тільки за рахунок ідеалів, норм, правил досліджень, що містяться в парадигмі, а й їх предметних положень. Концептуальний підхід у системі методології правового пізнання – це загальна стратегія дослідження, спрямована на представлення права з позиції деякої, наперед сформованої, фундаментальної ідеї або аксіоматичної засади. Використання концептуальних підходів є способом залучення позаправових

ідей та концепцій, у тому числі найширшого, світоглядного рівня [219, с. 461]. Сучасне правознавство вже давно не схоже на «юриспруденцію понять» XIX ст., його погляд на правові феномени не обмежується лише формально-логічними, поняттєвими формами. Таке розширення предметної сфери, поява нових «онтологій права» стали можливими на основі застосування нових пізнавальних підходів. Методологічний підхід є одним з головних компонентів парадигми та розглядається як своєрідний «ансамбль» взаємозалежних наукових методів. Методологічний підхід містить у собі різноманітні взаємозалежні методи, певним чином пов'язані між собою, серед яких один або декілька є головними, а всі інші підпорядковані їм, залежні від них, мають допоміжний характер [350, с. 227]. Звідси слідує, що наукознавчий підхід як елемент методології правознавства є формою поєднання трьох типів методологічного знання – інструментального, теоретико-концептуального і світоглядного [112, с. 25]. При цьому дослідник державно-правової матерії може за власним бажанням, «науковою інтуїцією» застосовувати різні методологічні підходи для досягнення мети свого дослідження, з'ясування наукових істин у пізнанні державно-правової матерії. Право не можна мислити як суто соціальне явище. Воно значно складніше та багатогранніше. Право, як і сама людина, що є «мікрокосмосом», як стверджував Г.С. Сковорода, є продовженням світобудови, а тому і несе воно на собі і в собі відбиток космічного і метафізичного. Історія розвитку права демонструє розвиток самої людини як носія права, його творця [194, с. 89].

Провідну евристичну роль у комплексному дослідженні співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС відіграє системний підхід. У загальному плані останній базується на фундаментальному принципі, відповідно до якого всі прояви людського світу мають бути пов'язані один з одним в єдину велику раціональну схему [168, с. 17]. З цього приводу Н.М. Оніщенко відмічає, що використання системного підходу в юридичній науці зумовлене загальною потребою аналізу й узагальнення складних соціально-правових явищ і передбачає урахування особливостей не тільки

самого предмета дослідження, а й цілої низки суміжних понять [223, с. 46 – 50]. Використання системного підходу сприяє вивченню властивостей, структури, правової природи та функцій явищ, об'єктів у цілому. Взаємозв'язок елементів правової системи, їх функціонування зумовлює саме існування правової системи, оскільки ізолювано, в розрізненому вигляді вона існувати не може. Системний підхід у нашому випадку є одним з інструментів вивчення об'єкта як складного явища, що містить елементи, взаємозв'язок між якими забезпечує їх цілісність [51, с. 9; 254, с. 548]. Окрім того, глобалізація феномену права зумовлює нові вимоги і відкриває нові можливості для застосування системного підходу та тих пізнавальних процедур і методів, котрі його обслуговують, насамперед, структурного та функціонального. Саме завдяки реалізації цього підходу – коли національна правова система осмислюється не сама по собі, а як складовий елемент (реальний або ж потенційний) іншої правової системи (скажімо, правової системи Ради Європи чи ЄС), можна науково обґрунтувати ті умови, напрями, засоби і наслідки перетворень, яких повинна зазнати перша, аби набути відповідних системоутворюючих параметрів і органічно «вписатись» у системно-правове утворення більш високого рівня. Цей методологічний підхід – обов'язковий інструмент розробки рекомендацій, зокрема з адаптації правової системи України до пан'європейського правового простору [267, с. 16].

Серед низки дослідницьких підходів вивчення різних аспектів взаємодії принципів і норм права у правових системах, зокрема України та ЄС, варто виокремити компаративний. Під останнім розуміється один із сучасних методологічних підходів юридичної науки, який базується на порівняльно-правовому методі, але не зводиться тільки до нього, має міждисциплінарне значення, поряд із такими підходами, як соціологічний, історичний, системний, функціональний та інші, і спрямований на дослідження «не одного» об'єкта [322, с. 349]. Імпонує позиція О.Д. Тихомирова, згідно з якою визнання плюралізму та рівноправності культур, їх взаємодії на основі діалогу, необхідності розвитку не тільки загальнолюдського, але й регіонального,

національно самобутнього у світовому просторі, потребує подальшого вивчення принципів і норм права у «форматі» співвідношення загального, особливого, одиничного та унікального, що відповідає саме порівняльно-правовому чи компаративістському їх осмисленню [323, с. 52]. Важливим аспектом компаративного осмислення принципів і норм права є виявлення «динаміки» загального і різного, методологічною основою якого можуть бути діалог, полілог, «поліфонія» та їхні протилежності. У цій ситуації загальне у принципах і нормах права висвітлюється як похідне від взаємодії різного (національного), загальне проявляється в діалозі різного, тоді як відсутність загального є проявом відсутності діалогу, тобто адіалогом (самобутність, своєрідність національних принципів і норм права). Причому діалог між країнами у формуванні та визнанні принципів і норм права приводить до становлення загального і зміни у процесі діалогу різного в цій площині, а тому чим більше такого діалогу, тим більше загального і менше різного і, навпаки. Діалогічність загального і різного у принципах і нормах права дає можливість переходу і до їхньої мінливості, їх взаємопереходів і взаємозмін, тобто до осмислення в координатах часу і простору [323, с. 53]. Компаративний вимір принципів і норм права виходить не з одного або навіть різноманіття праворозумінь як «різноманіття єдиного» – права, а з того, що право в його різноманітті – це один з різних регуляторів життя країни, одна з форм взаємодії з другими й іншими соціумами, роль і місце якого визначається не власне самим правом, а своєрідною конфігурацією регуляторів, які історично сформовані та існують у цей час у певній країні. Таким чином, компаративістське бачення принципів і норм права спрямоване на осмислення їх формування, визнання та пізнання в контексті загального, особливого, одиничного та унікального в форматах часу, простору, багатоманітності правових культур, реальності їх взаємодій [323, с. 55].

У ході вивчення сутності принципів і норм права та механізмів їх взаємокореляції актуальності набуває цивілізаційний підхід, який надає можливість розглянути вказані юридичні явища через призму розмаїття

наукових позицій представників різних правових системах, правових культур і цивілізацій. Разом з тим, цей дослідницький підхід сприяє виявленню особливостей національної правової системи в аспекті стану функціонування принципів і норм права, вказуючи на унікальність правової системи України й одночасно наголошуючи на недоліках і відмінностях, зумовлених особливостями суспільної правосвідомості, проблемах реалізації, тлумачення та застосування права як особливого соціокультурного феномену. Водночас вивчення природи правової системи як національної, так і ЄС потребує врахування різного роду культурних, духовних, ментальних особливостей, соціальних та інші факторів. Крізь призму цивілізаційного підходу можна висвітлити особливий характер права ЄС, яке за своєю природою є складним і багатогранним явищем, що утворилося внаслідок інтеграції правових систем європейських держав в європейський правовий простір на основі загальновизнаних європейських стандартів, де правова система ЄС постала як новий тип загальноєвропейської правової системи.

Одним з важливих гносеологічних інструментів цього наукового дослідження є антропологічний підхід (засновані на висновках певних видів антропології світоглядні ідеї про природу та сутність людини, які визначають особливості виявлення, добору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації та оцінки [63, с. 55]), який розробляють такі фахівці як О.О. Бандура [344], В.С. Бігун [25], М.Г. Братасюк [40], Д.А. Гудима [64], Є.В. Івашев [102], О.С. Петриківська [234], І.С. Тімуш [326], Л.Г. Удовика [336], О.М. Яремко [378] та ін. У сучасних умовах «антропологізація» права стає загальним явищем і набуває все більшої ваги в юриспруденції, зокрема в дослідженнях із загальної теорії права. Під час аналізу правових систем у цілому та місця особи у правовій системі, де її значення зростає у зв'язку з інтеграційними процесами, що відбуваються у світі, найбільш важливим є використання антропологічного підходу. Досліджуючи правову реальність, С.І. Максимов слушно зазначає, що феномен права найтісніше пов'язаний з людиною, змістом її буття та сутністю. Цей зв'язок полягає в тому, що право

складається з системи правил, робить нормальне життя людини можливим, у той час як факти людської природи перетворюють такі правила в необхідність. Право наповнює життям людське існування, збагачує духовністю, трансформуючи його з біологічного в соціокультурний вимір. Природа людського буття вимагає гармонійного, комфортного співіснування, що зумовлене різноманітними суспільними відносинами. Право надає можливість людині обирати те правило поведінки у взаємовідносинах з іншими для гармонізації стосунків та адаптації в соціальному просторі, що є неможливим без принципів і норм права [174, с. 210 – 211]. У свою чергу Д.А. Гудима акцентує увагу на необхідності застосування «людського чинника» у процесі гуманізації правотворчої, правореалізаційної, правозастосовної та правотлумачної діяльності [64, с. 124]. Погляд на право з позицій антропологічного підходу зумовлює необхідність, по-перше, розрізнення правової норми як даності, що може мати, в тому числі й надприродний характер, і норми права як установленості (результату діяльності компетентного суб'єкта), по-друге, розрізнення норми права (як правила поведінки) й юридичного процесу (як діяльності), по-третє, з'ясування співвідношення правової норми та процесу як двох основних форм забезпечення реалізації (здійснення) прав людини [75, с. 1]. У контексті осмислення природи принципів права, норм права та їх співвідношення цей підхід дає можливість побачити у принципах і нормах права втілення духовного досвіду людства, розкрити їх гуманістичний вимір. Без зв'язку з людським буттям і принципи, і норми права постають абстрактними формами, які можна наповнити довільним змістом. Процес наближення національної правової системи України до засад людиновимірності права перебуває на етапі становлення і носить переважно декларативний характер. Надмірність впливу державного примусу перетворює людину в об'єкт примусу та велінь. Нині важливо повернути правову систему України обличчям до людини, наповнюючи її ідеями справедливості, свободи, рівності та гуманізму [40, с. 8].

Не менш істотне значення при висвітленні співвідношення принципів і

норм права у правових системах відіграє аксіологічний (ціннісний) методологічний підхід, що зосереджується на характеристиці місця та ролі цінностей у праві, розкритті їх значимості для людини. Прихильниками використання цього підходу є такі представники правової доктрини як О.О. Бандура [344], В.А. Бачинін [17; 19], О.В. Гришук [62], С.І. Максимов [174], М.Г. Марчук [1188], В.С. Нерсисянц [215], О.О. Уварова [332], А.О. Фальковський [338], С.В. Шевчук [363; 365] та ін. Опрацьовуючи поняття, основні риси, спосіб аксіологічного потенціалу наукового знання, М.Г. Марчук відмічає, що знання займає значне місце в аксіосфері культури, проте в результаті ціннісного самовизначення науки виникла дихотомія «когнітивне – ціннісне», що призвела до поляризації «двох культур». Нова методологічна парадигма покликана реабілітувати гуманістичні цінності й оздоровити образ природничо-наукового знання, спотворений сцієнтизмом [188, с. 8]. Саме аксіологічний, ціннісний аналіз дає змогу з'ясувати зв'язки між правом і людиною, проникнути в сутність права не тільки як нормативного регулятора, а й одного із специфічних способів духовно-практичного освоєння соціальної дійсності, розкрити його власні ціннісні аспекти та роль у соціальному, духовному і культурному прогресі людства. Інакше кажучи, право можна зрозуміти тільки у зв'язку з цінностями [126, с. 8].

Цінності у праві представлені різними утвореннями, ними можуть виступати як матеріальні, так і духовні ідеальні явища: норми, ідеали, правові інститути, процедури, ідеологія тощо. Особливо важливими правовими цінностями, що є високими ідеалами, мають статус принципів права, вважаються свобода, справедливість, рівність, гуманізм, безпека, добро, істина [38, с. 22]. Критерієм цінності права є конкретний живий індивід – особистість, котра розвивається, в умовах конкретного часу та культури [43, с. 55]. Як стверджує, В.С. Бігун, право, будучи вираженням соціально організованої форми, дія якої забезпечує відтворення правових станів правовими засобами, надає людині можливість вільного розвитку. У співвідношенні людини і права простежується гуманістична природа права [25, с. 17].

Ціннісний аспект органічно властивий правовій системі, зокрема таким її елементам як принципи та норми права, які сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права й напрями його подальшого розвитку [242, с. 226]. Поступова імплементація ідей західноєвропейської правової культури сприяла розвитку аксіологічних засад. Обґрунтування сутності та важливості принципів і норм права з позиції ціннісного підходу, їх місця у правовій системі ЄС здійснюється у працях сучасних українських науковців: Ю.Ю. Білас [26], С.П. Головатого [55], В.В. Колісніченка [130], С.П. Погребняка [241], А.А. Пухтецької [265], О.О. Уварової [332], Т.І. Фулей [345], С.В. Шевчука [363; 365] та ін. Аналізуючи аксіологічні ідеї у правовій системі ЄС, В.В. Колісніченко розкриває цінність засад природно-правової доктрини в контексті загальних принципів права, які іменує мегапринципами. Їх роль обумовлена гуманістичним виміром, людиноцентричною спрямованістю. До них належать такі принципи як рівність, свобода, демократія, справедливість, правова держава, повага до прав людини та основних свобод тощо [130, с. 8]. Водночас І.П. Карпенко, розкриваючи сутність ціннісного підходу, пояснює його важливість крізь призму особливого типу світоглядної орієнтації людини, уявлення, які склалися в тій чи іншій культурі про ідеали, моральність, красу, добро [107, с. 10]. Безумовно, аксіологічний метод дозволяє поглянути на правову систему ЄС як особливу форму високого культурного рівня. Втілення основних ідей західноєвропейської правової традиції у правову систему ЄС сприяли утвердженню основної їх цінності – прав і свобод людини.

Таким чином, гносеологічний дискурс осмислення плюралізму принципів і норм права зумовлюється множинністю форм існування та пізнання права, аксіологічний – багатоманітністю правових цінностей і цінностей права, правових оцінок, їх обумовленості розмаїттям правових культур, а так само й антицінностей, тоді як антропологічний «зріз» – плюралізмом суб'єктів права, країн і цивілізацій, множинністю форм суб'єктивації онтології, гносеології та аксіології наукового пізнання і правової реальності [323, с. 54].

Помітно актуалізувалась необхідність використання потребового дослідницького підходу, тобто інтерпретації й оцінки принципів і норм права як важелів, засобів задоволення потреб кожної людини, а також потреб соціальних спільнот і суспільства загалом у межах певної правової системи або типу правових систем [267, с. 15]. З одного боку, цей підхід не може абсолютизуватись, гіпертрофуватись, оскільки, як і будь-який інший, він має об'єктивні межі застосування; а тому не підміняє та не витісняє інших дослідницьких підходів і методів. Проте, з іншого – останні втратять свою евристичність, наукову ефективність, якщо залишиться невідомою, прихованою або ж спотвореною сутність тих правових явищ, які становлять об'єкт вивчення, тобто якщо застосування інших підходів і методів не спиратиметься на знання цієї сутності. Адже саме сутність принципів і норм права визначає глибинно всі інші їх властивості та прояви [191, с. 60].

Особливе місце в юридичній науці посідає діяльнісний підхід до пізнання співвідношення принципів і норм права у правових системах. Відповідно до позиції СД. Гусарева та Є.В. Білозьорова, діяльнісний підхід у правознавстві – це гармонійна сукупність методологічних установок, прийомів, «ансамбль» методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші стосовно нього виконують обслуговуючу роль. Цей підхід дозволяє сконцентрувати увагу дослідника не лише на проблемі власне діяльності у сфері права, а й на інших правових явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими вона перебуває. Доводиться констатувати досить широкі можливості застосування категорії «діяльність» як принцип або метод пізнання у сфері правових досліджень. Це можуть бути наукові розвідки, присвячені вивченню окремо взятої особистості, колективу осіб, аспектів взаємодії державних підприємств та установ, а також щодо здійснення законодавчої діяльності, проблем реалізації та застосування принципів і норм права в різних правових системах світу, тощо. Головною рисою методу діяльності є можливість пізнання явища правової дійсності крізь призму існування такого чинника як людська діяльність. На відміну від методу, діяльнісний підхід дозволяє ставити та

вирішувати більш складні науково-пізнавальні завдання, що підтверджується розширенням його пізнавального інструментарію [68, с. 226; 194, с. 128].

Таким чином, вітчизняному загальнотеоретичному правознавству є властивим наявність не окремо взятого дослідницького підходу до осмислення проблематики співвідношення принципів і норм права у правових системах, а їх сукупність. Адже лише плюралізм методологічних підходів дає змогу здійснити комплексне дослідження взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правових системах України та ЄС.

Четвертим компонентом методології опрацювання співвідношення принципів і норм права у правових системах є методи наукового пізнання. Метод означає шлях до певної мети. У науці це – шлях, що веде до раціональної, а відтак – зрозумілої і контрольованої, відповіді на питання чи то теоретичного пізнання, чи то практичного досвіду, чи то пошуку меж цього пізнання [353, с. 10]. Категорія «метод» за своєю сутністю представляє собою систему правил і прийомів щодо найдоцільнішого способу дій, спрямованих на досягнення пізнавальної мети. І хоча суб'єктивний елемент у процесі дослідження зрештою може переконати, що саме такий спосіб наукової аналітики був недоцільним, проте потреба такого експериментування зумовлена пошуком оптимальних рішень. У найзагальнішому розумінні метод інтерпретується як спосіб упорядкування наукової діяльності для досягнення поставленої мети, а в контексті пізнавальної діяльності – як спосіб виконання функції відтворення у свідомості досліджуваного об'єкта [112, с. 24].

Сутність будь-якого правового явища має декілька рівнів, які можуть бути розкриті в різних аспектах залежно від методу, що використовується для їх вивчення. Спосіб постановки питань є методом дослідження. Відтак сутність явища є настільки ж багатовимірним об'єктом дослідження, наскільки різноманітними є методи, що використовуються для її пояснення. Жорстка консервативна позиція в питанні оновлення способів дослідження співвідношення принципів і норм права свідчить не про абсолютну повноту й істинність уже наявних знань, а про неприпустиме гальмування науки на шляху

до більш глибокого пізнання складових її предмета [177, с. 6].

Метод – це адекватний проблематиці дослідження алгоритм розв’язання наукового завдання. Важливою характеристикою методу є його адекватність, яка охоплює ознаки релевантності та дивергентності. Релевантність методу означає його концептуальну однорідність із предметом дослідження і за обсягом, і за змістом (тому, наприклад, здебільшого математичні методи є нерелевантними потребам юридичних досліджень). Дивергентність методу означає його відмінність від предмета в засобах представлення знання. Вимога дивергентності є виконаною, якщо використання методу передбачає опис предмета крізь призму системи понять, які не є характерними для самого предмета (неможливо досліджувати право пізнавальними засобами самого ж права). Метод пізнання також характеризується раціональністю та алгоритмічністю. Сучасна система методів наукового пізнання, які використовуються в дослідженнях правової реальності, відзначається високою складністю й диференційованістю. Методи пізнання можна класифікувати за різноманітними підставами: за ступенем спільності, функціональною роллю, механізмами розумового процесу тощо [73, с. 456]. Особливий інтерес для осмислення природи співвідношення принципів і норм права у правових системах становить багаторівнева концепція методологічного знання, в якій усі методи наукового пізнання поділені на чотири основні групи (рівні): загальні методи мислення, філософські методи, загальнонаукові методи та конкретнонаукові методи [321, с. 28 – 34].

До загальних методів мислення, що використовуються в ході вивчення предмета дисертації, належать: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння та ін. Наприклад, аналіз і синтез як взаємопов’язані та взаємообумовлені прийоми застосовуються під час з’ясування змісту як принципів і норм права, так і правової системи в цілому, формування загального уявлення про суттєві риси останніх; абстрагування використовується в ході уявного відособлення принципів і норм права від зв’язків з іншими елементами правової системи; узагальнення – під час

встановлення загальних ознак принципів і норм права шляхом акумуляції властивостей конкретних різновидів цих юридичних явищ; порівняння – з метою виявлення спільного та відмінного у природі принципів і норм права різних правових систем у хронологічному і територіальному вимірах тощо.

У свою чергу філософські методи – це вищий рівень пізнання, система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що розташовані на найвищих «поверхах» абстрагування. Серед філософських методів як найбільш загальних і універсальних методів пізнання співвідношення принципів і норм права у правових системах виокремлюють: діалектичний, метафізичний і герменевтичний. Як зазначає М.В. Костицький, діалектичний метод в юриспруденції – це метод пізнання правової реальності в її цілісності, розвитку і суперечливості. Діалектика як метод існує понад 2,5 тис. років. За цей час змінювалося розуміння його суті та визначень. У найбільш повній, систематизованій формі діалектичний метод був сформований у вченні німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля, який теоретично узагальнив і систематизував історію діалектичного мислення. Він розробив систему діалектичного світорозуміння, діалектичний метод і діалектичну логіку, відкрив основні закони діалектики [142, с. 216]. Діалектичний метод дозволяє осмислити місце та роль принципів і норм права у правовій системі в їх розвитку і взаємодії між собою та з іншими правовими та суспільними явищами і процесами. Використання метафізичного методу спрямовується на пізнання принципів і норм права як незмінних і незалежних від суспільної дійсності правових явищ, осмислення цих елементів правової системи в якості символів надособистісних енергій, що беруть участь у творенні земного правопорядку. Герменевтичний метод дозволяє встановити залежність тлумачення нормативно-правових актів чи положень, що викладені в наукових текстах, від суб'єкта інтерпретації, розкриття змісту принципів і норм права та наукових знань про них, виходячи з особливостей нормативно-правової та наукової мови.

Загальнонаукові методи характеризують стиль наукового мислення в цілому, завдяки чому вони є релевантними предмету майже будь-якої науки, в

тому числі й юридичної. Можливість використання загальнонаукових методів часто розглядається як критерій науковості відповідної сфери наукового пошуку. До загальнонаукових методів, що використовуються в ході опрацювання співвідношення принципів і норм права у правових системах, належать: історичний, функціональний, синергетичний, структурний та ін. Приміром, історичний метод сфокусовано на вивчення генезису принципів і норм права у правових системах України та ЄС, а також осмислення розвитку доктринальних уявлень із цього приводу. Водночас функціональний метод використано для дослідження функціонального призначення принципів і норм права у правових системах; синергетичний метод – з метою осмислення принципів і норм права у правових системах, що самоорганізуються, виникнення та зміна яких ґрунтується на випадкових процесах, особливо в їх нестабільних, трансформаційних станах; структурний метод – для з'ясування внутрішньої будови принципів права, норм права та правової системи, характеристики наявних взаємозв'язків між елементами останньої.

Конкретнонаукові (приватнонаукові) методи, які застосовуються конкретними науками або їх окремими групами, диференціюються на дві підгрупи: неюридичні та юридичні (власні). До підгрупи неюридичних конкретнонаукових методів, які використовувалися в ході вивчення співвідношення принципів і норм права у правових системах, належать: конкретносоціологічний (на основі реальних соціальних фактів дозволяє проаналізувати ефективність реалізації та застосування принципів і норм права у правових системах України та ЄС, ставлення населення до принципів і норм права), статистичний (передбачає опрацювання кількісних показників, що об'єктивно відображають стан, динаміку і тенденції взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правових системах України та ЄС) тощо.

Безперечно, для всебічного та об'єктивного висвітлення предмета дисертаційного дослідження, неможливо оминути спеціально-юридичні методи. Так, підгрупа юридичних конкретнонаукових методів осмислення співвідношення принципів і норм права у правових системах включає

формально-юридичний і порівняльно-правовий методи. Останній досить широко використовується у працях В.А. Бачиніна [19], Г.Дж. Бермана [22], О.Л. Бигич [23], В.С. Бігуна [25], Р.М. Бірюкова [27], Ю.М. Бондаря [137], В.М. Братасюка [38], М.М. Гнатовського [54], Л.А. Луць [171], Ю.М. Оборотова [218], І.В. Яковюка [376] та ін. Так, осмислюючи різноманітні позиції щодо потенціалу порівняльно-правового аналізу як ефективного засобу вивчення державно-правових явищ і процесів, О.Л. Бигич характеризує його природу через призму: а) історико-порівняльного підходу (зумовлений значною кількістю різноманітних народів із власними звичаями, традиціями, що створили умови взаємовпливу і запозичення та визначили необхідність їх порівняльного дослідження); б) соціологічного напряму порівняльних досліджень, у процесі яких залучають соціологічні аспекти права, аналізують соціально-правову практику, яка у свою чергу надає можливість розкрити сутність процесів виникнення та розвитку права, виявити здатність громадянського суспільства сформулювати свої правові ідеї тощо; в) порівняльного вивчення іноземного правового досвіду, результати якого дають цінну інформацію, котру законодавці враховують при створенні власних законів [23, с. 8]. На думку Т.І. Фулей, суттєвого значення набувають результати порівняльно-правових досліджень у випадках екстраполяції певних правових інститутів, принципів і норм права чи способів правового регулювання з правової системи однієї держави у правову систему іншої країни [346, с. 38]. Істотне значення для осмислення взаємозв'язку принципів і норм права має формально-юридичний метод, який досить часто іменують формально-догматичним методом. Використання цього методу допомагає проникнути у зміст і смисл об'єктивного права й детально розібратися в його структурній характеристиці: джерелах, способах систематизації нормативного матеріалу, правилах юридичної техніки тощо, без чого дослідження правової системи та її компонентів взагалі неможливі. Важливе значення формально-догматичний метод має при з'ясуванні сутності правового закону, виявленні зв'язку між такими правовими поняттями як норма права та норма закону.

Разом з тим, формально-догматичний метод тісно пов'язаний з логічними прийомами аналізу, індукції та дедукції.

Для максимально повного та всебічного опрацювання механізмів взаємозв'язку принципів і норм права у правових системах необхідно комплексно використовувати якомога ширший спектр наукової методології на базі єдності та взаємодоповнюваності методів наукового пізнання, визначення правильного співвідношення між традиційними для юриспруденції методами і новими позаюридичними підходами до усвідомлення правової реальності. Сучасна методологія правознавства постійно розвивається. Необхідність такого розвитку зумовлена як ускладненням і динамізмом предмета пізнання – співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС, так і самого процесу пізнання та його засобів [73, с. 460].

Окрім того, методологічне навантаження також мають категорії та поняття. Юридичні поняття є формою відображення правових феноменів у мові та мисленні. Основною методологічною функцією правових понять є організація правового мислення та формування мови права. Категорії є специфічним різновидом юридичних понять, методологічна роль яких полягає у формуванні узагальненого контексту інтерпретації групи понять (категорія норма права створює такий контекст для галузевих понять конституційної, кримінальної, цивільної, адміністративної норми права). З категоріями також пов'язують методологічну процедуру логічного розмежування смислового простору права на парні системи (принципи приватного та публічного, матеріального і процесуального, регулятивного та охоронного права).

Отже, методологія дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах може інтерпретуватися як складне та багаторівневе утворення, що розвивається юридичною та іншими гуманітарними науками, є результатом їх взаємодії, адаптації стосовно особливостей місця та ролі принципів і норм права у правових системах сучасності. Складний характер методології осмислення взаємокореляції принципів і норм права у правових системах зумовлює необхідність розроблення різних варіантів її

структуризації, які збагачують одна одну, а у своїй сукупності забезпечують цілісне сприйняття. Поряд з існуючими в наукознавстві та правознавстві інтерпретаціями методології доречно у структурі методології опрацювання співвідношення принципів і норм права у правових системах виокремити такі компоненти (рівні): світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади; принципи наукового пізнання; домінуючі методологічні (дослідницькі) підходи, а також загальні методи мислення (пізнання), філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові (неюридичні та юридичні) методи, вибір і застосування яких зорієнтований на комплексне вирішення завдань наукової розвідки, побудову її поняттєво-категоріального апарату. Кожен з окреслених вище компонентів методології дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах має свою цілком специфічну функцію та цільове призначення. Між цими рівнями методології існує органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення.

Висновки до розділу 1

На основі проаналізованого вище можна дійти таких висновків:

1. Опрацювання наукової літератури, присвяченої проблематиці співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС, дає підстави стверджувати, що центральне місце в наукових здобутках в основному присвячене питанням поняття, формування, генезису, функціонування та трансформації вищезазначених правових явищ. При цьому значна частина авторів інтерпретують правову систему як всеохоплюючий фактор і статичний показник існування суспільства в національному та наднаціональному вимірах. Головним фундаментальним та інтегруючим елементом правової системи виступають принципи права, а норми права проявляються в якості регуляторного засобу, спрямованого на забезпечення

реалізації цих принципів права, інших основоположних засад правової системи. Щодо співвідношення принципів і норма права, то зазвичай, зазначений аспект має єдиновекторний напрям осмислення. Поза увагою вчених залишається взаємодія зазначених явищ, де вони виконують певну роль стосовно один до одного, розкриваючи свій активний потенціал. Як свідчить аналіз наявних наукових надбань, присвячених принципам права, особлива увага звертається на те, що саме вони мають більше впливовості по відношенню з нормами права, хоча зустрічаються точки зору, що вказують на невід'ємність норм і принципів права, на похідний характер останніх від норм права тощо. Крім того, в літературі існує підхід, у межах якого правознавці ототожнюють вищезазначені явища або називають принципи нормативними узагальненнями.

2. Методологія дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах – це складний і багаторівневий комплекс пізнавальних засобів, що сприяють отриманню об'єктивної та систематизованої інформації про форми, механізми і процедури взаємодії та взаємовпливу принципів і норм права у правових системах сучасності. Багатогранність природи, місця та ролі принципів і норм права у правових системах обумовлює необхідність їх вивчення в системі координат, що детермінуються різними рівнями методології юридичної науки, ключовими з яких є: а) світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади дослідження; б) принципи наукового пізнання (об'єктивність, науковість, усебічність, плюралістичність, додатковість); в) методологічні (дослідницькі) підходи, зокрема системний і компаративний (провідні), а також цивілізаційний, антропологічний, аксіологічний, потребовий, діяльнісний; г) основні наукові методи вивчення (загальні методи мислення – аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння; філософські методи – діалектичний, метафізичний, герменевтичний; загальнонаукові – історичний, функціональний, синергетичний, структурний; спеціальнонаукові – конкретносоціологічний, статистичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний тощо). Для вітчизняного правознавства притаманна наявність не окремо взятого гносеологічного інструментарію

осмислення проблематики співвідношення принципів і норм права у правових системах, а їх сукупність. Адже лише плюралізм пізнавальних засобів дає можливість здійснити комплексне дослідження взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правових системах України та ЄС.

РОЗДІЛ 2

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПРИНЦИПІВ І НОРМ ПРАВА У СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

2.1 Загальнотеоретична характеристика структури правової системи

Зосереджуючи свою увагу на відносно складному та водночас цікавому з позицій дослідника питанні щодо характеристики структурних елементів правової системи як загальнотеоретичного спрямування, так і з урахуванням сучасного стану розвитку України та ЄС, необхідним є формування відповідної пізнавального завдання методології, застосування якої надасть можливість сформулювати об'єктивні висновки. На наше переконання, структуру будь-якої системи варто розглядати з використанням системного методу, що надасть можливість висвітлити правову систему як складне поліструктурне утворення. Важливим є використання порівняльного методу для співставлення наявних наукових точок зору як на самі елементи, їх місце та роль у правовій системі, так і на особливості їх функціонування у правовій системі України та ЄС.

Перед тим, як безпосередньо перейти до питання аналізу структури правової системи, а також особливостей її прояву в Україні та ЄС, варто приділити увагу визначенню поняття правової системи та її структурних елементів, використовуючи найбільш суттєві здобутки загальнотеоретичної юриспруденції. Відтак, у сучасній науці порівняльного правознавства відповідь на питання щодо поняттєвого апарату правової системи є неоднозначною, що пояснюється плюралізмом наукових шкіл і специфікою наукового тлумачення. Не вдаючись до глибинного аналізу наявних наукових надбань, слід погодитися з ситуацією, що в основу інтерпретації цього терміна покладено різні підходи. Так, наприклад, у державах загального права – прагматичний, континентального – порівняльно-правовий і філософський [247, с. 131],

мусульманського – релігійний.

Представники американської (Е. Аллен Фансворг, Д.Ж. Кафлін, Мартін П. Холдинг, Д.Ж. Тернер та інші) та англійської (К. Ньютон, С. Раб, Г. Слапер, К. Девід) правових шкіл вважають, що найкраще поняття правової системи розкривається з огляду на її структурні компоненти, при цьому особлива увага приділяється самому праву та його реалізації [51, с. 17 – 19].

Схожу наукову позицію висловлюють представники європейської юридичної школи, зокрема Софі Друфін-Бріка, Лоренс-Каролайн Генрі, Джоел Рідо, Ж. Карбоньє, Р. Алексі, Б. Рютерс та інші, наголошуючи, що правову систему не варто розглядати лише як сукупність (об'єднання) певних елементів, але й як зв'язки між такими елементами. Саме вони, на думку багатьох європейських дослідників, виражають взаємопов'язаність та взаємодію елементів між собою та форм прояву (зовнішня та внутрішня) [51; с. 133; 51, с. 19]. Така позиція є найбільш сприйнятою серед представників загальної теорії права тому, що дозволяє більш глибоко зрозуміти внутрішню будову явища, в якій присутні не тільки власне компоненти системи, але й їх взаємодії, що є дуже важливим для всебічного розуміння структури.

На перший погляд у зазначеній інтерпретації відбувається перемішування (поєднання) системного підходу та функціонального, але ж це не зовсім так. Питання взаємодії елементів – це ще не питання функціональної характеристики, тому що функції окремих елементів є внутрішньосистемні та зовнішні, а взаємодії елементів не охоплюють повною мірою зазначених понять. Крім того, розуміння взаємодії – це ще додатково розуміння причинно-наслідкового зв'язку складових, що є корисним та необхідним для пізнання такого масштабного явища як правова система та застосування цих знань у практичній площині, зокрема у правовому регулюванні. На користь зазначеної позиції свідчать й аргументи авторів однієї із популярних теорій у 1980-ті роки в рамках системного підходу. Мова йдеться про розробку концепції «7-S», що була запроваджена Е. Атосом, Р. Паскалем, Т. Пітерсом та Р. Уотерменом [58].

Концепція «7-S» – це сім взаємозалежних змінних, назви яких в

англійській мові починаються з літери «S»: «стратегія», «структура», «система управління», «стиль» тощо. Отже, бачимо, що структурний аспект також обов'язково присутній в межах системного підходу.

Інші автори стверджують про необхідність врахування восьми аспектів використання системного підходу, серед яких також обов'язковим є системно-структурний аспект, який полягає у з'ясуванні компонентів та елементів, внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами даної системи, що дозволяє отримати уявлення про внутрішню організацію (будову) досліджуваної системи [160, с. 527]. На необхідності вивчення структурних властивостей досліджуваного явища наполягають й автори юридичної деонтології С.Д. Гусарев та О.Д. Тихомиров, характеризуючи методологію системного підходу [71, с. 76 – 77]. Як зазначає С.О. Гладких, структурний підхід властивий різноманітним теоріям і дослідженням, головним об'єктом яких є структура соціальних, правових або державних систем, їх елементів [52, с. 75].

Отже, можна зробити висновок, що використовуючи методологію системного підходу, побудованого на загальній теорії систем, дослідник має пройти декілька етапів осмислення предмета, в тому числі й етап характеристики його структурної організації. В даному випадку йдеться про внутрішню будову (структуру) правової системи, а значить про визначення тих складових або елементів, які наповнюють цю будову та взаємодіють між собою.

Дещо складнішою є ситуація у представників мусульманської правової школи (І.-Д. Мавіл, І. Ялмаз, Й. Шахт), оскільки фактично таке поняття як правова система є відсутньою, а правовою основою залишається релігія із такими джерелами як: Коран, Сунна, Іджма, Кияс [51, с. 20].

Частково схожою є наукова позиція деяких вчених країн Скандинавії, зокрема Швейцарії, Данії, Норвегії, Фінляндії, Ісландії. Так, наприклад, Г. Гаммельтофф у своїй науковій роботі, присвяченій праву Данії, наголошує на тому, що поняття «правова система» та «право» є тотожні [51, с. 19 – 20].

Складно погодитися з цією позицією, розуміючи наявність значного масиву досліджень у цьому напрямі, скоріше за все автор хотів висловитися в

такому контексті, що говорячи про правову систему ми все одно розуміємо одне і те ж саме явище, яке прийнято називати «право» та яке має безліч форм свого зовнішнього прояву. Проте, незважаючи на наявність таких синкретичних підходів, можемо стверджувати, що спільним для переважної кількості наукових позицій є виокремлення у правовій системі елементного складу, де серед іншого головним елементом вважається право.

При цьому ми підтримуємо наукову тезу О.В. Зіменко, яка зазначає, що будь-яка система завжди перебуває в русі, відображенням якого є якість функціонування самої системи, у зв'язку з чим особливої уваги набуває питання про інтегративні зв'язки між компонентами. Саме наявність і взаємодія таких важливих складових як елементи правової системи та стійкі зв'язки і становлять таке правове явище як структура правової системи [98, с. 28].

Звертаючи увагу на питання структурованості правової системи, а саме на її компоненти, варто вказати, що і у цьому напрямі в наявних дослідженнях мають місце різночитання. Відтак, у науковій літературі відсутній єдиний критерій, відповідно до якого можна було б чітко відповісти на питання: що саме є складовими правової системи. Однак, проаналізувавши існуючу наукову базу можемо стверджувати, що спільним для будь-якої правової системи є наявність обов'язкових для суспільства правил поведінки у формі права або його норм. Не логічним є пошук елементів правової системи, якщо немає права.

Досить спірним питанням є віднесення до структури правової системи певних компонентів, які не відбивають внутрішню будову явища. Відтак, наприклад, представники Скандинавських держав вважають, що до таких складників варто віднести галузі права (адміністративне, конституційне, сімейне, кримінальне тощо) та правові інститути (зобов'язання, що виникають із спричинення шкоди, контракти, антитрастівське законодавство тощо) [51, с. 19 – 20]. З такою позицією навряд чи можна погодитись, виходячи із здобутків вітчизняної юриспруденції, відповідно до яких є сталою та розповсюдженою думка про віднесення галузей та інститутів права до розуміння системи права та про необхідність розмежування понять системи

права та правової системи.

Натомість до структури англо-американської правової системи науковці включають:

1) систему права (при цьому у правознавців і тут відсутня спільна думка. Наприклад, Д.Ж. Кафлін та Е. Аллен Фарнсворг сюди відносять систему законодавства, статутне, процесуальне право; Мартін П. Холдинг – закони);

2) установи, що створюють або змінюють право;

3) судові або арбітражні органи (Д.Ж. Тернер, Мартін П. Холдинг);

4) правозастосовні установи (Д.Ж. Тернер, Мартін П. Холдинг (однак, останній вважає, що правозастосовні та судові компоненти варто об'єднати у єдине ціле);

5) юридичну професію (Д.Ж. Кафлін та Е. Аллен Фарнсворг).

Як бачимо в запропонованій концепції домінує виключно прагматизм, завдяки якому в одному понятті гармонійно об'єдналися законодавство, судові, правотворчі та правозастосовні установи. До уваги не береться група елементів, що характеризують рівень правової культури, свідомості, правовиховної роботи, концептуальний рівень організації та існування права (правова доктрина, ідеологія права), юридичні освіта та наука.

Звертаючи свою увагу до здобутків представників наукових шкіл континентального права, куди відноситься й Україна, і ЄС, то більшість науковців наголошують на наявності плюралізму при визначенні елементів структури, до яких можна віднести наступні:

1) право як сукупність створюваних та охоронюваних державою норм;

2) нормативно-правові акти у вигляді законодавства;

3) державні інституції, що формують, реалізують та контролюють правову політику;

4) різні види юридичної практики (консультативна, судова, нотаріальна тощо);

5) механізм правового регулювання;

6) процес реалізації права, у тому числі застосування та інтерпретація;

- 7) суб'єктивне право громадян;
- 8) система функціонуючих у суспільстві правовідносин;
- 9) законність і правовий порядок;
- 10) правова ідеологія (правова свідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо);
- 11) суб'єкти права;
- 12) закономірні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи;
- 13) інші правові явища, що утворюють «інфраструктуру правової системи» [319, с. 297 – 280; 316, с. 314 – 315].

Як бачимо, автором застосовано метод звичайного поєднання всього переліку елементів, який не є визначеним остаточно, а залишається відкритим. Цієї позиції при здійсненні структурної характеристики дотримуються й деякі інші представники правової науки, що ніяким чином не заперечує цінності їхніх теоретичних здобутків при характеристиці того чи іншого елементу.

Проте більш доцільним уявляється використати модель загальної структури, яка може бути спільною для визначення структури всіх існуючих національних правових систем. У цій моделі також можна залишати незавершені переліки, але всі елементи диференціюються на декілька груп за певною ознакою. Ця модель дозволяє побачити в середині структури такі відносно самостійні підсистемні утворення, в яких містяться ідеологічні або нормативні явища, організаційні або процесуальні, окремим блоком сформовано групу внутрішньосистемних комунікацій, що також є необхідним для розуміння причинно-наслідкових зв'язків між окремими елементами системи. Ураховуючи мету дисертаційного дослідження, особливості визначених пізнавальних завдань, вважаємо за необхідне розглянути деякі особливості внутрішньої будови правових систем України та ЄС, привернувши увагу на характеристику та функціонування окремих структурних елементів, що найбільшою мірою визначають їх сутність та соціальне призначення.

В юридичній теорії прийнято вважати правову систему певним

обов'язковим елементом держави, ознакою державності, оскільки кожна з них має власну національну правову систему. Проте правова система України та, для прикладу, правова система Федеративної Республіки Німеччини по-різному функціонують, хоча по формі та структурній організації є однаковими.

Різниця певною мірою полягає в тому, що закладено в основу цих систем, що є їх суттю. В Україні, яка ще не здатна побороти прояви минулого, де роками застосовували принцип ототожнення права і закону, сформовано цілісну державно-правову доктрину, в якій людина відсторонена на задній план, а сама система відвернута від неї.

Досліджуючи стан сучасної правової системи України, Л.А. Луць наголошує на ідеї «деформацій» у її розвитку. Вони (деформації) проявляються у зниженні ефективності правотворчої та правозастосовчої діяльності; нестабільності нормативних актів; множинності підзаконних нормативних актів, наявності в них колізій та дублювань; не сформованості правової бази щодо визначення статусу та порядку діяльності ряду державних органів; зменшення дієвості правового регулювання; розвитку правового нігілізму та «існуванні досить великої кількості випадків позаправового вирішення соціальних конфліктів» [171, с. 190].

Очевидно, що сучасна правова система України вже не здатна адекватно реагувати на реалії суспільного життя. Проте, це скоріше процеси руйнації залишків старої радянської системи, а ніж деформація національної правової системи. Як вважає авторка, перенасиченість національної правової системи державоцентризмом, що зведений до групового інтересу, панівної сваволі не в змозі забезпечити ефективність правових процесів в суспільстві.

Наразі відмічається інша тенденція зміни правової доктрини, як базового елементу національної правової системи, у бік людиноцентризму, де людина, її права та свободи є найвищою цінністю та оберігаються всіма правовими та організаційними засобами. У науковій сфері стверджується думка, що правова система тоді виконує свою місію, коли вона всебічно стверджує та захищає людину, її честь та гідність, загалом працює на спільне благо, гармонію

відносин. Якщо ж вона не в змозі це зробити, то постає питання чи взагалі потрібна така правова система і чи можна її взагалі назвати правовою, якщо основним її стрижнем є закон, сформований державою, в якому нерідко знехтуванні право та людина [37, с. 21].

До ідеологічних компонентів слід віднести і правову свідомість. Правосвідомість, як структурний елемент правової системи є юридичним способом осмислення системи суспільних відносин і на ідеологічному рівні фіксує зв'язки, що встановилися між іншими елементами правової системи. Елементи правосвідомості (правова ідеологія, правова психологія, поведінкові елементи) за своїм змістом, формою, функціональним навантаженням якісно визначені в структурі правової системи. У цілому вони характеризують систему знань, оцінок, емоцій, вольових установок, які формуються в межах правової системи та стають надбанням окремих суб'єктів права [312, с. 611 – 620]. Правосвідомість, насамперед, формує у людини власне бачення і внутрішнє ставлення до законів, державної влади, особистої відповідальності перед суспільством. Чим вищий рівень правосвідомості, тим вищий рівень правової культури. Як свідчить досвід демократичних країн, свідоме ставлення громадян до виконання своїх громадянських обов'язків, забезпечує ефективний механізм реалізації прав людини, і виражається в повазі до права, правових законів, прав та свобод інших громадян. Як наслідок, особисте переконання людини у необхідності виконання правових приписів перетворюється для людини у повсякденне правило. Національна правосвідомість є критерієм оцінки ефективності правової системи на шляху її суспільного прогресу.

У контексті аналізу правової ідеології, яка складає фундамент сучасного правового мислення та правової культури, є мотиваційним поведінковим елементом, позитивістська теорія права, яка взята у відриві від інших ідеологічних надбань правознавства, позбавляє можливості повноцінно виявити гуманістичний вимір правової системи, створивши схематичний її образ.

Сьогодні перед українськими науковцями стоїть завдання наповнити правову систему життям. Важливо розглядати правову систему з позицій її

соціально-культурного наповнення. Кожна національна правова система вбирає в себе культурно-історичні особливості народу, його духовність, національну ідею, формує взаємодію членів соціуму між собою. Цей живий організм наповнений історією і ментальністю народу, динамічно розвивається, адаптується до трансформаційних суспільних змін. Правова система являє собою певний динамічний правовий організм. Постійні суспільні трансформації, нові потреби соціуму вимагають змін і правової системи. Від демократизації права, зміни типу праворозуміння та правової культури залежатиме рівень розвитку і національної правової системи кожної країни.

В умовах постійних глобалізаційних трансформацій, необхідною рисою правової системи України стала її усталеність, що полягає в розгляді її не тільки з позиції самозбереження та стабілізації, але й як динамічного процесу, що включає в себе інтернаціональні зв'язки й відносини [336, с. 426]. Процес збереження стійкості національної правової системи цілком залежить від її гуманістичного спрямування, можливості захисту прав та інтересів людини, тому що антропологічний вимір завжди виступає ядром правопорядку. Саме на такому людиноцентристському етапі правового розвитку перебуває українська національна правова система.

У сучасній правовій науці багато уваги приділено значенню правової системи для суспільства, що певною мірою доповнює її загальнотеоретичну характеристику. Провідні вітчизняні науковці наголошують на особливому призначенні її в правовому житті, тому що вона відображає баланс інтересів різних соціальних груп, класів суспільства. Ці інтереси отримують відображення в праві, законах та інших частинах системи у вигляді державної волі, яка спирається на можливість владного примусу до відповідної поведінки і покарання порушників юридичних приписів [171, с. 549; 256, с. 8]. Таке цілком позитивістське наукове бачення сутності правової системи викривлює розуміння права, його антропологічні засади і характеризує його у спотвореній формі. Основним елементом в такому позитивістському трактуванні є не право, а державна воля. Зведення національної правової системи до державної волі,

яка виражається в різних її елементах, призводить до нищівної руйнації як правової системи, так і правових ідеалів природного права [38, с. 190].

Вважаємо за доцільне підтримати наукове бачення В.В. Завальнюка, на думку якого державна влада не є пасивним інструментом, що покликана служити інтересам суспільства або певному його прошарку, а виступає в якості окремого суб'єкта, що переслідує власні інтереси [90, с. 15].

Сформований протягом багатьох років етатистський стереотип держави як самодостатньої цінності, вищої, вагомійшої від людини-особистості [38, с. 190] презентує її як єдиного суб'єкта права та творця правової системи, перекреслює людську цінність та значно гальмує нормальний прогресивний розвиток суспільства. Такі погляди на сьогодні поступово відходять на другий план, заміщуються ідеями демократичного змісту, але все ще мають місце, особливо, коли необхідно знайти винуватця за невдалу реалізацію соціальних проектів. Відтак, за останні п'ять років відбулося реформування більшої частини механізму держави, а отже організаційної основи правової системи. Зокрема, було оновлено склад Верховного суду, проведено переатестацію суддівського складу, запроваджено Національну школу суддів України, Вищу раду правосуддя. Значні зміни торкнулися й конституційного правосуддя, особливо у сфері звернення громадян та функціонування Конституційного Суду України (далі – КС України). Вагомі зміни відбулися у правоохоронній сфері. Реформовано органи внутрішніх справ, зокрема створено національну поліцію, яка не стала правонаступницею міліції, створено Державне бюро розслідувань. Триває процес оновлення прикордонної служби та прокуратури України. Відбулося перезавантаження антикорупційної політики держави, в результаті чого було створено Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ), Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК), Вищий антикорупційний суд, у складі інституту прокуратури було сформовано спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, запущено програму із державних закупівель «ProZorro». Так, наприклад, основним завданням НАБУ є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими

особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також вжиття інших передбачених Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» заходів щодо протидії корупції [261]. У ст. 11 Закону України «Про запобігання корупції» визначено перелік повноважень НАЗК, основними з яких є: розроблення проектів Антикорупційної стратегії та державної програми з її виконання із подальшим моніторингом та координації щодо її реалізації, здійснення перевірки декларацій, поданих відповідними суб'єктами, надання методичних рекомендацій щодо виконання антикорупційної політики, ведення державного реєстру декларацій тощо [258].

Також відбувається оновлення Збройних сил України, особливо з огляду на наявність в Україні окупованих територій, проведення антитерористичної операції на сході України з наступною трансформацією в Операцію Об'єднаних Сил. Одним з аспектів, що вказує на демократизацію сучасної правової системи України, є зрушення у гендерній сфері. Зокрема доповнено значну частину законодавства України, особливо щодо домашнього і сексуального насильства, гендерної рівності, розширено право жінки в доступі до професії тощо.

Правову систему необхідно розуміти не як механізм державної волі, веління, а насамперед як простір для розвитку суспільства і людини загалом. Такий процес можливий за умов зміни типу правового мислення, укоріненого періодами діяльності репресивних законів, і чіткого розмежування права як категорії природного, заснованого історичним розвитком людства із законом як нормативною складовою правової системи. Проблема сутнісного наповнення правової системи України полягає в неможливості представляти інтереси різних соціальних груп за причин відсутності легітимної підтримки суспільства, що в результаті призводить до нехтування правовими нормами.

Норми права – один із стабілізуючих та фундаментальних елементів будь-якої правової системи. Варто також наголосити на тому, що національна правова система України переповнена надмірною догматизацією норм права, що є характерною рисою юридичного позитивізму, де право цілком

ототожнюється із законом, а сам закон тлумачиться абсолютно формально, установленням переваги форми стосовно соціального змісту [282, с. 57].

В основі правових уявлень про догму права закладено юридичні норми, що виражені в законі чи іншому нормативно-правовому акті і розглядають всі правові процеси з позиції нормативного підходу. Саме такий спадок отримала Україна від довгого перебування у складі Радянського Союзу.

Правові норми – це також основний системоутворюючий чинник правового регулювання. Саме норми об'єктивують уявлення людей про справедливість та несправедливість. З нормами взаємодіють всі інші елементи правової системи. Норма є «одиницею виміру правової матерії» [2]. Її завдання полягає в своєчасному та швидкому реагуванні на вимоги суспільного життя, законодавця, як уповноваженого суб'єкта, постійно забезпечувати її вдосконалення.

Поряд з цим, невідповідність змісту правової норми реаліям життя, вимогам правил юридичної техніки ставить під загрозу власне мету правового регулювання, втілення права, справедливості у площину правового життя. Як зазначає С.В. Бобровник, «сучасна правова практика України характеризується наявністю значної кількості правових норм, що є недосконалими та неузгодженими» [28, с. 738]. Суто теоретично вони відповідають таким характеристикам норми як чіткість, лаконічність, системність, загальнообов'язковість, але юридико-технічна недосконалість значно ускладнює процес їх реалізації на практиці [28, с. 738].

Відомо, що всі складові правової системи покликані втілювати справедливість у людські відносини і запобігати несправедливості – це найважливіша прогностична функція правової системи [21]. Правові норми та принципи права у поєднанні утворюють ефективну систему, що вміщує в себе принцип як дух, ідею права, і правову норму – як рівну міру справедливості. Норма права – це у свою чергу дуже міцний, надійний та універсальний інструмент державно-політичного управління суспільством, але, навіть їх кількісний показник може вплинути на стан політичного менеджменту.

Як слушно зауважив В.М. Братасюк – «чим більше норм від держави отримує індивід, тим менше у нього можливостей для вільного вибору» [38, с. 148]. Як це не дивно, але за допомогою регулятивних засобів українська держава змушена запроваджувати й процеси дерегуляції та децентралізації державного управління у різноманітних сферах діяльності – у сферах господарської діяльності, торгівлі, сільського господарства, малого та середнього бізнесу тощо. Так, наприклад, у 2003 р. в Україні було прийнято закон «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [259], а згодом Розпорядження Кабінету Міністрів (далі – КМ) України від 4 грудня 2019 р. № 1413-р. «Про затвердження плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та покращення бізнес-клімату, плану дій щодо підвищення позиції України в рейтингу Світового банку «Ведення бізнесу» («Doing Business») та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України» [274].

Аналізуючи один із елементів сучасної правової системи – норму права, спостерігаємо й деякі тенденції. Так, наприклад, трансформація національної правової системи в антропологічному аспекті перебуває на ранній стадії розвитку, а отже реалізація прав людини в правовій системі України відбувається лише на нормативному рівні, знаходячи своє місце в законах.

Відтак, в Основному Законі знайшли втілення такі цінності: «усі люди вільні й рівні у своїй гідності і правах; права та свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними; конституційні права і свободи гарантуються й не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін у чинні закони не допускається звуження змісту й обсягу діючих прав і свобод; кожен має право на вільний розвиток своєї особистості тощо...» [349, с. 147 – 148]. Зазначені нормативні положення, закріплені на конституційному рівні, є яскравим прикладом втілення ідеології людиноцентризму. Однак їх наявність в Основному законі ще не свідчить про їх повноцінне функціонування у реальній дійсності. Відповідь на це запитання повинна дати юридична практика. Як свідчить аналіз статистичних даних за

2018 р., загалом до омбудсмена надійшло 34 666 звернень, у яких вказується на факти порушення окремих видів прав:

- 0,02% культурні права (7 заяв);
- 1,83% свобода від дискримінації (635 заяв);
- 2,69% права дітей (934 заяви);
- 4,1% інші (1421 заява);
- 6,45% особисті права (2236 заяв);
- 7,32% економічні права (2536 заяв);
- 7,53% політичні права (2609 заяв);
- 12,04% соціальні права (4173 заяви);
- 58,02% громадянські права (20115 заяв) [227].

Українцям потрібне нове розуміння права, його джерел, істини в праві, її критеріїв, функцій права, його цінності. Потрібні гуманістичні засади функціонування правової реальності, з-поміж яких – принцип верховенства невідчужуваних природних прав людини, а не верховенства закону.

Слушною є думка науковців, що нове, справді правове (пронизане ідеєю права як однакової міри справедливості та свободи, добра, спільного блага тощо для однойменних суб'єктів) мислення не може бути сформовано за тиждень чи місяць [230, с. 386]. Що ж до питання реалізації принципів права як структурних елементів правової системи, то найбільш повноцінно це питання можна дослідити через призму діяльності держави, зокрема через призму функціонування державного механізму.

Відтак, з огляду на основні принципи організації та діяльності органів державної влади, що закріплені в чинному законодавстві, одним з головних принципів варто визнати такий як законність (ст. 19 Конституції України). Особливість цього принципу проявляється в тому, що його дотримуються абсолютно всі органи публічної влади та фізичні особи; будь-яка діяльність у державі має відповідати законодавству, будь-то реалізація відповідальності, зайняття господарською діяльністю, здійснення політичної діяльності.

Іншим важливим принципом є принцип поділу державної влади (ст. 6

Конституції України), реалізація якого дозволяє забезпечити єдність, гармонійність та узгодженість у діях різних владних структур. Підтвердженням реалізації цього принципу можна вважати рішення КС України від 11 березня 2020 р. № 4-р/2020, в якому зазначено, що: «державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України (стаття 6)...» [272].

Не можна не звернути уваги на принцип верховенства права, що по своїй сутності є багатоаспектним і формується із багатьох складових, серед яких принцип визначеності. Підтвердженням тому є рішення КС України від 26 березня 2020 р. № 6-р/2020, в якому зазначено: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8). Юридична визначеність є ключовою у розумінні верховенства права; держава зобов'язана дотримуватися та застосовувати у прогнозований і послідовний спосіб ті закони, які вона ввела в дію; юридична визначеність передбачає, що норми мають бути зрозумілими і точними, а також спрямованими на забезпечення постійної прогнозованості ситуацій і правовідносин. У контексті ст. 8 Конституції України юридична визначеність забезпечує адаптацію суб'єкта правозастосування до нормативних умов юридичної дійсності та його впевненість у своєму юридичному становищі, а також захист від свавільного втручання держави. Юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну стабільність чинного законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (легітимні очікування)» [273].

Також варто наголосити і на тому, що в основу здійснення правосуддя в Україні також покладено принципи, що містяться у «Основних принципах незалежності судових органів», схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року [225] та в тексті Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [262]. До таких принципів

слід віднести принципи незалежності судових органів, гласності та відкритості судового процесу, професійності, обов'язковості судових рішень, тощо.

Варто також звернути увагу на принцип рівності громадян, оскільки, як влучно зауважує Т.В. Чехович, він встановлює зобов'язання щодо належного недискримінаційного ставлення і для громадян, і для представників органів публічної влади, право на звернення громадян до суду, понесення юридичної відповідальності тощо [357, с. 24 – 27].

Звертаючись до питання характеристики структурних компонентів правової системи ЄС, варто зазначити, що усі вони є динамічними і пов'язані із постійним розвитком, метою якого є досягнення певних цілей та завдань.

Правова система ЄС, що створена та функціонує на засадах міжнародного права та національного права держав-членів, є автономним особливим утворенням, визначальною засадою діяльності якого є досягнення цілей та завдань в економічній, політичній та правовій сферах. Необхідність розвитку права ЄС, відповідно до зазначених цілей, слугує однією з передумов переростання правозастосування у правотворчість [374, с. 202] – «у ході правозастосування, що часто у Європейських Спільнотах має форму правотворчості...» [6, с. 21], формуються норми права, які є однаковими для усіх держав-членів ЄС [381].

Правова система Європейського Союзу є багатогранним явищем, і вміщує комплекс різноманітних принципів, норм, інститутів, тим самим породжуючи численні тенденції розвитку і напрями свого вдосконалення. При цьому варто наголосити на тому, що більшість науковців схиляється до бачення, що головним компонентом цієї правової системи є саме право. Так, наприклад, у рішенні Суду ЄС щодо справи Ван Генд 1963 р. встановив, що держави-члени офіційно визнають право співтовариства джерело, які можуть бути використані громадянами у національних судах [84, с. 46].

Разом з тим, такі тенденції розвитку правової системи Європейського Союзу зумовлені складною структурою, що об'єднала держави з різними типами правових систем. Правова система європейського співтовариства

зосередила в собі особливі риси, що виявилися у частковому домінуванні над національними правовими системами. Можна привести рішення Європейського Суду справедливості, винесеного у 1972 р., де зазначається, що «у тих сферах, де договірними актами встановлено обмеження для держав-членів у процесі реалізації ними суверенної влади, право Європейського співтовариства має пріоритет і верховенство щодо їх національного права» [390, с. 330 – 383].

Прояв наднаціональності правової системи ЄС сформувався шляхом добровільного делегування частини повноважень національних держав для прийняття рішень. Тим самим держави обмежили свій суверенітет. Не варто розуміти наднаціональність ЄС та його правової системи як явище, що суперечить державному суверенітету та національній самобутності. Правова система ЄС формує якісно нові правові стандарти, поважаючи самобутність національних правових систем.

Наднаціональність ЄС не стала перешкодою для збереження державності його учасників. Більш того, вступ держави до Союзу не принижує та не применшує національного суверенітету, а розширює сферу діяльності держави-члена Союзу завдяки колективному управлінню та тісній співпраці.

Норми права Європейського Союзу на підставі наднаціональності мають властивість прямої дії, оскільки схвалені державами-учасницями. Як зазначає Р. Бірюков, деякі норми мають потребу в додатковому ухваленні з боку національних держав, однак враховуючи той факт, що такі держави вже надали повноваження наднаціональним організаціям і об'єднанням щодо вироблення правил гри, вони змушені на них зважати [27, с. 127].

Природно-правова складова правової системи кожної держави, відображає витоки права, містить певні суперечності між формальною рівністю, однакою масштабом встановленої нормами права поведінки людей і фактичною нерівністю людей, до яких цей масштаб застосовується; між динамікою розвитку суспільних відносин і стабільністю правової системи; між загальним характером правової норми та індивідуальними особливостями конкретних відносин їх учасників [255, с. 54]. З урахуванням цих

суперечностей, а також відмінностей в правовому, політичному та соціальному устрої значно ускладнюється формування європейського правового простору, де діють спільні засадничі ідеї. Використання європейських правових стандартів стає механізмом до узгодження відмінностей в національних правових системах з метою створення єдиних спільних засад існування. Значною особливістю цих європейських правових стандартів є їх загальновизнаність з боку європейської спільноти.

Європейські правові стандарти заклали концептуальний підхід до розуміння формування правової системи Європейського Союзу. Передумовою використання правових стандартів стала різноманітність національних правових систем держав-учасниць ЄС та розбіжності щодо концептуальних питань, визначених в установчих договорах європейського співтовариства. Вони (стандарти) започаткували підґрунтя для спільних умов існування, оскільки визначили критерії для співіснування.

Основним завданням установчих договорів є визначення єдиної моделі, стандартного положення. Певний рівень абстрактності та правової визначеності цих положень забезпечує врахування культурного різноманіття та особливостей правових систем держав-членів Євросоюзу [48, с. 377].

Для правової системи ЄС правовий стандарт має значення в контексті єдності права. Європейські правові стандарти, що утворюються як в правовій системі ЄС, так і Ради Європи, являють завжди динамічне явище. Процес розвитку та удосконалення відбувається у зв'язку із тими вимогами, що дотримуються чи висуваються суспільством. Правові стандарти втілюють справедливі вимоги суспільства. Тому їх визнання є обов'язковим з огляду на необхідність забезпечення людських благ. Метою європейських правових стандартів є забезпечення вищого ступеня захисту і гарантій прав та свобод людини. Вироблення та дотримання загальних європейських стандартів утворює якісно новий рівень, де пріоритетними вважаються загальнолюдські начала, що втілюються в європейському правовому просторі. Європейські правові стандарти, які стали основою для формування правової системи ЄС

використовуються як ознака демократичності та покликані служити об'єднуючим критерієм для досягнення спільних завдань та цілей.

Очевидно, що демократичні цінності, які відображають правовий характер держави, сприяють належному праворозумінню не лише природних прав людини як найвищого блага, а й забезпеченню правового механізму для їх дотримання. Як наслідок, інтеграція правової держави до європейського правового простору підтверджує та укріплює демократичні цінності держави, а також те, що вона погоджується дотримуватися верховенства права, взаємовідповідальності людини і громадянина, а також гарантувати та захищати (в разі порушення) права та свободи людини.

Функціонування європейського правового простору на засадах демократичних цінностей та загальних принципів означає, що він існує там, де поширюється вплив європейських демократичних цінностей та спільних принципів. В цьому випадку демократичні цінності та загальні принципи є ключовими важливими факторами, які об'єднують різні за своєю природою правові системи. Тим самим європейський правовий простір являє собою ореол поширення дії та впливу правової системи ЄС. Він визначає просторові межі дії правової системи ЄС.

Досягнення ЄС високого рівня політичної, економічної та правової інтеграції обумовлює постійний розвиток його правової системи, вдосконалення форм і засобів досягнення його завдань і цілей. Право, яке сформувалося у процесі діяльності ЄС, забезпечує не лише досягнення цілей, які ставить перед собою ЄС, але й спрямоване на досягнення мети щодо поглиблення європейської інтеграції. Відбувається розширення предметної та територіальної юрисдикції ЄС [374, с. 206].

Особливо яскраво дія територіальної юрисдикції або правового простору проявляється у такому елементі правової системи ЄС як шенгенське право, засноване на Шенгенській угоді від 14 червня 1985 р. під назвою «Про поступове скасування перевірок на спільних кордонах» і Шенгенська конвенція від 19 червня 1990 р. «Про застосування Угоди 1985».

Головною метою створення цього права було встановлення прозорості спільних кордонів, визначення єдиних правил і умов в'їзду на територію держав-членів ЄС, скасування митних перевірок, запровадженням єдиного візового режиму на кордонах з «третіми країнами» тощо [184].

Не менш вагомим структурним елементом правової системи ЄС є принципи, що мають інтеграційний та консолідуючий характер по відношенню як до всіх елементів правової системи, взаємодії правової системи ЄС із національними правовими системами держав-членів, так і окремих норм. Так, наприклад, в Протоколі про застосування принципів субсидіарності та пропорційності зазначено: «Принципи субсидіарності та пропорційності належить застосовувати, шануючи загальні положення та цілі Договору, зокрема щодо цілковитого збереження *acquis communautaire* та інституційної рівноваги; належить також не порушувати принципи, що їх розвинув Суд, щодо відносин між національним правом та правом Спільноти...» [263].

Усе вищезазначене невід'ємно пов'язано із принципом прямої дії, що є обов'язковим для всіх держав-членів ЄС і говорить про обов'язковість застосування права ЄС. Окрім загальноєвропейських норм, що інколи називають нормами першої опори, оскільки вони закріплюють основні аспекти функціонування ЄС, в якості компонента правової системи ЄС виокремлюють норми другої та третьої опори. В основному ці норми врегульовують процедуру взаємодії між різними правовими системами держав-членів щодо конкретного питання зовнішньої або внутрішньої політики, а також виражаються у вигляді установчих договорів, що не мають свого конституційного начала [184]. Як приклад, можна назвати Неаполітанську конвенцію про співробітництво митних служб 1967 р. та Римську конвенцію про право, що застосовується до договірних зобов'язань 1980 р.

Таким чином, усі структурні елементи правової системи ЄС мають певні особливості, що пояснюються специфікою існування ЄС. Відтак, компоненти такої системи мають доволі розгалужений інтегративний аспект дії, що пояснюється необхідністю їх взаємодії не тільки в межах певної держави

(національної правової системи), але і й поза нею. Відбувається двостороннє взаємозаповнення між кожним тотожним елементом конкретної держави-учасниці та самим ЄС (як поняття глобального) при цьому також відбувається і взаємодія між самими різними компонентами цих самих систем.

Інколи в науковій літературі можна зустріти тезу про те, що окремими структурним елементом правової системи ЄС можна вважати положення, що містяться в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., що знайшли відображення в Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 р. [184]. Однак, на наше переконання, зазначене положення носить доволі дискусійний характер, оскільки як свідчить юридична практика, просто існувати та діяти самі по собі зазначені норми не можуть.

Отже, структурна характеристика правових систем різного типу та способу функціонування може бути здійснена за допомогою теоретичних моделей, які конструктивно відображають загальні властивості їх внутрішньої організації (устрою). Для структурної характеристики національних правових систем доречним є використання моделі так званої загальної структури, яка дозволяє висвітлити окремі структурні елементи та їх взаємодію, як у межах системи загалом, так і в межах підсистемних утворень, якими охоплюються ідеологічні, нормативні, організаційні, процесуальні та комунікативні компоненти. Структурна характеристика правової системи ЄС ґрунтується на використанні моделі, пізнавальні властивості якої дозволяють об'єднати на національному та наднаціональному організаційних рівнях декілька спільних для країн Європи правових елементів: правові стандарти, цінності, принципи права, установчі договори, правові інститути та норми права. При цьому дворівнева структурна організація правової системи ЄС свідчить не про розмежування існуючих правових утворень національного рівня, а навпаки – про їх єдність у досягненні мети та розширення сфери взаємодій.

2.2 Принципи права як інтегруючий елемент правової системи

Визначення з усієї системи характеристик принципів права саме цієї групи, яка дозволяє вести мову про їх інтегруючу властивість, передбачає використання особливої методики, що сприятиме вирішенню такого специфічного пізнавального завдання. По-перше, виникає питання про саме поняття правової системи як середовища, в якому відбувається функціонування принципів права, що, з одного боку, наповнюють змістом структуру правової системи, займаючи в ній своє місце в одному з таких компонентів, а з іншого – мають такий вплив на інші правові явища, які знаходяться поза ідеологічним блоком правової системи, що дозволяють гармонізувати їх взаємодію за різних зовнішніх обставин, забезпечити цілісність усієї сукупності елементів, що врешті-решт дозволяє нам стверджувати про наявність системи – особливої форми взаємодії об'єднаних за ознакою права соціальних явищ.

Принципи права лише умовно виокремлюються у відносно самостійну підгрупу в межах ідеологічного блоку для здійснення науково-дослідних і конструкторських робіт. Проте в реальному житті вони пронизують усі правові процеси та стани, яким вони адресовані, явно або опосередковано впливаючи на поведінку суб'єктів права, а отже пронизують своїм впливом різні сторони та сфери правового буття. Саме цей фактор необхідно враховувати, ведучи мову про інтегративну роль принципів права по відношенню до правової системи як певної цілісності. Утім слід також враховувати і той фактор, що аналогічними інтегративними властивостями володіють й інші структурні елементи правової системи, такі, наприклад, як норми права, правова ідеологія, правова термінологія, правова свідомість тощо. Але в порівнянні з ними, слід віддати пріоритет принципам права, які серед усього іншого мають більш фундаментальне значення, навіть по відношенню до окремих рівнів правової культури, правової ідеології або норм права, які у свою чергу формулюються відповідно до вищих ідеалів засадничого характеру – тобто принципів права.

Розуміння інтегративності принципів права також не може відбутися без поглибленого осмислення самих принципів як певного правового феномена, у змісті якого відбувається відображення найбільш характерних рис правового життя суспільства. Отже, методика вирішення такого специфічного пізнавального завдання повинна враховувати необхідність висвітлення авторської позиції щодо розуміння не тільки правової системи, а й розуміння принципів права шляхом узагальнення існуючих наукових роздумів та відповідних методологічних підходів або правничих шкіл.

Окрім іншого, при розкритті цього питання методологічно буде виправданим, якщо в процесі пізнання проблеми, узагальнення матеріалу або побудови певних правових конструкцій буде викладено авторську думку щодо розуміння фактів та форм прояву інтегрованості. Ці питання є важливими та необхідними у проведенні такого дослідження, де інтегрованість обрано як основоположну властивість принципів права. Необхідним є висвітлення не тільки того, що ми маємо розуміти під властивістю інтегрованості явища, але й визначити – як саме, в яких ракурсах може мати прояв цієї властивості, що підлягає інтеграції, які саме елементи правової системи інтегрують один з одним та забезпечують їй цілісність.

Методологічно важливим є визначення ще однієї авторської позиції – яким шляхом рухатися від принципу до прояву його інтегративної властивості. Різна властивість будь-якого правового явища може знайти свій прояв у таких характеристиках, які вказують на його значущість для кого-небудь або для чого-небудь, впливовість, напрямки впливу, взаємодію з іншими явищами. Найбільш вдалою категорією, яка дозволить висвітлити саме цей аспект існування принципів права в межах іншого явища (правова система) – це категорія «функції принципів права». На нашу думку, завдяки саме осмисленню напрямів впливу всередині системи можна обрати ті, які мають виключно інтегруючий результат (безпосередньо або опосередковано), і таким чином розкрити принципи права як інтегруючий елемент правової системи.

Таким чином, для більш детального аналізу окресленої проблеми варто

нагадати що саме розуміти під поняттям «правової системи». Крім того, зазначена категорія є різновидом соціальної системи, вона є доволі складним та багатогранним утворенням, структурні елементи якого сприяють нормативному та організаційному впливу на суспільні відносини [51, с. 6, 8].

Правова система – це не лише система законодавства, оскільки, крім законів та інших нормативно – правових актів, вона містить низку інших елементів [291, с. 98]. При цьому варто підкреслити, що правова система не є простою сукупністю відповідних частин, оскільки головним фактором її формування є діяльність та ієрархічна узгодженість компонентів.

Як вказує Н.М. Пархоменко, кожна правова система складається із відповідних елементів, які між собою можуть займати доволі не рівнозначне становище. Відтак, варто виокремлювати сталі або постійні елементи (до яких можна віднести принципи правової системи) та змінювані (наприклад, юридична практика). При цьому, як влучно зазначає авторка, особливу увагу варто звернути на те, що деякі елементи правової системи завжди перебувають у «русі» [51, с. 71]. Отже, можемо наголосити на тому, що хоча певній структурні складові й є ззовні постійними, однак їх змістовна (внутрішня) складова все ж таки може бути змінюваною у залежності від факторів розвитку та видозмінення самої правової системи.

Одним з таких інтегративних елементів будь-якої правової системи є принципи права, які можна визначати як систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис і цінностей, притаманних конкретній правовій системі, і визначають її характер та напрями подальшого розвитку [291, с. 98]. Як підкреслює М.І. Козюбра, незважаючи на те, що кожна правова система хоч і має свої власні, іноді навіть протилежні, принципи, все ж таки спільними для них усіх є універсальні та цивілізаційні принципи [124, с. 157]. Особливість відмінності у внутрішньому змістовому наповненні системи принципів відповідної національної правової системи обґрунтовується наявністю розрізненнях у еволюційних процесах становлення, своєрідністю

доктринальних учень та правового мислення, наявної джерельної бази тощо. Так, наприклад, для континентальної правової системи основоположними будуть принципи, сформовані ще за часів Стародавнього Риму, що поступово розвивалися і знайшли своє віддзеркалення у конституціях, кодифікаційних та законодавчих актах, договірному праві тощо. Варто також зазначити, що відповідний глобалізаційний вплив щодо запозичення принципів романо-германської правової системи можна спостерігати і у інших правових сім'ях (наприклад, релігійного та звичаєвого типу), що пояснюється наявністю відголосків впливу колишніх метрополій [124, с. 157 – 159].

Принципи права є однією із важливих категорій сучасної юридичної науки. Це пояснюється тим, що принципи права органічно властиві праву, саме в принципах права відбито його сутність. Вони значною мірою визначають специфіку і зміст будь-якої правової системи. Тому з ними пов'язані першорядні питання загальнотеоретичного правознавства. Аналіз особливостей, функцій, системи і змісту принципів права дозволяє виявити основи формування системи права, специфіку тієї чи іншої правової системи.

Принципи права неможливо розкрити, не з'ясувавши сутності права як явища багатогранного та багатозначного, оскільки відповідний підхід до праворозуміння формує погляди щодо сприйняття принципів права, їх змістовного наповнення [373, с. 3 – 4]. На нашу думку, визначення принципів права можуть змінюватися, в залежності від того, з позиції якого типу праворозуміння подає автор визначення «принципи права».

Глибоке змістове наповнення принципів права надає можливість вести мову про фундаментальну, методологічну, універсальну категорію, первісними і найбільш простими елементами яких утворюється все інше [334, с. 217]. Принципи права сприяють утвердженню та зміцненню єдності суспільства, а також виступають фундаментальною основою побудови правової держави. Вони є ідеєю права, що відображає сутність та дух права. Як наслідок, метою, призначенням принципів права є, перш за все, врегулювання суспільних відносин шляхом забезпечення однакового функціонування права у всіх сферах

соціального життя. Процес розуміння права – складна та водночас важлива проблема для суспільства. У різні періоди розвитку суспільства розуміння права змінювалося від політичного, культурного, соціально – економічного та інших чинників, тим самим вбираючи в собі властивості певної доби. В окремих дослідженнях принципи закладено в основу розуміння права.

Право, наприклад, можна розуміти як сукупність загальних принципів, які адекватно відображають основні життєві потреби та інтереси людей і є загальнообов'язковими до виконання. Право можна розуміти як виписані законодавцем норми, які окреслюють певні межі поведінки, щось дозволяють, щось забороняють, і теж є загальнообов'язковими до виконання [48, с. 11]. Право пов'язують зі свободою, справедливістю, рівністю (які по суті є фундаментальними правовими ідеями сучасності), правилами поведінки, а у новітній історії – ще й певними інтересами, відносинами, почуттями (емоціями), вимогами суб'єктів права, тощо [268, с. 10].

Юридичний позитивізм, що тісно пов'язаний зі штучним домінуванням ролі держави над людським буттям, трактує державу як форму втілення розуму [39]. Як наслідок, право постає не загальносуспільним надбанням, а контрольованим результатом державного примусу. В цьому контексті змінюється і розуміння принципів права.

Держава як особлива цінність займає монопольне становище в правовому просторі, являючись єдиним творцем (суб'єктом) права. Натомість людина становить об'єкт, якому адресовано право. У такому випадку принципи права сутнісно втілюють ознаку обов'язковості, будучи виражені в положеннях нормативних актів. Це так звані норми-принципи, які, будучи частиною законодавства, утворюються в умовах державно-владного впливу, що часто супроводжується відстоювання матеріальних інтересів окремої групи населення, і не здатні вміщувати керівну ідею права.

Важливо зазначити, що позитивістське мислення абсолютно звужує сутність права, здійснюючи підміну його законом. Відверте нехтування сутнісними ознаками права – свободою, добром, повагою до людської гідності,

формальною рівністю, справедливістю, вихолощує гуманістичний вимір і зводить право до примусу, сили державної волі. В цих умовах збільшується вага і значення державних нормативних актів у системі джерел права, а принципи права стають елементом державної волі [48, с. 19].

Як зазначає О.В. Зайчук, представники позитивізму наголошували на тому, що принципи права слід відшукувати в текстах відповідних норм права за допомогою логічного розмірковування та аналізу суспільно-економічних ідей [92, с. 24]. Наприклад, таке тлумачення принципів права притаманне державам, правові системи яких проходять процес демократизації, характеризуються явно вираженим домінуванням концепції позитивного права. При цьому, ціннісний аспект принципів права виражено досить поверхнево. Відтак, у науковій літературі існує проблема подолання вузьконормативного підходу у тлумаченні принципів права, що спричинено впливом радянського минулого. На думку Р.Л. Іванова та В.Г. Смирнова, під принципами права треба розуміти лише ті керівні ідеї, що знайшли втілення в нормативно-правових актах, в нормах законодавства – це суто законодавчий погляд на принципи права. Принципи можуть виявлятися лише в змісті нормативного акту, до їх числа не можна віднести засадничі ідеї правосвідомості, які отримали суспільну легітимацію і стали частиною суспільних правовідносин, але не зафіксовані в нормативно-правових актах [99, с. 116; 294, с. 7].

Негативним наслідком інтерпретації такого підходу є відведення їм ролі теоретичної бази, яка визначає зміст конкретних норм і обмеження їхньої функції у правозастосуванні лише потребою в тлумаченні норм [301, с. 203 – 215]. У такому випадку керівні ідеї, що втілені в принципах права трактуються як додатковий елемент, що призначений для практичних потреб, що зумовлені створенням та застосуванням нормативного масиву, проте не є дієвими у безпосередньому вирішенні суспільних проблем. Роль принципів права зводиться до того, що вони повинні братися до уваги кожним суб'єктом при визначенні кола своїх прав та обов'язків, бути орієнтиром при здійсненні дій, що мають юридичні наслідки [243, с. 487], бути програмою правової діяльності,

основою розвитку всіх елементів правової системи.

На противагу цьому твердженню, Г.І. Муромцов у свій час висловив бачення, що під принципами права треба розуміти вихідні керівні ідеї, які лежать в основі права і знаходять своє існування не тільки в юридичній формі, а й в тих суспільних відносинах, які вони опосередковують [314, с. 171 – 172].

Природне право, на відміну від позитивіського, «державного» права, розглядають як сукупність природних прав та обов'язків, які формуються на основі домінуючих у суспільстві моралі, звичаїв, традицій, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства, та впливають з притаманної людській особі гідності [246, с. 4]. В центрі природного права стоїть людина, її існування, людські права, що впливають із її сутності та є невід'ємними. Право існує для людини і є її благом. Природне право створює належні умови для життєдіяльності людини, які об'єктивно необхідні для її нормального існування, функціонування суспільства та держави. Людина розглядає природне право у власній свідомості як ідеальну модель, і водночас прагне відповідати цій моделі [62, с. 148].

Природне право В.С. Нерсисянц розглядає як сукупність принципів загальнообов'язкового порядку, що відображають фундаментальні зв'язки людського буття, зумовлені ними, адекватно відображають людські інтереси та потреби і є визначальними стосовно позитивного права [215, с. 243].

Це визначення дає можливість побачити, звідки береться фундаментальних характер самих принципів, розкриваючи їх зв'язок з людиною. Тобто, природне право побудоване як процес, діалог, в якому особа, індивід здійснює реалізацію свого права, тим самим забезпечує повагу до інших індивідів. У такому процесі відбувається пошук істини, відшуковується право як однаковий масштаб, однакова міра добра, справедливості, свободи, істини, поваги до людської гідності [48, с. 12]. В процесі пошуку істини та реалізації прав людини проглядаються такі об'єктивно виражені форми природного права як мораль, звичай, традиції, принципи права. Як зазначає О.В. Зайчук, принципи права, з точки зору представників школи природного права,

розглядаються як моральні норми, що існують у самій природі суспільних відносин і мають привілейований вплив на позитивне право [92, с. 12].

Існує багатий спектр різноманітних наукових позицій щодо визначення принципів права з огляду на природньо-правовий підхід. Наприклад, В.В. Копейчиков зазначав, що принципи права – це основні засади формування, розвитку і функціонування права, які відбивають сутність і призначення права, конкретно виражають важливі риси, властиві даній правовій системі, які втілюють у собі найважливіші ціннісні орієнтири суспільства і визначають конкретний зміст та загальну концептуальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин [139, с. 109]. Тобто принципи права втілюють у собі та відображають дух права, а також його основні засади.

На думку М.С. Кельмана, принципи права – це керівні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві і в науковій літературі [113, с. 27]. А.М. Колодій зазначає, що принципи права – це явища, що не тільки пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям суспільства, а й забезпечують єдність різних, власне, правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, поняттєво-категоріальних рядів [133, с. 2]. О.Ф. Скакун акцентує на принципах права як об'єктивно властивих праву відправних началах, незаперечних вимогах (позитивних зобов'язаннях), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку [289, с. 221].

Ми поділяємо наукову точку зору С.В. Шевчука, який використовуючи аксіологічний підхід, вказує на те, що принципи права відображають та втілюють у життя ціннісні та моральні якості права, що можуть слугувати, у певних випадках, критерієм розрізнення права та закону, відображають дію природного права в сучасних умовах [363, с. 175].

Західноєвропейська правова думка, тлумачить принципи права не лише як важливий елемент правового регулювання та правової системи, а також

розглядає їх як втілення загальнолюдських цінностей. Одним із яких є захист прав людини і основних свобод, що виражені у наявності загальноприйнятих та загальнообов'язкових стандартів.

Завдяки цінностям, втілених в принципах права, формуються стандарти права, стандарти прав людини, зміст яких обумовлений природою її людського буття [48, с. 401]. Тобто, стандарти права – це сукупність принципів, норм, цінностей, звичаїв, що існують в правовій системі, і зумовлені певним рівнем розвитку людства, суспільства і держави.

У науковій юридичній літературі також можна віднайти погляди щодо відмежування двох понять «принципи права» та «правові принципи», що є важливо з позицій чистоти термінології та термінологічної визначеності.

На наш погляд, такий поділ має право на існування. Прихильники розмежування цих термінів (Ф.Н. Фаткуллін) вважають, що правові принципи випереджають утворення системи права, а тому не мають нічого спільного із правовою нормою, яка є частиною позитивного права. Принципи права ж виступають як відправні положення, які входять безпосередньо до змісту права, представлені там як найважливіші норми, реально виражені й закріплені в цих нормах [339, с. 210-211]. Інші ж науковці (В.М. Корельський, В.Д. Перевалова, Є.А. Лукашева) вважають, що ототожнення цих понять створюватиме певну плутанину, оскільки фактично призводить до різкого звуження дії аксіологічного, ціннісного та сутнісно-сміслового аспектів правових принципів. Основною причиною необхідності їх розмежування є неможливість охоплення правом всіх фундаментальних принципів права, відсутність у праві всього багатства й різноманітності правової дійсності [169; 311].

Обґрунтовуючи концепцію розмежування «правових принципів» та «принципів права», А.М. Колодій чітко відокремив ці категорії, посиляючись на природну основу принципів. Відтак, на його думку, в абсолютній більшості випадків кожний принцип права спочатку існує як загальносоціальний, а потім, із використанням його юридичною практикою і осмисленням юридичною наукою, постає як принцип правосвідомості, перетворюючись у результаті

процесу правоутворення на принцип права [339].

Натомість, нам більше імponує наукова позиція О.В. Зайчука, у якій автор вказує на те, що ці два поняття є різними в залежності від моменту їх зародження. Відтак, правові принципи виникають задовго до появи системи права та системи законодавства, але після їхнього закріплення у зазначених системах вони переходять у принципи права [92, с. 22]. Таким чином, можна стверджувати, що принципи права є інтегруючим елементом не тільки правової системи, а суспільства загалом. Зокрема це проявляється у властивості принципів віддзеркалюватися у якості генетичних зв'язків як у правовому, так і позаправовому середовищі. В юридичній літературі можна також віднайти й інші наукові погляди щодо інтерпретації окресленого правового явища. Відтак, цікавим до пізнання буде наукова позиція В.М. Деміна, яким було здійснено спробу надати чи не найбільш широкий перелік категорій, через які можна охарактеризувати принципи права. Відтак, цей автор визначає принципи права як першопочаток, як основу, як аксіому, як постулат, і як вираження необхідності чи закону явища, і як відносини між законами, і як одну із логічних функцій закону [78, с. 3]. Таким чином, поєднуючи позитивістський та природно-правовий підходи до тлумачення принципів права, науковець вказує на багатогранність існування цього правового явища.

У науковій літературі принципи вивчаються у двох основних аспектах: по-перше, принципи розглядаються як фундаментальні засади систем наукового знання в формі методології, теорій, концепцій, вчень тощо; по-друге, принципи, які існують й діють у реальному житті людини, в природі й суспільстві [334, с. 217]. Більш чіткіше висловив думку Я.Ф. Аскін, який вказав, що принципи можуть характеризувати як буття, об'єктивний світ, виступаючи при цьому як основа щодо інших характеристик речей, процесів, станів, властивостей, зв'язків, так і мати значення основи для здійснення певної пізнавальної й іншої діяльності, для побудови системи знань, викладення того чи іншого вчення [9]. Таким чином, принципи права інтегруються із ідеологічним компонентом правової системи, що у подальшому впливає на

формування та розвиток доктринальної складової правової системи. Саме система наукових знань формує світосприйняття особи.

Варто також навести наукове бачення О.О. Уварової, яка вказує на те, що принципи права – це абстрактні, на відміну від норми права, імперативні вимоги. І саме їх абстрактне формулювання «відлякує» суб'єктів правозастосування, яким на допомогу мають прийти науковці [334, с. 219].

Саме відсутність чіткої матеріалізованої форми існування принципів права сприяє розумінню їх як фікції, яка є зрозумілою для загалу, проте реально не зафіксована у правових актах. Тому принципи права сприймаються як довільні конструкції людського розуму [313, с. 115], реалізація яких залежить від рівня усвідомлення права. Для подолання такої невизначеності слід розглядати можливість визнання їх неформальним джерелом права.

Із зазначеного вище випливає, що принципам права властива дворівнева інтеграція у процесі юридичної діяльності – у якості доктринального та практичного компонентів правової системи. Тобто, вони (принципи) не тільки акумулюють у собі відповідні теоретичні надбання юридичної науки, а й екстраполюють їх у практичну площину.

Не менш цікавим у процесі розкриття інтегруючих властивостей принципів права є їх видова характеристика дослідження.

Як було зазначено вище, кожній правовій системі притаманне наявність власне національних принципів, що у подальшому проявляються у особливостях правореалізаційного процесу. О.Ф. Скакун, пропонує поділяти принципи права на загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні) принципи, останні ж поділяються на загальні, галузеві, міжгалузеві. [289, с. 222 – 223]. Однією з найбільш поширених у науковій юридичній літературі є класифікація принципів права за сферою їх поширення в межах національної (внутрішньодержавної) системи права, за якою виділяють загальноправові (загальні, основні), міжгалузеві, галузеві та принципи інститутів права [345, с. 7]. Глибинно-сутнісний вимір принципів права вимагає розглядати їх як складне правове явище, відступаючи від державних стандартів, які не завжди

враховують їх ціннісне значення. Тому на наш погляд, більш доцільніше приділити увагу поділу принципів права на: 1) принципи права загальнолюдські, що є придатними до застосування у будь-якій системі права; 2) загальні принципи права (для кількох систем права) – однойменні принципи в основних національних правових системах світу, яким притаманні певні особливості і можливості застосування як у внутрішньому, так і в міжнародному правопорядках. Серед них можна виділити: а) загальні принципи права для кількох національних систем; б) загальні принципи права для національних систем та міждержавних утворень (наприклад, ЄС); 3) принципи системи права, серед яких: а) принципи міжнародного права; б) принципи внутрішньодержавного права (загальноправові) [345, с. 8].

Дещо іншого бачення щодо поділу принципів права навів М.Й. Байтін, запропонувавши їх поділ на загальноправові, міжгалузеві та галузеві [41, с. 6]. У свою чергу загальноправові принципи він поділив на морально-етичні й організаційні принципи. Перші з них утворюють етичну основу права, його духовний фундамент. Ці принципи безпосередньо впливають на нормативний зміст права. Друга група загальних принципів, тісно взаємозв'язана з першою, складає організаційно-процедурну частину права, орієнтовану на забезпечення його ролі як особливого, державного регулятора суспільних відносин, виконання правом його специфічно юридичних функцій.

Для подальшого теоретичного осмислення висхідних положень теорії правових систем та визначення ролі принципів права як інтегруючого елементу, необхідно звернутися до поняття інтеграції. Семантичний аналіз слова «інтеграція» дозволяє охарактеризувати його зміст як процес об'єднання окремих частин у єдине ціле. Як науковий термін «інтеграція» використовується у різних галузях знань (математика, економіка, політика, етнологія тощо), в тому числі все частіше і в правознавстві [292, с. 35].

Інтегративний погляд на право, на його окремі елементи, на складні правові явища тощо, має своє логічне обґрунтування, враховуючи два аспекти: по-перше, всі явища існують у взаємодії, утворюючи між собою певні

інтегровані сукупності; а по-друге, з приводу права, його форм прояву склалась значна кількість поглядів і підходів, кожний з яких дає можливість сформулювати той чи інший аспект розуміння явища, при тому, що інтегрований (комплексний) підхід або погляд створює набагато більше можливостей цілісного сприйняття об'єкта, урахування всіх його характеристик, отриманих у результаті застосування інтегративного підходу [172, с. 20 – 21].

Звертаючись до проблематики інтегративної ролі принципів права у правовій системі, дозволимо собі вийти дещо за межі визначеного об'єкта (правова система) і спробувати аргументувати фактор інтегрованості поза межами правової системи, яка знаходиться в підпорядкованому стані по відношенню до системи вищого рівня – суспільство. Йдеться про зовнішню інтеграцію, яка забезпечується дією принципів права, властивості яких мають інколи універсальний характер, що виявляється по відношенню не тільки до правових, але й до неправових явищ у соціальному середовищі. Скоріше за все це можна пояснити поширенням регулятивного впливу права на всі основні сфери суспільного життя, в процесі якого визначальну роль мають принципи як основоположні ідеї права, в яких інтегровано загальносоціальні інтереси та цінності. Отже, один із постулатів, який отримав свою відповідну аргументацію, це теза про зовнішню спрямованість інтеграційного впливу принципів права, що виявляється опосередковано у взаємодії правової системи із соціальною системою (суспільство) завдяки інтегративним властивостям принципів права [110, с. 306 – 309].

Проте найбільш важливим завданням у контексті проведеного дослідження є виявлення фактів або прикладів інтеграції окремих явищ всередині самої правової системи, що і дозволить аргументувати здатність принципів права виконувати роль інтегративного елемента.

Враховуючи, що право є рівним масштабом поведінки для всіх своїх адресатів, проявом соціальної справедливості, що реалізується у взаємодії різнопланових суб'єктів соціальних відносин, можна стверджувати, що принципи рівності, свободи та справедливості, на яких ґрунтується право,

дозволяють об'єднувати інтереси не тільки споріднених груп населення, але й тих, що знаходяться у протилежних сторонах. Здатність поєднувати індивідуальні та групові інтереси соціальних суб'єктів і є тим яскравим приладом прояву інтегративної функції права, а отже і його принципів. Завдяки загальновідомим, перевіреним часом догматам, таким як «відповідальність тільки за вину», «що не заборонено законом, то дозволено» тощо відбувається упорядкування суспільного життя, гармонізація потенціальних зусиль найрізноманітніших груп населення, завдяки чому всі елементи правової системи функціонують як єдиний цілісний організм [172, с. 20 – 21].

Інтегративність як властивість принципів права виявляється не тільки на загальному рівні зовнішнього або внутрішнього спрямування, але й в окремих частинах правової системи, таких як ідеологічна, нормативна, процесуальна та інституційна, що не можна не помітити і що є підставою у системному мисленні прийти висновку про причинно-наслідковий зв'язок між єдністю окремих частин та цілісністю всієї системи, елементами якої вони є [172, с. 20 – 21]. В ідеологічному блоці правової системи принципи права складають не тільки її зміст. Такий підхід був би не виправданий. Власне ідеологія не може існувати без фундаментальних ідей, на яких ґрунтуються відповідні системи знань про правову дійсність, про призначення права та його окремих явищ. Принципи права наповнюють правничу ідеологію фундаментальними знаннями, що створюють можливість для подальшого мислення в процесі правової аргументації, моделювання, прогнозування... Завдяки принципам права відбувається гармонійне поєднання знань про право, правовий устрій суспільства та держави, про засоби, способи та механізми реалізації соціальних цінностей, що знайшли своє втілення у нормативній частині правової системи. Таким чином, наявність головних, висхідних ідей у правовій свідомості членів суспільства дозволяє будувати гармонізовану цілісність правових знань, що свідчить про об'єднуючу, інтегруючу роль принципів права в межах ідеологічної частини правової системи [110, с. 314 – 315].

Не менш важливою виявляється інтегруюча роль принципів права в

нормативній частині правової системи, яка виражається у досягненні балансу, узгодженості та гармонізованості між регулятивними засобами, роль яких полягає у забезпеченні узгодженості поведінки соціальних суб'єктів. При цьому формування нормативного матеріалу відбувається відповідно до цілої низки правил і вимог, що складають зміст поняття юридичної техніки. Серед цих правил вагоме місце займають принципи права («закон має вищу юридичну силу до підзаконних правових актів», «правовий текст повинен мати доступну форму для сприйняття», «не допускається використання термінів, які б були незрозумілими у своєму значенні», «кожний правовий акт приймається виключно в межах своєї компетенції», «не допускається зворотня дія закону, окрім випадків спеціально вказаних законодавцем»).

Інтегративний аспект розуміння принципів права також яскраво виявляється у сфері правової діяльності, де відбувається фактичне поєднання доктринального та практичного рівнів. Цілий ряд принципів, як сукупність основоположних засад, на сьогодні характеризують, наприклад, діяльність органів державної влади (законності, демократизму, гуманізму, відповідальності, розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову тощо), забезпечуючи єдність влади. Їх визначення є результатом інтелектуальної діяльності багатьох поколінь, проте їх втілення у роботу органів державної влади є фактом інтегрованості принципів права (доктринальний рівень) у реальне (практичний рівень) [110, с. 314 – 315].

Завдяки принципам права забезпечується також цілісність і всієї організаційної основи правової системи, до якої відносять органи охорони правопорядку, органи правосуддя, правового контролю, систему правозахисних організацій, правоосвітні інституції тощо. Ідеї недублювання функцій, адміністративного підпорядкування, закріпленості за відповідною територією, взаємозамінюваності, виборності – є базовими принципами, на яких сформовано конфігурацію організаційної основи [172, с. 20 – 21].

Відповідно до попередньо визначеної у підрозділі методики, розкриття властивостей принципів права як інтегруючого елементу правової системи має

відбутися з використанням функціонального методу. Функції, як напрямки впливу, дозволять пояснити – яким чином відбувається інтеграція складових елементів системи або її частин, як працює цей системозберігаючий механізм. З цією метою пропонується зупинитися на найбільш показових напрямках впливу принципів права як їх функціях всередині системи, а саме: системоутворююча, регулятивна, правозаповнююча, ціннісна, правотворча, ідеологічна.

Враховуючи, що принципи права становлять основу для будь-якої галузі права, можна передбачити, що завдяки системоутворюючій функції, їх роль надзвичайно важлива для правильної внутрішньої побудови галузі, правильного нормотворення та правозастосування. Нехтування принципами при формуванні окремої галузі права призводить до правового нігілізму, існування таких явищ, як колізія правових норм, прийняття так званих «мертвих норм», порушення вимог Конституції, а також порушення прав і свобод людини [18, с. 113].

Ця функція принципів спрямована на забезпечення єдності всієї системи права та узгодженості між її компонентами. Норми права як похідні від принципів елементи, повинні перебувати у відповідності з принципами права, а у разі їх суперечності необхідно змінювати зміст норми. У випадку виявлення невідповідності тих чи інших норм принципам права вказані норми повинні бути скасовані, або ж змінено їх зміст [313, с. 224]. Використанню принципів права та втілення їх в життя сприяє особливий фундаментальний характер цього правового явища. Зasadничі ідеї наповнюють принципи сутнісними характеристиками права. У них розкривається весь зміст права, вся правова система, закономірності суспільного життя, його тенденції й потреби [4, с. 103].

Системоутворююча функція принципів права також полягає в тому, що вони втілюють фундаментальну рису, вказуючи на вибудуванні суспільством загальні засадничі ідеї, інтелектуально-ціннісні установки. Ідеали правової справедливості, що знаходять свої витoki в природно-правовій доктрині права. Вони виступають сполучним чинником між природним та позитивним правом, намагаючись трансформувати ідеї права в законодавчі акти.

Слушною є думка А. Барака, який зазначив, що правова система не може

підтримуватися одним лише тілом права, бо тілу правової системи потрібна душа, можливо навіть над-душа [14, с. 89]. Принципам права відведена роль «душі» права, наповненої ціннісними засадничими ідеями. Вони мають становити фундамент будь-якого закону, а їх втілення – це основа для визначення легітимності позитивного права.

Таким чином, інтегративність проявляється в поєднанні нормативної конструкції з фактичним реаліями людського буття, єднанні суспільства та держави, яка створює умови для нормального існування соціуму, поєднанні всіх правових явищ у певну цілісність, що утворюється відповідно визнаних суспільством і правом ідеалів.

Не менш важливе значення для вивчення ролі та значення принципів права має регулятивна функція, яка полягає в тому, що вони (принципи) вказують на найбільш бажані моделі й орієнтири поведінки людей, надають можливість особистості визначити власні життєві цінності і бажання, формують пріоритети та уявлення про законне і протизаконне, відповідальність перед суспільством, державою, співгромадянами [190, с. 17].

У науковій літературі простежується думка, що регулятивний вплив на правові явища принципи права здійснюють не самостійно, а через норми права, в яких вони відображені. Як влучно з цього приводу зазначає О.В. Старчук, регулятивність є факультативною ознакою принципів права, оскільки останні є підґрунтям для формування регулюючої норми права [305, с. 41]. Безперечно, що принципи та норми права виражають регулятивний вплив на суспільні відносини. Однак, вважаємо, що в принципах права цей вплив більш виразний, оскільки вони становлять фундамент всього правового життя, визначають напрямки та тенденції правового регулювання і виступають внутрішніми регуляторами поведінки особи. Більшість членів суспільства керується ними в своїй поведінці, не завжди знаючи конкретний зміст норм [300, с. 72 – 73]. Саме тому, об'єднаність принципів права проявляються шляхом поєднання внутрішніх уявлень особи про належну поведінку, власні бажання та мораль.

На наш погляд, новою функцією принципів права, що має інтеграційну

властивість є правозаповнююча. Справа у тому, що принципи права відносяться до тієї групи правових явищ, які неможливо запровадити, лише прийнявши нормативний акт. Це процес, який формується століттями і приходить крізь історичні зміни та випробування людства. Тому проблема застосування принципів права та виконання їх вимог полягає в тому, що суспільству та людині, яка є її центральною ланкою, потрібно змінювати тип праворозуміння, визнаючи пріоритетність природного права над позитивним законом.

Введення принципів права в законодавство сприяло тому, що їм відвели роль врегулюванню прогалин в законодавстві. Тобто, за відсутності відповідного закону, який би врегульовував певні правовідносини, необхідно звертатися до принципів права. За таких умов, принципи права стають єдиною можливою основою застосування права, що вказує на їх пряму дію [220, с. 58]. Разом з тим, важко погодитися з тим, що вони наділені безпосередньо прямою дією. У ситуації із зверненням суб'єктом правозастосування до аналогії права, що, по суті, є застосуванням принципів права, спочатку потрібно віднайти схожу норму закону, яка регулює подібні відносини. Безпосередня дія принципів права на суспільні відносини реалізовується лише після пошуку можливого врегулювання в законі.

Практика єдиного органу конституційної юрисдикції і вищих судових органів України, а також судових органів інших держав, міжнародних судових установ виявляє значний потенціал принципів права у правозастосуванні. Принципи права мають відігравати провідну роль не тільки при подоланні прогалин у формальному праві, але й при вирішенні колізій норм права і навіть при «звичайному» правозастосуванні [334, с. 218]. Вважаємо, що правозаповнююча функція принципів права повинна проявлятися в можливості впливу на суспільні відносини, коли норма права не в змозі повноцінно вирішити ситуативну проблему, що може потягти за собою загальне суспільне незадоволення. Так, наприклад, ст. 8 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України вказується, що «у разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони врегульовуються відповідно до

загальних засад цивільного законодавства». Такими засадами є принципи справедливості, добросовісності та розумності (ст.3) [351].

Отже, інтегрованість проявляється в можливості принципів виступати допоміжним джерелом права при вирішенні неврегульованих нормативно правовідносин, подоланні колізій, поєднуючи в собі нормативну та доктринальну складову праворозуміння.

Наступною функцією принципів права є ціннісна, актуальність існування якої обумовлена визнанням людини найважливішою соціальною цінністю. У зв'язку із цим, пріоритетним нині є вивчення «загальнолюдських принципів права», що є керівним началом та безпосереднім втіленням природних прав людини, невід'ємних від особи, не обмежених ні в часі, ні в просторі. Цей феномен досліджується наукою як найбільший здобуток цивілізації, проте і на сьогодні ця сфера юриспруденції вимагає поглиблення та удосконалення.

На думку Т.І. Фулей, загальнолюдськими (загальноцивілізаційними) принципами права є зафіксовані у позитивному праві його універсальні нормативні засади, які напрацьовані людством як глобальною макроцивілізаційною системою, об'єктивно зумовлені потребами і рівнем розвитку людської цивілізації та втілюють її найкращі духовно-культурні здобутки у правовій сфері, визначають сутність і спрямованість правового регулювання, а також придатність до застосування у будь-якій системі права [345, с. 8]. Загальнолюдські принципи права вважаються основоположними ідеями, що створювалися століттями та є надбанням багатьох поколінь. В їх основі лежать спільні, загальнолюдські цінності, досвід людської цивілізації. Вони безпосередньо слугують основою забезпечення людського існування, тому що орієнтовані на людину, на природу її буття і є цілковито антропоцентричними. Вони не здійснюють поділу на людей і громадян, оскільки вони покликані бути основою права, яке виступає суспільним регулятором для всіх суб'єктів правовідносин.

Попри те, важко визначити перелік загальнолюдських принципів права, оскільки в них відсутня чітка вираженість і стабільність змісту. Ознакою, яка

дозволить їх відрізнити від інших правових принципів є втілення в них правових ідеалів, що включають свободу, рівність та справедливість [289, с. 224]. Ці правові ідеали тісно пов'язані один з одним і складають правову основу загальнолюдських принципів права.

Ідеали свободи, рівності, справедливості, складають ту основу, що слугує загальними орієнтирами при правотворенні, а також цінностями, втілення ідей права, які закладають засади для формування як правових принципів, так і правової держави. Власне цінність права виявляється саме в тому, що називається правовими засадами або духом права. Дух права полягає в прагненні розв'язання конфліктів засобом правових методів. Це – утвердження в суспільстві забезпеченої свободи і відповідальності, рівності, справедливості тощо [344, с. 279]. Поза всяким сумнівом, принципи права якнайкраще символізують дух права, проголошуючи світоглядні, аксіологічні, духовно-ідеологічні засади формування суспільно-правових явищ. Інтеграційність принципів права проявляється в поєднанні загальнообов'язкової властивості права та ідеї людиноцентризму у процесі правотворення.

Наступну функцію, що можна виокремити є правотворча, особливість якої полягає у тому, що в процесі такого творення відбувається встановлення певних стандартів. Стандарти права можна розглядати як норму права, що носить обов'язковий характер і закріплюється міжнародними нормативними актами, таких як Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод та ін., які мають за мету втілення вибудованих спільних цінностей, принципів, соціальних, економічних, культурних стандартів на міжнародному та європейському просторі.

Вважаємо за доцільне зазначити, що стандарти права втілюють ідею принципів права, і є «взірцем оптимальної моделі поведінки» [84, с. 615]. Вони можуть не мати нормативного закріплення в міжнародних юридичних актах, оскільки формуються в процесі застосування міжнародного права та права ЄС в залежності від юрисдикції. Наприклад, за відсутності юридичного закріплення, Суд ЄС у своєму рішенні «фіксує» певний європейський стандарт у сфері

захисту прав людини як політико-правовий принцип, який ґрунтується на узагальненні особливостей правових систем держав-учасниць, її правозастосовної практики, доктрини та ін. [48, с. 405]. Це, певною мірою, обумовлене відсутністю чіткого переліку стандартів, проте не перешкоджає їх постійному застосуванню, що є ознакою правової системи ЄС, вказуючи на природньо-правове походження європейських стандартів права.

У міжнародному праві стандарти асоціюються із групою загальних принципів – *jus cogens*, які займають особливе місце у системі джерел (форм) права. Концепція «*jus cogens*» отримала визнання та була інкорпорована у Віденську конвенцію «Про право міжнародних договорів» після Другої світової війни [394]. Англomовний тлумачний юридичний словник визначає *jus cogens* як «обов'язкову норму міжнародного права, від виконання якої жодна нація не може себе звільнити або не може бути звільнена іншою нацією» [383]. Термін «*jus cogens*» застосовують для позначення певних «базових принципів міжнародного права». Це імперативні беззаперечні норми, зміст яких не викликає сумнівів, які відносяться до фундаментальних принципів міжнародного публічного права. Тенденція розвитку міжнародного права вказує на поступове перетворення норм, що визнають права людини, з декларативних, і звичаєвих у непорушні, базові принципи, загальнообов'язкові норми права (*jus cogens*). Отже, за допомогою проголошення загальнолюдських цінностей основоположними загальнообов'язковими принципами відбувається поєднання нормативного елементу національних правових систем із міжнародними та європейськими стандартами.

У практиці європейських країн вже відомі приклади запровадження загальних принципів права джерелом права. Відтак, в цивільних кодексах Греції, Іспанії серед джерел права називають загальні принципи права, що впливають з цих кодексів і законів, які регулюють цивільно-правові відносини. На загальних принципах права заснована, зокрема, більша свобода суду в романо-германській правовій сім'ї при здійсненні контролю за дотриманням законодавцем основних прав людини.

Не менш важливою за своїм значенням є ідеологічна функція принципів права, яка поєднує у собі аспекти історичності та стабільності. Особливість стабільності проявляється у тому, що принципи володіють більшою стійкістю до історичних змін суспільства у порівнянні з нормами права. Усталений характер принципів права пов'язаний з їх природою, оскільки принципи це вихідні засадничі ідеї. Зміна принципів права пов'язана з якісним перетворенням системи права, її розвитком на інших керівних засадах, на новій ідейній основі [346, с. 44], в той час норми права мінливі, переосмислюються в залежності від історичного періоду розвитку суспільства, від практичних потреб життя, що постійно змінюється.

Разом з тим, стабільність принципів права не позбавляє динамічності розвитку цього правового явища та можливості еволюціонувати із суспільством. Принципам права властивий постійний процес внутрішнього розвитку, внаслідок чого вони отримують життєву силу та імпульс для засвоєння нових сфер свого застосування [163, с. 239]. Стабільний характер принципів права не заперечує їх відповідності певним етапам розвитку права. Стійкість принципів прямо обумовлена правовою дійсністю, яку вони відображають. Зв'язок стабільності з правовою дійсністю виявляється в розумінні права, що вказує на історичний характер принципів права.

Як вказує А.М. Колодій, історичність принципів права проявляється у тому, що розвиток суспільства та відповідно і держави впливають на необхідність видозмінення принципів [131, с. 115]. Варто зауважити, що не всі принципи права видозмінюються в силу історичних змін. Основоположні принципи права, які виражають сутність та смисли права не втрачають свого змісту упродовж різних епох. Це можна пояснити тим, що право завжди антропоцентричне. Ідеї принципів гуманізму, справедливості, рівності, верховенства права залишаються незмінними. В процесі історичного розвитку вони можуть набувати більш довершеної форми та збагачуватися ідейним змістом. Це у свою чергу і становить ядро ідеологічної функції, оскільки не дивлячись на умови суспільного розвитку, основоположні (загальнолюдські)

принципи права перебувають у центрі уваги ідеології соціуму та держави.

Таким чином, інтеграційність принципів проявляється в поєднанні усталених (загальнолюдських) апробованих часом і змінюваних видах принципів, внутрішнє наповнення яких є іманентним у відповідності до фактичних обставин існування правової системи.

Отже, осмислення принципів права як інтегративного елемента правової системи зумовлюється наявністю в методології сучасного правознавства широкого набору пізнавального інструментарію, серед якого інтегративний підхід до розуміння правових явищ. Висвітлення об'єднуючої ролі принципів у праві та правовій системі зокрема, дозволяє ще раз підкреслити їх значущість щодо інших феноменів правової дійсності, зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки між окремими елементами у структурі системних утворень. За результатами використання запропонованого методологічного інструментарію та відповідного пізнавального алгоритму можна дійти висновку, що інтеграційна роль принципів права виявляється у двох напрямках функціонування правової системи – в зовнішньому та внутрішньому. У зовнішньому напрямі їх роль полягає в забезпеченні інтеграції правової системи в систему вищого рівня, якою є суспільство, що дозволяє стверджувати про опосередкованість впливу принципів права. У внутрішньому векторі роль принципів права виявляється безпосередньо як у фактах забезпечення взаємодії окремих явищ, так і у факті самого існування власне правової системи, в якій поєднуються правові ідей і цінності, групові та індивідуальні інтереси, динамічні та статичні явища дійсності, гармонійна взаємодія яких досягається втіленню принципів, спрямованих на досягнення сталості, єдності, функціональності, несуперечності складових елементів та розвитку правової системи як цілісності.

2.3 Норми права у структурі правових систем

Норми права, як і принципи права, належать до найбільш поширених категорій права. Вони уособлюють одну з найхарактерніших його, як і інших соціальних регуляторів, ознак – нормативність. За всього плюралізму підходів до права, розмаїття моделей його розуміння (типів праворозуміння) в сучасному правознавстві практично відсутні концепції, які б заперечували б цю властивість (ознаку) права. Це проявляється зокрема в очевидній тенденції до діалектичного поєднання різних аспектів права, що знаходить свій прояв у численних варіантах інтегративної юриспруденції [128, с. 126].

Норма права відноситься до традиційної проблематики загальної теорії права. Їй присвячено творчі доробки зарубіжних і вітчизняних дослідників різних наукових спрямувань та історичних періодів. Рівень розробки проблем, пов'язаних з нормою права, є своєрідним індикатором стану розвитку того чи іншого етапу юридичної думки. Завдяки цьому норма права перетворилася зі звичайного правового поняття у важливе культурне завоювання, породження розуму та досвіду людей, елемент цивілізації. Свого часу в юридичній літературі було висловлено судження, що без повного усвідомлення всіх питань, пов'язаних з основною «чарункою» юридичної матерії, – нормою права, складно буде рухатися далі. Це твердження зберегло свою актуальність і на теперішній час. Адже, незважаючи на значну кількість наукових праць, які стосуються юридичної норми, доводиться констатувати, що проблемі норми права пощастило за кількістю присвяченої літератури, але не поталанило в частині загальноприйнятого її вирішення. Так, відсутня єдність у розумінні поняття норми права, її структури, видів і функцій тощо [152, с. 34]. Особливої важливості набуває розгляд цих базових питань у контексті дослідження місця та ролі норм права у структурі правових систем, з'ясування специфіки впливу норм права на принципи права та інші складові правових систем. У цьому відношенні наукове пізнання окремого елемента правової системи в цілому

відтворює шлях сходження від загального до конкретного.

Звернення юридичної науки до теоретичної конструкції «правова система» стало закономірним результатом накопиченого досвіду вивчення різних аспектів формування та реалізації права, виникнення необхідності охопити в єдиній узгодженій характеристиці всі взаємопов'язані правові явища, що дозволяє системно розкрити їх внутрішні й зовнішні відносини. Основою методології такої теорії є застосування системного підходу до аналізу правових явищ, за допомогою якого об'єкт розглядається як багатоаспектне явище, котре складається з різноманітних елементів, зв'язки між якими утворюють відносно стійку структуру та забезпечують його цілісність [167, с. 498].

Правова система є фундаментальною категорією не лише загальної теорії права, галузевих юридичних наук, а й філософії права та здатна охоплювати комплекс усіх взаємозалежних і правових явищ, котрі розвиваються, і процесів, що складають правову сферу суспільства та здійснює нормативно-організаційний і ціннісний вплив на суспільні відносини [336, с. 467]. Згідно з міркуваннями Б.В. Малишева, пізнавальне значення категорії «правова системи» для сучасної юридичної науки полягає в тому, що нею комплексно охоплено всі правові явища, які безпосередньо беруть участь у правовому регулюванні й тому відносяться до сфери належного [177, с. 319].

Правова система суспільства – найширша юридична категорія [133, с. 95]. Гносеологічний потенціал правової системи зводиться до того, що вона надає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу правової сфери життя суспільства. Це новий, більш високий рівень наукової абстракції, інший зріз правової дійсності й, отже, інша площина її розгляду. Будучи гранично широкою категорією, правова система покликана відобразити в цілісному вигляді загальну панораму правового простору – той складний юридичний світ, в якому постійно перебувають учасники соціального спілкування. Цими та іншими факторами, переважно, пояснюється важливість загальнотеоретичного осмислення різних правових явищ і юридичних процесів, зокрема актів прямого народовладдя [209, с. 4], засобів державного примусу [360, с. 2; 361], інституту

юридичної відповідальності [103, с. 4], кодифікаційної діяльності [237, с. 4], науково-практичного коментаря [24, с. 2], офіційних інтерпретаційних актів [189, с. 1], правової доктрини [205, с. 1], правового звичаю [47, с. 4], правосвідомості [200, с. 2], судового прецедента [178, с. 3; 185, с. 1], фікцій і фіктивного [337, с. 3], юридичної практики [104, с. 2; 198, с. 1] та інших, у структурі правових систем країн світу.

Поняття «правова система» ввійшло до наукового обігу в середині 80-х років ХХ ст. Воно об'єднує всі елементи правової матерії, вказує на зв'язки між ними, націлює правотворчі, правозастосовні та правоохоронні органи на розв'язання практичних завдань стосовно впровадження правових засад в усі сфери суспільного життя. Правова система є основою для системного вивчення правової дійсності. Відповідно до багатогранного змісту правової системи варіюються й її визначення [319, с. 278]. Як було проілюстровано в підрозділі 2.1 дисертації, у фахових енциклопедично-довідкових [149, с. 177; 175, с. 224 – 225; 290, с. 262 – 263; 308, с. 267; 293, с. 430] і монографічних [5, с. 7; 16, с. 12; 27, с. 8; 166, с. 33; 172, с. 5, 11; 173, с. 95; 199, с. 29; 335, с. 271; 347, с. 48; 348, с. 49] працях існують різні точки зору щодо визначення правової системи. При цьому в наявних дефініціях правової системи змішуються різні методологічні рівні, відсутній єдиний критерій та існує значна кількість різноманітних позицій. У загальному плані виокремлюють два основні підходи до розуміння правової системи – вузький і широкий. У першому випадку правова система ототожнюється з системою права, у другому – охоплює весь спектр правової дійсності, дає можливість розглянути в системних зв'язках усі правові явища, незалежно від їх безпосередньої ролі в суспільному житті. Широкий підхід до розуміння правової системи як «усього правового» є домінуючим у вітчизняній правовій науці. Так, В.М. Княгинін досить влучно сформулював квінтесенцію останнього підходу: термін «правова система» незалежно від того, яке значення в нього вміщують, використовується для позначення деякої правової «тотальності», що охоплює всю сукупність правових явищ [150, с. 79]. Подібну метафоричну конструкцію використовує

Ж. Карбон'є, підсумовуючи, що правова система представляє собою вмістилище і зосередження різних юридичних явищ, які існують у суспільстві водночас в одному й тому ж просторі [254, с. 548].

Разом з тим, необхідно зауважити, що поняття правової системи належить до найзагальніших понять юридичної науки, яке відображає складне, багатогранне явище, а тому будь-яке його визначення або не охоплює всіх характеристик останнього, або спрощує складне соціально-правове явище [167, с. 497; 168, с. 39]. Серед правових категорій, що характеризують право як системне явище, правова система відображає найвищий рівень абстракції. На відміну від внутрішньоправових системних утворень, які складаються з однорідних елементів (норм права, форм (джерел) права тощо), правова система, яка є складною соціальною організацією, включає в себе неоднорідні компоненти. Правова система охоплює вказані явища як в їх статиці, так і в динаміці. Пізнавальна цінність цієї категорії виявляється перш за все в тому, що вона здатна передати взаємозумовлену динаміку, відобразити комплексний розвиток усіх правових явищ, які беруть участь у правовому регулюванні, а також виявити специфіку зв'язків і співвідношення між ними. Невипадково в юридичній літературі висловлюється думка, згідно з якою алгоритм проникнення до суті системи має розпочинатися з виявлення її елементів [168, с. 42]. Як багатогранне явище, правова система має власну структуру, щодо змістового та кількісного наповнення якої в юридичній науці також немає одностайної позиції вчених. Одні автори пропонують лише приблизний, неповний перелік елементів правової системи. Така позиція ґрунтується на розумінні правової системи як комплексу всіх правових явищ певного суспільства. Тому склад її елементів може бути настільки широким, наскільки це дозволяє чіткість або нечіткість обраного критерію відмежування правових явищ від неправових (або частково правових) [168, с. 43 – 52].

У переважній більшості норми права, поряд із принципами права та іншими юридичними явищами, вченими відносяться до нормативної підсистеми (складової, компонента, сторони, рівня) [167, с. 500; 168, с. 52; 172,

с. 5, 11; 173, с. 95; 175, с. 225; 254, с. 713; 256, с. 91], статичного елемента [293, с. 430 – 431; 336, с. 467], підсистеми об'єктивного права [177, с. 319], органічної сторони [254, с. 700], складних юридичних засобів [290, с. 262] правової системи. При цьому жодний з дослідників, незважаючи на те, прихильником якого підходу до розуміння правової системи він виступає, не намагається заперечити статус норм права в якості елемента правової системи. Тобто, норми права та правова система перебувають між собою в тісному взаємозв'язку як складовий елемент і цілісна система. На думку Т.М. Дашковської, значення аналізу правової норми в контексті дослідження пояснюється тією роллю, яку норма відіграє у правовій системі та системі права. Вона пов'язана з іншими елементами (передусім із «правовою людиною») щільно та безпосередньо: розуміння юридичних норм безпосередньо впливає і на розуміння поняття і визначення права, і на інтерпретацію та узгодженість інших елементів правової системи, пов'язаних одне з одним єдиним нормативно-вольовим началом [75, с. 8].

Сучасне уявлення про норму права – результат тривалого та плідного розроблення останньої в загальній теорії права, а також у теоріях різних галузевих юридичних наук, однак вважати цей процес завершеним немає підстав [132, с. 333]. У ретроспективному аспекті має місце досить складна та суперечлива історія зародження та подальшого вироблення поняття норми права протягом багатьох століть. Відсутність єдності в поглядах правознавців на сутність останньої є цілком закономірним фактом і пояснюється тим, що норма права, будучи основною категорією права, досліджувалася в межах різних шкіл (теорій, концепцій) праворозуміння. Кожна з них по-своєму обґрунтовує процеси виникнення, функціонування та наявні тенденції у праві, намагаючись дати своє бачення норми права, її природи й особливостей. Зрештою наступність і запозичення так переплелися та нашарувалися в історії поступу вітчизняної теорії норм права, що їх іноді складно розмежувати, а споконвічне «своє» неможливо відокремити від того, що було привнесене, пристосоване та стало «своїм». Усі ці аспекти та, триваючий на теперішній час, процес

оновлення методологічних засад національної юриспруденції, слід обов'язково враховувати під час осмислення норм права [154, с. 49].

Історія поняття «норма» має глибоке коріння та сягає античності. Термін «норма» (від лат. *norma* – правило, взірець, міра), по-перше, означає зразок чого-небудь, відповідно до якого всі інші явища, події, вчинки тощо порівнюються з метою встановлення відповідності або невідповідності зазначеному зразку; по-друге, використовується для узагальнення певної сукупності людських знань про природу, техніку або суспільство [175, с. 167]. Уперше слово «норма» почало використовуватися в будівельній справі й означало «справедливість косинця» [186, с. 384]. Згодом поняття «норма» набуло свого поширення в повсякденній життєдіяльності суспільства та визначалось у філософії Цицерона як «масштаб права чи безправ'я» [216, с. 433]. Норми, котрі наділені функцією управління відносинами між людьми в соціумі, є соціальними нормами. Вони дозволяють суб'єктам обирати самостійно поведінку, керуючись різними життєвими ситуаціями. Соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, які складаються у відносинах між людьми в суспільстві у зв'язку з виявленням їхньої волі (інтересу) та забезпечуються різними способами соціального впливу [288, с. 425]. Одним з різновидів соціальних норм є норма права, їх зв'язок є зрозумілим, оскільки право є продуктом розвитку та діяльності суспільства, а норма права – наслідок суспільного поступу. Поява норм права зумовлена потребою врегулювання відносин між учасниками суспільства. Тому норма права це завжди соціально зумовлений регулятор суспільних відносин.

У той же час у сучасній юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення поняття норми права, її ознак і структури. Діапазон поглядів учених-юристів з цього приводу, як і сукупність чинників, які впливають на процес формування адекватного уявлення про природу норми права, досить широкий, що досить детально обґрунтував і систематизував Ю.В. Кривицький [152, с. 34 – 37; 154, с. 50 – 56; 321, с. 206 – 221]. Аналіз наукових і навчальних джерел останнього десятиріччя із загальнотеоретичного правознавства,

присвячених теорії норм права, дає підстави констатувати, що ситуація істотно не змінилася [175, с. 167; 315, с. 162]. Разом з тим, мають місце окремі оригінальні напрацювання та міркування щодо сутності норми права, яким доречно приділити більш детальну увагу.

Відповідно до позиції Л.І. Заморської, категорію норми права можна вважати центральною конструкцією юридичної науки. Різні варіанти праворозуміння по-різному інтерпретують значення норми права в структурі права. Так, у межах позитивістсько-нормативістської парадигми праворозуміння право розглядається виключно як система створених та охоронюваних державою норм права. У природно-правовій, соціологічній і низці інших парадигм хоча право і не зводиться лише до позитивно визначених норм, але останні тлумачаться як сутнісний компонент його природи. Практично всі варіанти праворозуміння сходяться на тому, що норми права є конститутивною формою зовнішнього вираження та закріплення права [96, с. 1, 97, с. 5]. У ході характеристики сутності та змісту відносно визначених норм права, їх структурної та функціональної значущості в системі права Л.І. Заморська приходить до висновку, що норми права (типові) – це особливий вид соціальних правил поведінки загального характеру, що встановлені, визнані чи санкціоновані компетентним органом держави або в іншому, передбаченому нею порядку, які мають загальнообов'язкову силу, регулюють суспільні відносини в інтересах громадян і суспільства, виражаються публічно у формально-визначених приписах, як правило, в письмовій формі та передбачають можливість застосування державно-примусових заходів, включаючи відповідальність перед державою в разі порушення цих норм з метою їх підтримки та неухильного виконання [94, с. 163; 96, с. 8].

У свою чергу О.О. Сидоренко під процесуальними нормами права пропонує розуміти загальнообов'язкові правила поведінки, що санкціонуються або встановлюються державою на підставі повторюваних суспільних відносин і уявлень людей про їх належне врегулювання та спрямовані на створення механізму реалізації можливої та/або обов'язкової поведінки учасників

суспільних відносин на різних етапах правового регулювання [284, с. 169]. Процесуальні норми права мають розглядатися як втілення процедурної справедливості, зміст якої знаходить розкриття у вимогах принципу верховенства права та одночасно виступає елементом механізму процедурної легітимації права і держави та концепції належного управління [284, с. 70].

У підручнику із загальної теорії права під редакцією М.І. Козюбри норма права визначається як закріплене у джерелах права і відтворюване в поведінці суб'єктів права правило загального характеру, що визначає стандарт належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення, ефективна дія якого забезпечуються державою [128, с. 129].

Привертають увагу аргументація і висновки І.А. Сердюка, який констатує, що вчені дають практично аналогічну інтерпретацію категорій «норма права», «правова норма» та «юридична норма», не враховуючи при цьому ні їхнє походження, ні контекст, в якому вживаються однойменні терміни. З погляду свого змісту всі ці поняття характеризуються такими спільними суттєвими ознаками: 1) являють собою різновид соціальних норм; 2) є загальнообов'язковими правилами поведінки; 3) мають формально визначений характер; 4) походять від держави в особі її органів або від громадянського суспільства чи окремих його інститутів; 5) є результатом правотворчої діяльності уповноважених на це законодавством суб'єктів права; 6) гарантовані державою. Врахування етимології термінів, які складають предмет дослідження вченого, свідчить про те, що вони різняться за своїм обсягом. Найбільш широкою серед них є категорія «норма права», адже вона охоплює собою як ті правила поведінки, що є справедливими (правові норми), так і ті, котрі не мають такої властивості; як ті, що створені судовими органами (юридичні норми), так і ті, що є результатом правотворчої діяльності інших суб'єктів [281, с. 134; 317, с. 174]. Стосовно співвідношення категорій «правова норма» і «юридична норма», то відповідь на це питання перебуває у прямій залежності від особливостей національної правової системи, зумовлених правовим статусом судових органів у частині правотворчих повноважень. На

переконав І.А. Сердюка, поняття «правова норма» є ширшим за своїм обсягом, адже для національної правової системи України характерним є те, що у процесі правотворчості Верховному Суду (далі – ВС) та КС України відводиться субсидіарна роль, причому питома вага прийнятих ними правил поведінки в системі національного права є незначною. З урахуванням вищевикладеного дослідник пропонує такі визначення понять, які ним аналізувалися: по-перше, норма права – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від держави чи громадянського суспільства, його реалізація гарантована можливістю застосування державного примусу; по-друге, правова норма – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює справедливий з точки зору домінуючої частини населення регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від держави чи громадянського суспільства, його реалізація гарантована можливістю застосування державного примусу; по-третє, юридична норма – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини і походить від судового органу, його реалізація гарантована можливістю застосування державного примусу [281, с. 135; 317, с. 175].

Привертає до себе увагу й позиція Б.В. Малишева про те, що норма права має телеологічний склад і структуру, оскільки вона складається з форми і змісту, які є засобом для її головної складової – мети. Метою норми права є певна духовна або матеріальна цінність, обумовлена розвитком конкретного суспільства на певний момент часу, яка може бути досягнута внаслідок реалізації змісту норми права. При цьому деякі норми права мають цілі, що є суто юридичними за характером. Форма норми права є статичним елементом, а зміст і мета – динамічними. Порушення суб'єктом правотворчості телеологічної структури норми права призводить до виникнення правотворчих помилок, тобто норм, в яких зміст або форма явно не відповідає їх меті та істотно перешкоджає її досягненню [177, с. 320]. З точки зору антропологічного

підходу Т.М. Дашковська визначає норму права як особливий вид соціальних правил поведінки юридичної людини загального характеру, що встановлені, визнані або санкціоновані державою, містять формально визначені приписи або нормативно окреслену свободу вибору суб'єктами певного варіанту поведінки, дотримання яких забезпечується примусовою силою держави [75, с. 8, 12].

З урахуванням проаналізованого вище і напрацювань учених-правознавців кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ [108, с. 27 – 28] стосовно природи норми права [69, с. 123; 162, с. 140; 224, с. 130; 233, с. 99; 319, с. 132; 320, с. 46; 321, с. 206 – 207], під останньої в межах цієї дисертації запропоновано розуміти свідомо-вольове, формально визначене, обов'язкове правило загального характеру, що відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи, рівності та гуманізму, встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості та гарантоване ними, включаючи можливість застосування державного примусу, з метою регулювання суспільних відносин. Серед ознак норми права доречно виокремити такі: 1) відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи, рівності та гуманізму; 2) має свідомо-вольовий (інтелектуально-вольовий) характер; 3) встановлюється чи санкціонується (офіційно схвалюється) державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку; 4) має загальний характер; 5) є формально визначеною; 6) має обов'язковий характер; 7) гарантується державою або іншим уповноваженим суб'єктам правотворчості, включаючи можливість застосування державного примусу; 8) спрямована на регулювання (впорядкування) суспільних відносин.

В якості додаткових характеристик сутності норм права слід наголосити на тому, що вони можуть змінюватися розчерком пера законодавця. Проте норми права містять чимало таких елементів, які не можуть бути довільно змінені, оскільки найтісніше пов'язані з нашою цивілізацією та нашим способом мислення [271, с. 19 – 20]. У нормі права присутні правові цінності та ідеали, які не залежать від суб'єкта правотворчості. Адже норма права це не

просто правило, що має матеріальне вираження, а вимога реальності та часу. Норма права покликана відображати сутність права та бути дієвою. Проголошуючи певну свободу дій, норма права може вважатися ефективною в тому випадку, коли є справді можливість вибору будь-якого допустимого варіанта поведінки [157, с. 28]. Норма права передбачає свободу дій суб'єкта права та сприяє його самореалізації в соціумі. Разом з тим, така свобода не повинна розцінюватися як свавілля, вседозволеність дій. Існує межа свободи, яка трактує закінчення власної свободи початком свободи іншого.

Беручи до уваги вищезазначене, перейдемо до опрацювання місця та ролі норм права у структурі правових систем. Так, досліджуючи нормативно-регулятивний рівень правової системи, О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко приходять до висновку, що її системоутворюючим фактором виступають норми права, оскільки вони об'єднують ідеальне уявлення людей про справедливість і несправедливість, важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин. Норми права входять до правової системи як елементи, з якими в той чи інший спосіб пов'язані всі інші компоненти. У сукупності вони являють собою право і характеризують його як таке. Норма права першою відчуває на собі зміни, з неї починається реальне вдосконалення правової системи. Завдяки своєму універсальному значенню, норма права поширює свої якості й на інші рівні системи, слугує одиницею виміру правової матерії [51, с. 23; 256, с. 18].

У свою чергу С.С. Алексєєв зазначає, що норми права виконують роль центрального юридичного засобу, за допомогою якого здійснюється регламентація суспільних відносин у межах правової системи. Норми права представляють собою юридичну основу регулювання, з якої у правовій сфері «все розпочинається». Завдяки їм вводиться в дію той або інший правовий режим, нормативно спрямовується поведінка учасників суспільних відносин у відповідності до закладеної в нормах ідеальної моделі такої поведінки. У нормах права також «передбачаються» всі ті наступні юридичні засоби, що утворюють інші елементи та компоненти правової системи. При цьому від виду норм права залежить увесь порядок, лад у правовій системі [1, с. 283].

Висловлюється також думка, що норма права є тим неподільним атомом, що забезпечує функціонування молекули – правової системи суспільства. Саме норми права визначають права та обов'язки суб'єктів на суб'єктивно-сутнісному рівні та виступають об'єктом усвідомлення на інтелектуально-психічному. Норми права встановлюють вид і міру можливої або обов'язкової поведінки суб'єкта права, тобто визначають, які права використовуються, які обов'язки виконуються, яких заборон слід дотримуватися або які нормативні приписи застосовувати. Норма права є тим неподільним, основоположним, базовим елементом, з яким пов'язані всі елементи правової системи суспільства та який зумовлює рух всієї системи [321, с. 478].

Ця точка зору знайшла підтримку та наслідування в більшості сучасних праць із загальної теорії права та порівняльного правознавства, в яких міститься положення про те, що норма права – основа, стрижень, «двигун», «генератор» правової системи. Саме з норм права, що спрямовані на впорядкування суспільних відносин, розпочинається дія права. Якість правового регулювання залежить від того, наскільки норми права правильно враховують закономірності та випадковості суспільного розвитку, наскільки достатній рівень правової культури суб'єктів правотворчості [154, с. 62 – 63].

Елементи правової системи об'єднані спільною метою, завданнями, виконують деякі загальні функції, що, між іншим, не свідчить про однорідність та ідентичність останніх. Зрозуміло, що поряд із загальними функціями кожний компонент правової системи виконує тільки йому притаманні, специфічні функції, що не заважає їм, однак, перебувати в логічному зв'язку один з одним. Кожна норма права наділена певним функціональним призначенням, у ній міститься особлива юридична реальність, здатність впливати на суб'єктів права своєю вольовою зарядженістю, цільовою установкою, власною забезпеченістю, чіткістю вимог. Завдяки функціям норми права можна більш глибоко визначити соціальну роль і цінність цього правового явища [254, с. 548].

Призначення норм права у правових системах розкривається через притаманні їм функції. Категорія «функція» є однією з центральних категорій

теоретичної науки, за допомогою якої в науковій літературі розглядаються питання сутності, соціального призначення явищ, висвітлюється спрямованість їхнього впливу. У філософії інтерес до категорії «функція» зростав з поширенням у різних галузях науки функціональних методів дослідження. Функція – це філософська категорія, яка виражає призначення певного елемента в межах цілого. Загалом функція висвітлює всі існуючі взаємовідносини та забезпечує їх динаміку. Функціональний аспект завжди наявний у характеристиці таких глобальних явищ як право, держава, правова система, політична система суспільства, а також під час висвітлення інших явищ, таких як апарат держави, орган державної влади, юридична відповідальність та ін. Без функціонального аспекту система уявлень стосовно об'єкта вивчення була б не такою яскравою, повноцінною, а навпаки – збіднілою й урізаною. У теорії держави та права питання функції висвітлюється, як правило, через поняття основних напрямів, що в цілому відображає стан і рівень наукових уявлень стосовно пізнання соціальної ролі, функціонального призначення того чи іншого правового явища [319, с. 125].

На думку В.Д. Філімонова, функція норми права – це регулювання, що відбувається з метою здійснення певного впливу на стан і зміст суспільних відносин. На підставі критерію соціальної спрямованості норм права дослідник виокремлює такі їх основні функції: організаційну – зорієнтована на встановлення та підтримання певного порядку в різних сферах суспільних відносин; охоронну – сфокусована на захист наявного порядку від поведінки, що спричиняє йому шкоду [342, с. 6 – 10]. Відповідно до позиції Т.М. Радька, функція норми права – це її цілеспрямована дія в напрямі, що визначений законодавцем [216, с. 206]. Функція конкретної норми права – це функція окремої клітинки системи права; функція, що зумовлена юридичною силою та соціальними можливостями саме цієї норми [270, с. 264]. Як свідчить функціональний аналіз дії норм прав, кожна з них, незалежно від галузевої приналежності, в тій чи іншій мірі виконує у правовій системі такі спільні для всіх юридичних норм функції: 1) державної орієнтації учасників суспільних

відносин; 2) державної оцінки різноманітних варіантів поведінки суб'єктів права; 3) інформаційну; 4) цільову; 5) мотиваційну [216, с. 212, 217]. У своїх наступних працях Т.М. Радько з цього переліку загальних функцій норм права вилучив інформаційну [270, с. 265]. У свою чергу під функціями спеціалізованих норм права Ю.В. Кривицький пропонує розуміти відносно відокремлені напрями дії спеціалізованих норм права на суспільні відносини та системні властивості (параметри) механізму правового регулювання. При цьому вчений розглядає трирівневу систему функцій спеціалізованих норм права: загальний (родовий) рівень охоплює функції, що притаманні всім юридичним нормам; особливий (видовий) – включає функції, які характерні лише для спеціалізованих норм права; конкретний (підвидовий) – поширюється на функції, властиві окремим видам спеціалізованих норм права [155, с. 11].

Таким чином, функції норм права у правових системах – це основні напрями їх дії на суспільні відносини та системні властивості правових систем, що зумовлені сутністю та призначенням норм права у структурі останніх. Усі норми права у правових системах здійснюють такі функції: по-перше, регулятивну – це генерально-цільовий вектор дії норм права, що полягає в упорядкуванні (гармонізації) суспільних відносин у правових системах, забезпеченні стабільності та правопорядку в їхніх межах. Норми права регулюють суспільні відносини постільки, поскільки їх регулює саме право. У змісті цієї функції проявляється взаємозв'язок між сутністю об'єктивного права та його первинним елементом – нормою права. На відмінну від інших елементів нормативної складової правових систем, зокрема принципів і форм (джерел) права, регулятивна функція є ключовою саме для норм права; по-друге, інтегративну, тобто норми права, поряд з його принципами, виступають в якості факторів, що об'єднують усі елементи правової системи в єдину цілісність, яка, з одного боку, забезпечує якість цієї системи, а з іншого – поєднує її компоненти у внутрішньо організовану структуру; по-третє, інформаційну, суть якої полягає в тому, що норми права концентрують у собі, а потім надають суб'єктам права значний обсяг інформації про різні правові

явища та юридичні процеси в межах правових систем; по-четверте, виховну, яка виражається в дії норм права на елементи ідеологічної (насамперед, правову культуру та правосвідомість) і функціональної (передусім, правову поведінку, правореалізацію та правозастосування) підсистем правових систем. Норми права, втілюючи «вічні» цінності – ідеали справедливості, свободи, рівності та гуманізму, потенційно зорієнтовані на підвищення рівня правової культури, прищеплення людям поваги до права як соціокультурного феномена.

Світ права різноманітний, уявлення про право як про явище людської культури передбачає нерозривний зв'язок права і соціопросторово-часового континуума. З огляду на те, що розуміється під правом, формою (джерелом) права, нормою права до правової системи, окрім власне норм, включаються інші соціальні регулятори, які залежно від типу правової системи набувають більшого або меншого значення [67, с. 268]. Як зазначають Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі, кожна правова система оперує поняттями, за допомогою яких формулюються її норми права. Річ у тім, що норми права в межах конкретної правової сім'ї можуть інтерпретуватися по-різному. Відмінності між поняттями і, навіть, загальноприйнятими правовими категоріями, становлять одну з найбільших проблем для юриста, який намагається здійснити зіставлення різних правових систем. Останній налаштований на те, що зустрінеться з різним змістом норм права, але буває дезорієнтований, коли не знаходить в іноземному праві тієї класифікації норм права, яка йому здається природною та впливає з самої природи речей [72, с. 22 – 23].

Сучасна юридична карта світу представлена широкою палітрою національних правових систем. Кожна правова система світу має свої особливості внаслідок своєрідності історичного розвитку, впливу правових традицій, економічних, політичних, соціокультурних чинників, які проявляються в її структурних частинах. При цьому класифікація (типологізація) правових систем є однією з найбільш складних проблем порівняльного правознавства, яка не втрачає важливості протягом тривалого часу. У науковій літературі репрезентований значний діапазон поглядів на

класифікацію правових систем світу, що висувалися компаративістами в різні періоди [287, с. 64 – 67]. Інтегруючи різноманіття підходів до типологізації правових систем як у вітчизняній, так й зарубіжній юридичній науці, є сенс керуватися сукупним критерієм, який охоплює, поряд з іншим, єдину природу та характер норми права [319, с. 283].

Не вдаючись до дискусії про типологізацію національних правових систем і багатовимірність її критеріїв [254, с. 708 – 720], пропонуємо обрати для подальшого опрацювання дві правові сім'ї – романо-германську та англо-американську, які належать до західної традиції права, в межах яких окреслити особливості функціонування норм права. Так, романо-германська правова сім'я (за іншою термінологією «сім'я континентального права», або «сім'я цивільного права») справедливо вважається найпоширенішою, найвпливовішою і найстарішою в сучасному світі. У межах цієї правової сім'ї виокремлюють дві підгрупи: романську (Італія, Нідерланди, Португалія, Франції та інші) та германську (Австрії, Греції, Німеччина, Швейцарія тощо). Причому всі правові системи романо-германського типу характеризуються нормативною впорядкованістю. Основним елементом системи права романської та германської підгруп є норми права, що спрямовані на регулювання різноманітних суспільних відносин [151, с. 99]. У ході вивчення структури певної правової сім'ї необхідно обов'язково приділяти увагу проблемі розуміння норми права. Цей аспект порівняльного пізнання розкриває один з важливих чинників єдності романо-германської правової сім'ї при всій її географічній протяжності. У всіх країнах цієї правової сім'ї норму права оцінюють та аналізують однаково [285, с. 43].

Відповідно до позиції С.О. Сунегіна, правова норма є вихідним елементом або первинною «клітиною» права. Це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою з метою регулювання та охорони суспільних відносин. Норма права відображає абстрактну або конкретну модель поведінки та має певну юридичну силу або чинність, яка дозволяє суб'єктам права реалізовувати або

застосовувати її зміст у відповідних правовідносинах. Норми права відіграють найважливішу роль у правових системах сучасності, незважаючи на те, що їх розуміння, оцінка та аналіз у правових системах різного типу суттєво відрізняються. Наприклад, норма права у країнах романо-германської правової сім'ї створюється не суддями, як в англосаксонській правовій сім'ї, а формується в суспільстві та є результатом вивчення та узагальнення практики відповідно до принципів справедливості та моралі; формулюється та видається уповноваженими на це органами публічної влади [256, с. 91].

Ступінь узагальненості норми права не є однаковим для всіх галузей романо-германського права. Конкретизація норм публічного права повинна бути максимальною. Це необхідно, насамперед, для того, щоб звести до мінімуму можливе свавілля державних органів при тлумаченні норм права. У приватному праві, де немає нагальної потреби нав'язувати суб'єктам права «тверді» юридичні рішення, конкретизація норм може бути мінімальною, й тому допускається високий ступінь узагальнення [327, с. 82].

Юристи романо-германської правової сім'ї сприймають право як розгалужене й масштабне зібрання письмових текстів, що мають значення закону. Така увага до закону не є випадковою. Закон представляє собою найприйнятнішу форму для закріплення норм права як загальних правил поведінки. Річ у тім, що закон має загальний і неперсоніфікований характер: він застосовується щодо всіх, хто відповідає його умовам, з моменту набрання ним чинності та до його скасування. Особливе значення в романо-германській правовій сім'ї мають норми, що містяться в конституційних актах і кодексах. Приміром, завдяки кодексам у праві з'являються досить загальні, систематизовані, легкодоступні для пошуку і розуміння правила, на основі яких судді та громадяни, доклавши мінімальних зусиль, можуть визначити, яким чином повинні вирішуватися ті чи інші проблеми. У країнах романо-германської правової сім'ї на відміну від країн загального права суди лише інтерпретують пов'язані з кожним конкретним випадком заздалегідь підготовлені тексти законів. Тому вважається, що судові рішення є наслідком

розуміння законів судами. Водночас судова практика суттєво впливає на право за допомогою тлумачення його норм. Норма права в романо-германській правовій сім'ї не регламентує деталі, оскільки суб'єкт правотворчості не може точно передбачити розмаїття конкретних справ, що виникають у практиці і що в майбутньому підпадатимуть під її регулювання. Загальний характер норми права автоматично збільшує роль судді в її тлумаченні, зумовлюючи надання суддями широких дискреційних повноважень при застосовуванні норм і відкриваючи простір для творчого розширювального тлумачення. Для того, щоб мати повне уявлення про право в країнах романо-германської правової сім'ї, недостатньо знати лише зміст норм права. Право в країнах романо-германської правової сім'ї складається не тільки із законодавчих норм. Воно включає також так звані «вторинні правові норми», що створюються в судовій практиці завдяки тлумаченню суддями законодавчих норм та уточнюють і доповнюють ці норми. Норма, створена законодавцем, – то лише ядро, навколо якого обертаються «вторинні правові норми» [327, с. 83 – 84].

На думку французького вченого Ж.-Л. Бержеля, норма права – це продукт суспільного життя, але водночас вона створена волею, без якої правова норма була б лише віртуальною й не мала б реальної сили [21, с. 36]. Норма права завжди зіставляється із приписом, призначеним упорядковувати суспільні відносини шляхом встановлення чітких правил поведінки. Юридичні приписи – це накази, що сформульовані правом, належне ставлення до яких забезпечується державною владою. Для кожного юридичного припису є характерним безпосередньо «припис» і санкція (за невиконання приписаного) [21, с. 80]. У свою чергу німецький цивіліст Я. Шапп зазначає, що норми сформульовані законодавцем, судовою практикою й юридичною наукою, можна об'єднати єдиним поняттям «правові норми» (Rechtssätze). На переконання дослідника, правові норми складаються, як правило, зі складу (Tatbestand) і правового наслідку (Rechtsfolge). Тим самим правова норма має структуру «якщо – то», в якій можна виразити будь-яку юридичну норму [359, с. 24]. У фахових працях з порівняльного правознавства до особливостей норм

права в романо-германській правовій сім'ї відносять: 1) їх загальний характер; 2) суттєве значення юридичної доктрини у створенні норм права; 3) пріоритет норм права, що містяться в законодавстві; 4) своєрідність зв'язку з судовою практикою [285, с. 44 – 45]. Норма права романо-германської правової сім'ї є чимось середнім між вирішенням суперечки – конкретним застосуванням норми – і загальними принципами права. Мистецтво юриста у країнах романо-германської правової сім'ї полягає в умінні віднайти норми і сформулювати їх з урахуванням зазначеної рівноваги [72, с. 81].

Із наведених міркувань слідує, що норми права є первинним елементом у структурі всіх правових систем романо-германської правової сім'ї, на їх основі формується об'єктивне право загалом і створюються додаткові форми (джерела) права. Норми права правових систем континентального права за природою абстрактні та несуть у собі значний спектр культурологічної інформації про суспільство. Єдиний підхід до норми права й того місця, яке вона призначена займати стосовно принципів права, з одного боку, і рішенням конкретних справ, з іншого, – це одна з основоположних рис, що зумовлює спільність поглядів і мислення юристів усіх країн романо-германської сім'ї. Важливість цієї риси усвідомлена поки що недостатньо, а разом з тим саме вона є одним з найбільш важливих і чітких показників єдності цієї сім'ї.

Дещо іншими уявляються специфічні риси норм права в умовах функціонування національних правових систем, які за своїми типологізаційними ознаками належать до сім'ї англо-американського права (за іншою термінологією – «сім'я англосаксонського права», або «сім'я загального права»). До цієї правової сім'ї відносяться правові системи Великобританії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та ін. Відмінність між романо-германською правовою сім'єю та системами загального права проявляється під час зіставлення того, як інтерпретує французький юрист норму права та що іменує англійський юрист правовою нормою (*legal rule*) [72, с. 247]. Породжують інтерес міркування І.Ю. Богдановської про те, що підходи, ступінь розроблення категорії правової норми в юридичній доктрині країн

«загального права» за цілою низкою аспектів відрізняються від того, як це поняття розуміється у правовій доктрині країн континентальної Європи. У країнах «загального права» юридична доктрина довгий час проявляла незначний інтерес до розроблення поняття правової норми [33, с. 65]. І лише нині ситуація з цього питання поступово змінюється. Так, із другої половини ХХ ст. норма права стає об'єктом дослідження різних правових шкіл і напрямів. Представники останніх трактують правову норму, виходячи з проголошених цілей і спираються на власну методологію. Ключові відмінності проявляються між аналітичним позитивізмом, що прагне визначити юридичні ознаки правової норми, та соціологічною юриспруденцією, котра намагається, навпаки, відійти від формальних ознак норми права й оцінити її з соціальних позицій [33, с. 66]. У цілому наявний плюралізм правової доктрини країн «загального права» сприяє виробленню різнобічних підходів до трактування норми права. Але попри те, що поняття правової норми все частіше стає об'єктом наукових пошуків, і до теперішнього часу формування її цілісної правової концепції не отримало остаточного завершення [33, с. 70].

На відміну від норм романо-германського права, в англосаксонській правовій сім'ї норма права має казуальний характер, оскільки основним джерелом англосаксонського права є судовий прецедент, тобто рішення суду з конкретної справи, яке має обов'язковий характер і повинно застосовуватися при розгляді аналогічних справ. Визнання прецеденту основним джерелом права означає, що суд, окрім здійснення своєї основної класичної юридичної функції – вирішення спорів на основі права, здійснює ще й правотворчу функцію [256, с. 92]. З огляду на основні форми (джерела) англо-американського права, сучасні компаративісти виокремлюють два різновиди норм права: законодавчі та прецедентні. Законодавчі норми, як і норми романо-германської системи права, є правилами загального характеру. Прецедентні норми – судові рішення (або їх частина) з конкретної справи [151, с. 100]. При цьому поняття правової норми в англійському праві занадто широке. Будь-яке правило поведінки, не залежно від того, носить воно загальний або

індивідуальний характер, ідентифікується в якості правової норми [32, с. 70].

За твердженням Р. Давида та К. Жоффре-Спінозі, прецедентні норми – це положення, що беруться з основної частини (*ratio decidendi*) рішень, які винесені вищими судовими інстанціями Англії. Усе те, що в цьому рішенні не є необхідним для вирішення певної справи, суддя називає «попутно висловленим» (*obiter dicta*) й опускає. Таким чином, англійська норма права тісно пов'язана з обставинами конкретної справи та застосовується для вирішення справ, аналогічних тій, з якої це рішення було прийнято. Таку норму права неможна зробити більш загальною та абстрактною, так як це суттєво змінить сам характер англійського права, перетворить його у право доктринальне. Норма англійського права здатна дати негайне рішення з конкретної справи. Переклад англійського *legal rule* як норми права за цих умов є досить приблизним: воно деформує дійсне поняття того, чим виступає англійська норма права [72, с. 267; 330, с. 94].

Згідно з позицією вітчизняного фахівця з проблематики судового прецеденту та судової правотворчості Б.В. Малишева, прецедентна норма права (*ratio decidendi*) – це загальнообов'язкове правило поведінки, що створюється суддею при формулюванні основного принципу обґрунтування прийнятого ним рішення (вироку) з конкретної справи та поширюється на судовий розгляд схожих справ. Такий спосіб виникнення прецедентної норми зумовлює її особливості: нечіткий текстуальний вираз диспозиції, конкретизованість гіпотези (у вигляді розгорнутого викладення обставин і фактів справи й аналізу їх суддею), а також ретроспективну дію всієї норми й імперативний характер її обов'язковості. Прецедентна норма права міститься в мотивувальній частині рішення суду. За функціональною роллю прецедентні норми, як і норми закону, можна класифікувати на первинні та норми-правила поведінки [178, с. 111].

Утім, прецедентна норма права принципово відрізняється від юридичної норми романо-германського правової сім'ї своєю конкретною, «казуїстичною», індивідуальною спрямованістю, відсутністю абстрактно-узагальненого змісту нормативного характеру. Прецедентна норма права представляє собою

«модель» конкретного рішення, а не абстрагування від окремих випадків, що властиве нормам права романо-германських країн [287, с. 211]. Разом із тим, з кінця XIX ст. у структурі правових систем англо-американської правової сім'ї все більшого значення набувають статuti (закони), відбувається зростання їх питомої ваги. Зміцнення статусу закону виражається також у розширенні сфери відносин, що ним регулюються [229, с. 297].

Із цього приводу Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі зазначають, що варто відкинути думку про те, що законодавство в англійському праві є джерелом права другорядного значення, за сучасних умов таке судження є помилковим [72, с. 296]. Відомий англійський історик права П. Бромхед порівнює статутне право з написами, залишеними державою на цеглі, з якої суддями побудована «стіна» права [276, с. 86]. У зв'язку з цим має місце зростання законодавчих норм. Зокрема І.Ю. Богдановська підкреслює, що нові норми, як правило, мають статутну форму [32, с. 5]. При цьому представники англо-американського права досить стримано відносяться до такої трансформації: вони сприймають норми, що виданні законодавцем, які б зрозумілі вони не були, лише за умови, що останні витлумачені судовою практикою [72, с. 267].

Для англійця законодавча норма має особливий, певною мірою навіть аномальний характер як дещо ззовні привнесене в право. Як не намагається англо-американський законодавець конкретно формулювати норми, зробити їх якомога казуїстичними, він, за винятком тих випадків, коли обмежується внесенням поправок до загального права, діє в іншій площині, ніж суди. І для того, щоб сформульовані ним положення могли бути повністю сприйняті англійським правом, вони мають бути застосовані й підтверджені судами в умовах, звичних для вироблення загального права [72, с. 269].

Як стверджує С.Д. Гусарєв, для юристів континентальної системи або системи загального права під нормою права будуть розумітися різні явища, що зумовлюється відмінними способами їх походження. Крім того, ці два несхожих між собою види норм права мають неоднакові історичні корені. Норми англійського права – це положення, що беруться з основної частини

судового рішення. Норми континентального права вироблені доктринальним шляхом або у процесі законотворчої діяльності, мають загальний характер. Юристи континентального права сприймають англійську норму права як правозастосовний акт, що цілком «правильно» для їх праворозуміння та зовсім не сприймається юристами сім'ї загального права [67, с. 247].

Отже, норми права – це універсально-регулятивні правові явища, що поєднують у собі інтелектуально-вольовий зміст і форму права, характеризуються сукупністю змістових, функціональних і формальних ознак. Сутнісна характеристика правових систем значною мірою залежить від того, яке значення в них відводиться нормам права. Останні є ключовим елементом у нормативній підсистемі (складовій) правових систем, навколо них формуються всі інші їх компоненти. Норми права нерозривно пов'язані з усіма елементами правових систем, насамперед принципами права, кожний з них відчуває на собі їх дію, певною мірою «насичений» їхніми властивостями. Вплив норм права на складові правових систем здійснюється ними в межах регулятивної, інтегративної, інформаційної та виховної функцій. Визначальна (генеральна) функція норм права у правових системах полягає в регулюванні суспільних відносин. При цьому норми права спільно з принципами права забезпечують такі загальносистемні параметри правових систем як інтегративність, стабільність та ін. Єдність поглядів стосовно розуміння природи норм права є одним з основних критеріїв для типологізації (класифікації) національних правових систем світу. Іманентні особливості національних правових систем конкретної правової сім'ї відображаються на природі всіх правових явищ і юридичних процесів. Підтвердженням цього судження є роль норм права у структурі правових систем континентального та загального права. Норми права як спосіб організації правової матерії посідають важливе місце у структурі правових систем романо-германської та англо-американської правових сімей.

Висновки до розділу 2

На основі проаналізованого вище можна дійти таких висновків:

1. Найкраще будь-яка структура правової системи може бути досліджена за допомогою теоретичних моделей, що відображають загальні властивості їх внутрішньої організації. У процесі структурної характеристики національних правових систем доречним є використання моделі, так званої, загальної структури, що дозволяє висвітлити окремі структурні елементи та їх взаємодію, як у межах системи загалом, так і в межах підсистемних утворень, якими охоплюються різні компоненти, наприклад, такі як: ідеологічні, нормативні, організаційні, процесуальні та комунікативні. Досліджуючи структурну характеристику правової системи ЄС, слушним є використання такої теоретичної моделі, пізнавальні властивості якої дозволяють об'єднати на національному та наднаціональному організаційних рівнях спільні для країн Європи правові елементи, а саме: правові стандарти, цінності, принципи права, установчі договори, правові інститути та норми права. При цьому наявна дворівнева структурна організація правової системи ЄС свідчить про їх єдність у досягненні мети та розширення сфери взаємодій, а не про розмежування існуючих правових утворень національного рівня.

2. За допомогою виокремлення в методологічному плюралізмі інтегративного підходу було розкрито значення принципів права як інтегративного елемента правової системи. Висвітлюючи об'єднуючу роль принципів у праві та правовій системі було акцентовано увагу на їх значущість щодо інших феноменів правової дійсності, розкриття причинно-наслідкових зв'язків між окремими елементами структури системних утворень. Доведено, що інтеграційна роль принципів права виявляється у двох напрямках функціонування правової системи – в зовнішньому (шляхом забезпечення інтеграції правової системи в систему суспільства, що дозволяє стверджувати про опосередкованість впливу принципів права) та внутрішньому (виявляється

безпосередньо як у фактах забезпечення взаємодії окремих явищ, так і у факті самого існування правової системи, яка об'єднує правові ідеї та цінності, групові та індивідуальні інтереси, динамічні та статичні явища дійсності, злагоджена взаємодія яких досягається завдяки втіленню принципів, спрямованих на досягнення сталості, єдності, функціональності, несуперечності складових елементів і розвитку правової системи як цілісності).

3. Сутнісна характеристика правових систем значною мірою залежить від того, яке значення в них відводиться нормам права. Останні є ключовим елементом у нормативній підсистемі (складовій) правових систем, навколо них формуються всі інші компоненти. Під нормами права слід розуміти свідомо-вольові, формально визначені, обов'язкові правила загального характеру, що відповідають визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи, рівності та гуманізму, встановлені чи санкціоновані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості та гарантовані ними, включаючи можливість застосування державного примусу, з метою регулювання суспільних відносин. Норми права та правова система перебувають між собою в тісному взаємозв'язку як складовий елемент і цілісна система. Норми права нерозривно пов'язані з усіма елементами правових систем, передусім принципами права, кожний з них відчуває на собі їх дію, певною мірою «насичений» їхніми властивостями. Функції норм права у правових системах – це основні напрями їх дії на суспільні відносини та системні властивості правових систем, що зумовлені сутністю та призначенням норм права у структурі останніх. Норми права у правових системах здійснюють регулятивну (основна), інтегративну, інформаційну та виховну функції. Норми права спільно з принципами права забезпечують такі загальносистемні параметри правових систем як інтегративність, стабільність тощо. Спільність поглядів стосовно розуміння природи норм права є одним з визначальних критеріїв для типологізації (класифікації) національних правових систем світу.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ І НОРМ ПРАВА У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

3.1 Взаємозв'язок принципів і норм права у правовій системі Європейського Союзу та правових системах держав-членів

Проблематика осмислення взаємозв'язку окремих правових явищ, особливо явищ такого рівня, які мають феноменальний характер і складну ієрархічну будову, фундаментальне значення для інших елементів правової системи, здійснюють загальний вплив на правову організацію життя суспільства, є не тільки цікавою та захоплюючою в науково-пізнавальному плані, але й складною та багатоплановою з методологічних позицій.

З одного боку, співвідносність і взаємозв'язок явищ є проблемою філософського рівня, вирішення якої передбачає використання цілої низки філософських категорій і законів логіки, відповідних філософських методів пізнання. З іншого – і норми, і принципи права є категоріями теоретичного правознавства, явищами правової дійсності та відповідним дієвим інструментарієм, що застосовується у сферах правоутворення та правореалізації з метою втілення найбільш значущих соціальних цінностей, серед яких свобода, рівність, справедливість, верховенство права тощо.

Враховуючи зазначене, набуває особливостей і методика висвітлення взаємозв'язку принципів і норм права у правовій системі ЄС та правових системах держав-членів.

По-перше, є необхідність висловити авторську позицію з приводу розуміння принципів права ЄС, висвітлити їх загальний характер, та пояснити за допомогою аксіологічного методу – чому саме ця група принципів права

набула такої значущості. Якщо принцип має загальний характер, то це означає, що він є певною правовою цінністю, яка перевірена практикою життя, є загальною цінністю для суспільства та яка за допомогою правового інструментарію захищається від можливих посягань, задовольняє відповідні потреби або інтереси соціальних суб'єктів. На реалізацію загального принципу права спрямовується потенціал величезної сукупності органів та установ державного та громадянського походження.

По-друге, необхідно висловити авторську думку – що означає норма права в умовах глобалізованого суспільства, яким є ЄС. Що є джерелами права в умовах правової дійсності і ЄС та відповідно країн Європи? Нарешті, необхідно визначитись із методикою висвітлення взаємодії, яку необхідно висвітлити у співвідношення принципів права та норм права.

На наше переконання, будь-яка взаємодія може бути спостережена як явище дійсності лише у випадку наявності факту взаємного впливу одного явища на інше, за наслідками чого уявляється можливим спостерігати наслідки такої взаємодії, де факт взаємного впливу є фактором-причиною, а факт наявності результативного відбитку є фактором-наслідком. Якщо за умов співіснування двох окремих явищ не залишається ніяких слідів, то це означає, що таке співвідношення є нейтральним, а взаємодія не відбулася.

Яким же чином краще за все висвітлити таку «результативну» взаємодію? Один з ефективним способів такого пізнання є спосіб використання функціонального компоненту, за допомогою якого характеризується те чи інше явище. Отже, функціональний метод є найбільш вдалим для того, щоб висвітлити наявну двосторонню та зворотну взаємодію двох компонентів. Саме функції є тією категорією, що вказує на напрями впливу (взаємодії). З розкриттям функцій явища розкриваються його основні та другорядні ролі у такій взаємодії, функції дозволяють також поглянути на взаємодію у різних аспектах її теоретичного конструювання. Функціональний метод передбачає висвітлення дії в різних напрямках, враховуючи, що в одному випадку вплив (дія) спрямовується від принципу до норми права, в іншому – навпаки, де

норма права є впливовим фактором, а наслідковий зв'язок, як слідів відбиток взаємної дії, необхідно відшукувати в середовищі функціонування принципів права. Правова система Євросоюзу, як і будь-якої демократичної країни складається з певних структурних елементів. Ядром правової системи ЄС є принципи права та норми права. Принципи права ЄС становлять самостійну категорію правової системи. Нині немає чіткого однозначного підходу до їх трактування та розуміння, оскільки принципи права наділені багатоманітною функціональністю. Правильне розуміння ролі та місця принципів права ЄС має важливе значення, оскільки це керівні ідеї, що містять у собі правові цінності та моральні засади властиві правовій системі ЄС.

Як вказує І.В. Жукевич, існуючі погляди вчених щодо визначення поняття принципів права можна звести до двох основних підходів: а) позитивістського, згідно з яким принципи права – це основоположні засади, закріплені в нормах права; б) ідеологічний, згідно з яким принципи права – це керівні ідеї, що одержали своє відображення у праві [89].

Дещо спірною є думка І.В. Жукевича з приводу основних підходів, враховуючи, що принципи права – явище багатофункціональне, про що сказано в попередніх підрозділах дослідження. Можливо, акцент слід робити не на тому, що принципи закріплюються в текстах норм права, що і так само собою зрозуміло, враховуючи формальність права. Найбільш важливим аспектом є визнання принципів права як основоположних засад, що є набагато важливішим від риси їх фіксації у нормах. Так, питання є дискусійним, але ж в даному випадку необхідно привернути увагу, перш за все, не на формальній ознаці, а на сутності – принципи виконують роль основоположних засад. Саме цей факт змушує нас визнати, що не позитивізм є домінуючим у розумінні сутності принципів права, а їх функціональність [89].

Аналогічним є аналіз ідеологічного підходу, запропонованого І.В. Жукевичем, згідно якого принципи права виконують роль керівних ідей. При цьому, беручи за основу ідеологічний аспект, автор вказує, що принципи відображаються в праві [89]. Отже, знову маємо вказівку на наявність

формальної сторони – закріпленість в текстах норм права. Напевно, на це не треба звертати уваги, тому що суттєве – це виконання ролі керівних ідей, а отже найбільш важливим аспектом розуміння принципів права є не ідеологія, а їх функціональність, як і в першому випадку, де принципи права виконували роль основоположних засад. Питання місця та функціонального характеру принципів права ЄС досить складне, оскільки пов'язане із неоднорідною інституційною системою права ЄС та властивому йому наднаціональному характеру. На думку М.В. Корнієнка, принципами права ЄС є відправні начала, незаперечні вимоги, що ставляться перед суб'єктами застосування та які виражають найважливіші закономірності, є підвалинами даного типу відносин та відрізняються універсальністю, вищою імперативністю, загальною значимістю та стабільністю [140, с. 21].

Інтерпретація принципів права В.В. Колісниченком, полягає у визначенні їх як керівних засад, що концентровано виражають важливі сутнісні риси і цінності, властиві правовій системі ЄС, визначають конкретний зміст і загальну концептуальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин у рамках інтеграційного об'єднання – ЄС, відрізняються різноманіттям за їх походженням (матеріальними джерелами), за джерелами їхнього закріплення (формальними джерелами), у змістовному плані і за їх функціональним значенням [130, с. 17]. У зв'язку із складною природою правової системи ЄС, яка сформувалася як узагальнена сукупність правових систем різних країн, які стали учасниками Європейського Співтовариства, розглядаються декілька варіантів значень принципів права.

Перш за все, принципи права ЄС слід розуміти у двох аспектах: як джерело права, яке закріплено в основних нормативних документах ЄС (писане право), так і як загальні фундаментальні засади, що не мають чіткої достатньо вираженої форми (так звані неписані), які проте, можна виокремити в результаті аналізу установчих договорів ЄС та у результаті застосування Судом ЄС. В.І. Муравйов та О.В. Святун відносять принципи права до категорії основних джерел права Євросоюзу [207, с. 85 – 99]. Принципи права ЄС як

самостійне джерело права закріплені у численних нормативних актах співтовариства і одними із їх числа є Лісабонські консолідовані договори про Європейський Союз та Договір про функціонування Європейського Союзу.

Наприклад, ст. 13 Договору про заснування Європейського Союзу закріплює принцип заборони дискримінації «... ЄС має на меті боротися проти будь-якої дискримінації за ознаками статі, раси чи етнічного походження, релігії чи переконання, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації» [80]. У цьому випадку чіткого посилення із зазначенням терміна «принцип» немає, проте він впливає із змісту самої норми договору.

У нормах договірних права ЄС безпосередньо може і не міститися вказівка на термін «принцип», розуміння його наявності може виникати в результаті комплексного аналізу та визначення характеру самої суті норми. Тобто принципи права можна поділити на такі, які безпосередньо містяться в нормах, та такі, які логічно впливають із змісту норми права.

Своє бачення стосовно форми вираження права в ЄС висловив англійський вчений А. Татам у праці «Право Європейського Союзу», який вважає джерелом не сам принцип, а прецедентне право, що у свою чергу охоплює усю судову практику європейських судів: рішення, загальні принципи і навіть доктрину за умови, що це стосується питань права ЄС [310, с. 50].

Безсумнівним видається той факт, що принцип права є зовнішньою формою вираження права та втілює основні засади формування правової системи ЄС. Проте все більшого обговорення потребує група загальних принципів права, що пов'язано із їхнім складним змістовним навантаженням та сутнісним значенням. Загальні принципи права формують неписані джерела правової системи ЄС [88; 84; 310]. Вони посідають важливе місце в системі джерел права співтовариства, оскільки підставою їх виникнення та подальшого розвитку стало об'єднання декількох правових систем, що пояснює особливий наднаціональний характер Євросоюзу.

Дещо відмінну позицію висловила Д.О. Булгакова, яка вважає, що загальні принципи права закріплюються в установчих договорах та належать до

«первинного права» ЄС. Не завжди вони виражені чітко і ясно, проте процес тлумачення з боку Суду ЄС дозволяє з'ясувати їх наявність та акцентує увагу на необхідності їх більш чіткого формування у наступних редакціях «установчих договорів» [226, с. 11].

Спектр поглядів щодо визначення конкретного переліку і змісту загальних принципів, які діють в ЄС є досить широким. Одну із найбільш повних класифікацій загальних принципів наводить британський учений В. Кернз, який вважає, що право ЄС включає в себе: по-перше, загальні принципи, які є спільними для правових порядків декількох держав-членів; по-друге, загальні принципи, які походять з природи права ЄС; по-третє, загальні принципи міжнародного права [114, с. 104].

Дещо іншу позицію щодо визначення правових принципів ЄС займає Л.М. Ентін, який вважає хибним віднесення до загальних принципів права ЄС принципів взаємовідносин права ЄС з міжнародно-правовою системою, національними системами права держав-членів, а також принципи судочинства, оскільки принципи, що регулюють взаємодію права ЄС і держав-членів, утворюють не загальні фундаментальні принципи права, а складову частину *acquis communautaire* – так званого правового доробку ЄС, і наділені обов'язковим характером [84, с. 93]. Загальні принципи права ЄС не встановлюються, а лише підтверджуються установчими актами і рішеннями Суду ЄС. Натомість принципи, що регулюють взаємодію права ЄС з національним правом держав-членів і міжнародним правом, здебільшого є результатом правотворчої діяльності Суду ЄС [84, с. 53 – 55].

Враховуючи наднаціональний характер правової системи ЄС та саму складність з'ясування природи правових принципів Л.М. Ентін звузив їх класифікацію та виокремив загальні принципи права ЄС з-поміж інших принципів. Відтак, загальні принципи права ЄС являються результатом гармонійного співжиття суб'єктів у суспільстві [84, с. 53 – 55].

Вважаємо за доцільне такі принципи характеризувати як фундаментальні засади, що історично сформовані суспільним розвитком. В європейському

співтоваристві вони закріплені в установчих договорах і знаходять підтвердження та тлумачення в рішеннях суду Європейських співтовариств. Фундаментальна роль загальних принципів права в установчих договорах надає цим принципам впливу на національні правові системи країн-учасниць, і ними описуються основні засади природи ЄС. У цьому контексті влучно вказано вченою О.В. Тюріною, що загальні принципи являють собою достатньо широку кількість фундаментальних категорій правової дійсності, що виражають основи справедливості [330, с. 50].

М.І. Марчук, розкриваючи принципи права ЄС, поділяє їх на загальні принципи права та спеціальні. Загальні принципи права визначають створення, застосування й захист правової системи Євросоюзу в цілому, безвідносно до конкретних предметів її регулювання. Загальними вони є тому, що властиві всім правовим системам держав – учасників співтовариства [187, с. 26]. Таке пояснення загальності є логічним, бо джерелом походження загальних принципів права ЄС є безпосередньо як договори Співтовариства, так і правові системи країн – учасниць ЄС. Відтак, науковець пропонує до загальних принципів права ЄС віднести принцип свободи, принцип демократії, принцип поваги прав людини й основних свобод, принцип правової держави [187, с. 26]. Вважаємо, що ця група загальних принципів являє фундаментальні основи побудови наднаціональної правової системи і виражають правову мету ЄС. Це принципи конституційного устрою правової системи ЄС, які визначають характер та сутність європейської спільноти, основоположні засади формування правового поля діяльності ЄС. Вони визначають правові рамки та межі діяльності права, яке втілює основи природного права.

Тобто вказані загальні принципи права – принципи-цілі ЄС одержали витoki з правових систем країн-учасниць як найкращі властивості та ідеї права. Принципи правових систем європейських держав сформували нову правову систему, що в подальшому визначили основи наднаціонального характеру правової системи ЄС. Тому такі принципи права є виявом об'єднавчого процесу найкращих західноєвропейських правових ідей, а отже і можуть вважатися

загальними. Вони є концентрованим виразом найбільш суттєвих рис і цінностей, притаманних правовій системі ЄС [306, с. 268].

В основі загальнофундаментальних принципів права ЄС панує антропоцентричне трактування суспільних процесів, де ключове місце займає людина, її інтереси та соціальне благо. Метою таких принципів є запобігання порушення гармонії правової системи Європейської Спільноти в цілому.

Слушною, на наш погляд, видається думка тих науковців, які стверджують, що загальні принципи права не лише покликані гармонізувати суспільний правопорядок, а й забезпечити захист головних надбань цивілізації, до яких належить демократія, основоположні права людини, свобода.

Особливої уваги заслуговує зміст ст. 2 Договору про Європейський Союз, в якому визначається основа формування європейської спільноти – «Союз засновується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і поваги до прав людини, включно з правами осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де домінують плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, солідарність і рівність між жінками і чоловіками» [250, с. 530]. Такі ключові ознаки, що стали базисною основою для зародження та розвитку Євросоюзу, можна з упевненістю назвати головними цінностями ЄС.

Цінності ЄС – це загальні принципи права ЄС найбільш високого порядку (так би мовити «мегапринципи»), що відбивають основні засади, які утворюють правове надбання сучасної європейської цивілізації, дотримання яких гарантовано на високому – наднаціональному рівні. Якщо цим «мегапринципам» надати правового життя, то їх можна назвати і принципами-цінностями. Багато з яких (свобода, демократія, правова держава, повага прав людини й основних свобод) раніше були закріплені у ст. 6 Договору про Європейський Союз 1992 р., де були визначені як «принципи» [130, с. 11].

Для кращого розуміння першооснови формування принципів права ЄС потрібно з'ясувати, що слід розуміти під поняттям «цінності».

«Цінність» – те, що має певну матеріальну або духовну вартість [292,

с. 238]. Основні цінності, що були покладені в основу правової системи ЄС, формувалися під впливом історичного розвитку цивілізації і є його безумовним надбанням. Так, у преамбулі Договору про Європейський Союз підкреслюється спільність «...з культурною, релігійною і гуманістичною спадщиною Європи, від якої розвинулися універсальні цінності непорушних та невід’ємних прав людини, свободи, демократії, рівності та правової держави...» [250, с. 528], що чітко ознаменовує товариство як об’єднання держав на основі гуманістичних поглядів. Людина є ключовою ланкою цих цінностей, саме на неї спрямовані універсальні цінності в Євросоюзі.

Панує думка щодо необхідності виділення цінностей у праві ЄС в окрему групу джерел права ЄС. Так, В.І. Муравйов, відносить цінності до основних джерел права Євросоюзу [250, с. 56 – 57]. Виокремлення цінностей як самостійного джерела права в правовій системі Євросоюзу пов’язано із тим, що в установчих документах ЄС (ст. 2 Договору про створення Європейського Союзу) визначено цінностями ЄС людську гідність, свободу, демократію, рівність, верховенство права і повагу до прав людини. Згодом їх було замінено терміном «принципи». Саме слово «цінність» є поняттям, що належить більше до сфери моралі (моральності), ніж до права як юридичного явища [8, с. 58].

Усвідомлення важливості побудови ЄС на загальновизнаних цінностях логічно впливає із самого призначення такого Союзу. Наприклад, преамбула проекту Конституції ЄС 2005 р. описувала Європу як привілейований простір людської надії, «називаючи Європу континентом, який несе цивілізацію; що його жителі, які приходили послідовними хвилями з перших років існування людства, послідовно розвивали там цінності, що затверджують гуманізм: рівність людей, свободу, повагу до розуму» [85].

Принципи права, що закладають основи правового розвитку, акумулюють у собі найважливіші цінності, які є історичним здобутком цивілізації і відповідають потребам людини. Більше того, такі цінності являють людське благо, що сприяє подальшому суспільному розвитку. Людська гідність, свобода, демократія, рівність, верховенство права і повага до прав людини як

цінності ЄС, складають «європейські правові стандарти». Останні й мають певне сутнісне спрямування на європейську демократичну правову культуру, морально-правові цінності, традиції, звичаї тощо [48, с. 380].

Загальні фундаментальні принципи права Євросоюзу, що стверджують основні цінності, є людським благом і найефективнішою формою вираження права. Вони формують правовий стандарт, відповідно до якого людина, її права та свободи є базисом для розширення та будови правової системи ЄС.

Важливо підкреслити, що у ч. 3 ст. 6 Договору про Європейський Союз, зазначено, що «Союз шанує засадничі права, що їх гарантовано Європейською Конвенцією про захист прав людини та засадничих свобод, що впливають із конституційних традицій, спільних у державах – членах, і трактує їх як загальні принципи права Спільноти» [80].

Значення загальних принципів права, які становлять фундаментальну основу права ЄС, зумовлює авторитет таких принципів. У рішенні Суду Європейського Союзу у справі від 17.12.1970 (*Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*) зазначено, що «... повага до фундаментальних прав людини є невід’ємною частиною загальних принципів права, які захищаються Судом справедливості. Захист прав людини, сформований конституційними традиціями учасників товариства, повинен бути забезпечений в рамках структури та цілей товариства» [389].

Правова система ЄС з її особливим наднаціональним характером не обмежується територіальними рамками, Європа закінчується там, де закінчується визнання її власних принципів [68]. Правова система ЄС окреслює свободу свого простору та поширення. Вона базується на загальних людських цінностях та потребах, а поширити її вплив може держава, яка приймає визнання правовою системою ЄС цінності та принципи.

Важливо відзначити, що загальні принципи права ЄС походять із різних джерел, зокрема, з договорів ЄС та правових систем держав – членів ЄС. При їх формуванні достатньо, аби принцип був визнаний у правових системах більшості членів ЄС, або ж збігався із загальною тенденцією в державах –

членах, щоб його можна було визнати загальним принципом права ЄС [387]. Так, ЄС, висловлюючи свою думку щодо застосування покарання у вигляді смертної кари щодо неповнолітніх, вказав, що «Європейський Союз серйозно ставить до питання застосування смертної кари щодо осіб, молодших 18 років. Усі держави – члени ЄС відкинули ідею невинуватості неповнолітніх. І незастосування смертної кари щодо неповнолітніх є загальновизнаним принципом права ЄС» [384]. У той же час Європейський Суд ніколи не посиляється на положення національного законодавства як джерела права ЄС. Тобто, загальні принципи права ЄС є самостійним джерелом права, одним з яких є принцип дотримання фундаментальних прав людини [117, с. 32].

На думку І.А. Грицяка, «принципи права ЄС є неписаними джерелами, що походять від судової винахідливості й застосовуються суддею відповідно до спільних цінностей і норм, які становлять конституційну філософію та політику судочинства. Однак процес «відкриття» основних загальних принципів правопорядку ЄС надає власні характеристики, що ще раз ілюструє специфічність договірної системи Співтовариства» [60, с. 100].

Концептуально нове бачення загальних принципів права ЄС подає В.В. Колісніченко, який виділяє різновиди загальних принципів права:

1. Принципи взаємодії з іншими правовими системами, до яких відноситься принцип верховенства права та прямої дії; принципи, що регулюють відношення між Союзом та його державами-членами. Це принципи рівності держав-учасників, повага до національної індивідуальності, толерантне співробітництво.

2. Принципи, які зумовлюють співпрацю із світовим співтовариством. До них відносяться: мир, безпека, повага до народів, вільна і справедлива торгівля, подолання бідності, захист людини та дитини.

3. Процесуальні принципи, що включають принцип бути почутим, право на захист, яке передбачає справедливий розгляд та юридичне представництво, право не свідчити проти себе та ін.

4. Загальноструктурні принципи – принципи організації, що включають

принцип єдиного членства, принцип єдиного громадянства, принцип єдності цілей.

5. Загальнофункціональні принципи. До цієї групи відносяться принципи пропорційності та субсидіарності, принцип рівності, принцип законності, принцип співробітництва між окремими інститутами та іншими органами Союзу, принцип поваги до національної індивідуальності держав-учасників [129, с. 162 – 164].

Як і принципи права, норми права є ключовим елементом правової системи ЄС. Особливий правовий статус цієї організації покликаний впроваджувати цінності та основні принципи діяльності в правове середовище, забезпечувати дотримання права учасниками Євросоюзу. Реалізація високої мети Євросоюзу можлива в умовах досягнення взаємоузгодженого волевиявлення держав-членів та ЄС, які виявляються в нормотворчій діяльності Союзу [8, с. 39].

Норма права ЄС є структурно-складною, таким же складним є її функціональне призначення. Її складна структура в першу чергу пов'язана зі специфікою права ЄС, оскільки воно є результатом як міжнародного співробітництва, так і національної правотворчості. Система права ЄС виступає як симбіоз міжнаціонального та наднаціонального начал [8, с. 40].

Разом з тим, правова система ЄС поєднує в собі як правові системи континентального, так і загального права. Розуміння і значення норми права в цих системах є різними. Норма права в країнах «континентального права» розглядається в законодавчому та доктринальному аспектах, натомість в країнах «загального права» – в аспекті судової практики [72, с. 77]. У праві країн романо-германської правової сім'ї право закріплене в абстрактних правилах поведінки – «нормах права», а в англо-американському праві поняття legal rule, або norm (правова норма), охоплює будь-яку міру поведінки взагалі, як загального, так і індивідуального характеру [355, с. 9].

В європейській правовій традиції право ніколи не ототожнювалося із сукупністю позитивних правових норм, тобто з позитивним законом у

широкому розумінні цього терміна, оскільки природне право завжди залишалося чинним правом в межах європейської юрисдикції [364, с. 19]. Право ЄС акумулювало в собі різні правові традиції розуміння права, як наслідок норма права в ЄС має характер природного права, що розглядає норму як справедливий правовий регулятор взаємовідносин між його учасниками.

Правові норми у правовій системі ЄС мають досить складну ієрархічну систему побудови, яка обумовлена юридичною силою цих норм, а також джерелом походження. На переконання М.Р. Аракеляна, норми права з огляду на їх умови, порядок формування та ієрархію можна поділити:

1) норми, закріплені в установчих договорах про міжнародні утворення – первинне право;

2) норми, які приймаються як юридично обов'язкові приписи інституціями ЄС – вторинне або похідне право.

3) норми, що містяться в угодах, які складаються державами – членами ЄС з метою реалізації розпоряджень, що містяться в установчих договорах – додаткове право [8, с. 40].

Л.М. Ентін, який досліджував право ЄС більш детально, розкрив сутність цих норм. Так, норми первинного права визначаються як правові норми, закріплені в установчих договорах, що утворюють конституційну основу – фундаментальну базу Співтовариства і Союзу. Норми первинного права, вміщені в установчих договорах, встановлюють цілі, принципи і задачі ЄС, сферу їх введення чи юрисдикцію, порядок формування і функціонування інститутів [84, с. 46 – 47].

Правові норми, що знайшли закріплення в установчих договорах, і, таким чином, сформувавши первинне право ЄС, визначили подальшу правову основу ЄС шляхом закріплення основних пріоритетів діяльності. Цим шляхом відбулося закріплення таких загальних принципів права ЄС як верховенство права, рівності, свободи, демократії та інші. У Договорі про Європейський Союз виділено в окремий розділ «Положення стосовно демократичних принципів» [81] загальні засади діяльності Союзу, які визначили основу

функціонування організації. Тому за своїм значенням і змістом норми первинного права ЄС цілковито можна прирівняти до національних конституційно-правових засад [84, с. 47].

Норми первинного права, закріплені в установчих договорах, являють собою сукупність не лише принципів права, але й доволі конкретних і детальних норм [328, с. 281]. Вони стали основою формування самостійної правової системи ЄС, де визначені основні засади та критерії правової діяльності. Саме тому цим нормам притаманна вища юридична сила стосовно інших норм права ЄС. На основі первинних норм права ЄС розвинулися і похідні норми, які утворюються безпосередньо у правовій системі співтовариства. Вони спрямовані на більш конкретне врегулювання правовідносин між державами-учасниками ЄС.

Такі правові норми створюються автономно чи приймаються інститутами ЄС. Вони приймаються у відповідності до цілей та принципів ЄС і в межах їх юрисдикції [84, с. 48]. Похідні норми права є результатом безпосередньої правової діяльності інституційних органів Європейського Союзу. Такі норми права є похідними з первинних норм, які сформували правові витoki та підґрунтя формування ЄС та його правової системи.

Додаткове право ЄС, яке іноді ще називають «комунітарним» включає в себе правові норми, джерелом яких є інші акти, окрім установчих договорів та актів, що створені інститутами Євросоюзу [84, с. 48]. Це норми, що містяться в угодах, які укладаються державами-членами ЄС з метою реалізації повноважень, що містяться в установчих договорах [8, с. 40].

Досліджуючи ієрархічну будову правових норм з урахуванням наднаціонального характеру ЄС, дещо складно зрозуміти значення правових норм на формування правопорядку в організації. Як уже зазначалося, правова система ЄС має доволі складну структуру, яка об'єднала в собі різні правові системи у такий спосіб, що утворилася абсолютно інша правова система.

Особливістю ЄС є наднаціональний характер організації, який дозволяє прирівнювати її правову систему до правових систем держав, і заснований на

обмеженні суверенних повноважень держав і передачі їх частини інстанційним організаціям [57, с. 151]. Таким чином, норми права Євросоюзу мають безпосередній вплив на застосування вже існуючих та формування нових правових норм в національних правових системах.

У цьому контексті доцільно охарактеризувати норми права ЄС з позиції їх взаємозв'язку із нормами національних правових систем. Специфіку взаємозв'язку між правовими системами Євросоюзу та держав-учасниць на практиці втілено в рішеннях Суду ЄС.

Однією з найважливіших властивостей норм права ЄС є їхнє верховенство, що реалізується за допомогою принципу верховенства права ЄС. Суть цієї ознаки полягає в тому, що норми права ЄС наділені переважною юридичною силою по відношенню до національних норм. У випадку колізії норм національного права та права ЄС переважаючу силу мають останні. Саме вони підлягають до застосування національними судами [84, с. 56].

Стосовно верховенства норм права ЄС порівняно з національним правом, Суд ЄС висловив свою позицію у справі *Costa v. ENEL* [382], зазначивши, що конституційні положення не можуть бути використанні державою, щоб блокувати дію європейської норми [57, с. 151]. Обов'язкова сила і однозначне застосування і тлумачення права ЄС будуть поставлені під сумнів, якщо кожен із держав-членів буде вирішувати застосування права ЄС по своєму баченню [84 с. 56]. Верховенство норм права ЄС передбачає свободу безпосереднього впливу на врегулювання проблеми колізії між нормами різних правових систем. Разом з тим, правові норми не можуть вільно тлумачитись державами в залежності до обставин, оскільки це суперечитиме загальним пріоритетам права Євросоюзу. Варто також зауважити, що при застосуванні верховенства норми права ЄС (примату її) важливе значення має місце спірної норми в ієрархії джерел права ЄС. Наприклад, якщо існує одночасно національно-правове регулювання і правове регулювання на рівні ЄС одних і тих самих суспільних відносин, то при з'ясуванні вони застосовуються спірно [251].

Право Євросоюзу не заперечує функціонування норм національної

правової системи, які відповідають напрямкам та цілям ЄС. І в тому разі, коли норми у цих правових системах дублюються, передбачає застосування їх обох. Цим самим виявляє повагу до правової системи держави – учасниці, яка підтримує основні принципи організації права ЄС. Поряд з верховенством норми права ЄС особливе значення при формуванні правопорядку співтовариства має пряма дія норм права.

Доктрина прямої дії права ЄС сформована Судом ЄС у відомому рішенні по справі *Van Gend en Loos* [388, с. 185], де зазначено, що норми установчих договорів ЄС створюють права і обов'язки для сторін установчого договору без необхідності їх національно-правової імплементації. На практиці пряме застосування характеризується тим, що: по-перше, норми права ЄС застосовуються у державах-членах без подальшого схвалення національним законодавством; по-друге, кожна особа може подавати клопотання про застосування права ЄС у її справі [299].

Важливо, що ознака прямої дії норми права ЄС на практиці розкривається у сфері захисту прав людини. Ця сфера дії права ЄС, на наш погляд, є найважливішою, оскільки безпосередньо реалізує основні засади, цінності Союзу. Норми прямої дії спрямовані на реалізацію особами своїх основних прав. Можливо, їх відсутність в національній правовій системі не стане перешкодою щодо втілення загального принципу права ЄС – захисту прав та свобод людини. Ознака прямої дії властива нормам права, які відповідають певним вимогам. До таких вимог відносяться чіткість, однозначність та необумовленість правових норм [202, с. 59]. Л.М. Ентін до числа обов'язкових вимог відносить чіткість, ясність і несуперечливість, можливість прямого застосування судом і відсутність обумовленості її застосування іншими актами або діями [84, с. 62]. Таким чином, норма права набуває ознак прямої дії у випадку присутності критеріїв, які полегшують її розуміння та подальше застосування. Однозначно, що норма права, яка є суперечливою та нечіткою, не може бути беззаперечною, мати однакове тлумачення в національних правових системах, а тому не може бути регулятором правовідносин.

Не менш важливою властивістю правової норми ЄС є її юридична захищеність, що в свою чергу передбачає імперативну обов'язковість для всіх національних органів і судових установ Співтовариства забезпечувати прийняття права Співтовариства і максимально ефективний захист прав та інтересів, що виникають на їх основі [84, с. 69].

Завдяки діяльності Суду ЄС основні права людини вперше було визнано загальним принципом права Співтовариств. Суд ЄС зазначив, що джерелом юридичної сили концепції прав людини є право Європейських Співтовариств. При цьому Суд ЄС застосовує національні конституції та міжнародні договори держав-членів не як джерела права Європейських Співтовариств, а як джерела пізнання права, з яких він виводить основні права з урахуванням інтересів Співтовариств [207, с. 87]. Суд ЄС, пізнаючи право держав-учасниць, виокремлює з них гуманістичні ознаки, що відображають головні цінності розумності, справедливості. Результат такої роботи виражається у прийнятті беззаперечних рішень, які розглядаються як загальноправильні.

Важливою в контексті нашого дослідження є тлумачення порядку застосування правових норм. На думку О.М. Шпакович, Суд ЄС відіграє важливу роль для розвитку права Євросоюзу, де доктрина примату права та прямої дії норм права Євросоюзу отримали обґрунтування у рішеннях ЄС [369, с. 146]. А сформульовані Судом ЄС концепції, які обґрунтовували пряме застосування і дію, верховенство права ЄС у державах-членах, у цілому сприяли його сприйняттю національними правопорядками [147, с. 61].

Компетенція Суду ЄС достатньо широка і дозволяє йому контролювати за допомогою різних процедур дотримання норм права європейських співтовариств державами-членами, інститутами та приватними особами. Суд ЄС використовує судову процедуру для забезпечення норм права ЄС, що обумовлено обов'язковою юрисдикцією і силою винесених рішень [114, с. 63].

Рішення Суду ЄС дозволяють якнайкраще поширювати можливість застосування норм права ЄС в національні правові системи країн-учасниць, особливо в галузі захисту прав людини.

Наділення правових норм ЄС властивостями верховенства, прямої дії, принципу інтеграції та юридичного захисту сприяє формуванню ставлення до права ЄС як до правового явища, що поєднало в собі найкращі риси правопорядку. Особливі властивості норм права ЄС характеризуються як можливість забезпечити правопорядок, відповідний європейським стандартам у правових системах країн-учасниць. Беручи до уваги значення норм права Євросоюзу у формуванні його правової системи, їх застосування та властивості, варто зазначити, що норма права ЄС – це передбачений правом ЄС регулятор суспільних відносин, наділений пріоритетним наднаціональним характером перед національними правовими системами і спрямований на реалізацію основних принципів та цілей правової системи ЄС. Норми права в поєднанні з правовими принципами ЄС несуть у собі важливу смислову складову, яка впливає на формування європейського правового простору.

Аспект співвідношення принципів права та норм права ЄС найчіткіше можна простежити, аналізуючи функції, що притаманні обома видам цих правових явищ. Однією з найважливіших функцій принципів права ЄС можна відзначити регулятивну функцію. Виконання цієї функції слугує керівництвом для законодавчих нововведень [379, с. 128] суспільних відносин. При цьому принципи впливають на формування юридичної конструкції норми права шляхом законодавчого закріплення бажаної моделі правової поведінки людини. Таким чином, правила можуть бути сформовані на основі та за участю загальних принципів права. До того ж, юридичні правила повинні бути «погоджені» із загальними принципами права [21, с. 178].

Особливість регулятивної ролі принципів права ЄС полягає також в тому, що вони можуть безпосередньо вирішувати конкретні юридичні справи. Відтак, на думку В.К. Бабаєва, правові принципи становлять вихідні начала правової системи, на які юристи посилаються при відсутності нормативно-правового акту, прецеденту, звичаю чи договору [10, с.46].

Іншою, не менш важливою функцією, що притаманна принципам права ЄС є правозаповнююча. Відтак, як наголошувалося раніше, загальні принципи

права відіграють одну із найважливіших ролей, оскільки спрямовані на подолання прогалин у праві Європейських Співтовариств. Прогалина у праві ЄС – це відсутність правової норми, яка необхідна для здійснення цілей Європейського Союзу та Співтовариств [251].

Враховуючи наднаціональний характер правової системи ЄС та великий спектр правовідносин, що потребують правового регулювання, не виключена можливість виявлення певних прогалин. Коли національне законодавство не здатне вирішити конкретної проблеми, а право ЄС нормативно не визначило процедуру врегулювання, у таких випадках використовуються загальні принципи, які мають допомогти в тому випадку, коли законодавча влада не запропонувала суду жодного придатного правила [239, с. 131]. Такі принципи і втілюють найважливіші суттєвіші риси та моральні цінності права.

Інституційним суб'єктом, який уповноважений застосовувати, інтерпретувати та роз'яснювати загальні принципи права є Суд ЄС. Саме він є правотворчим органом [341, с. 154] і є гарантом підтримки інституційної рівноваги всередині ЄС, формує прецедентне право [341, с. 155]. Часте використання правових принципів у практиці Суду ЄС є реальним втіленням судочинства, де панує верховенство права – право природне. Таке право знаходить своє відображення в судових рішеннях, має обов'язковий характер у силу розумності, справедливості та авторитетності судових рішень. Це зумовлює особливий вид врегулювання спору, де відсутній «наказ суверена під загрозою», як результату виявлення волі політичного органу [364, с. 20]. Аналіз судової практики Суду ЄС показує, що у випадках конкуренції чи суперечності між нормою права ЄС та принципом права, перевага буде віддаватися саме останньому. При цьому варто зазначити, що загальні принципи права займають більш високе місце в порівнянні з установчими договорами [182, с. 282].

Пов'язаною із вищезазначеною функцією є й інша – правотворча, яка проявляється у визнанні та закріпленні загальнолюдських цінностей та принципів у відповідних нормах права – стандартах ЄС, що є взірцем оптимальної та бажаної моделі поведінки людини та поширюються на увесь

європейський правовий простір. Європейський правовий простір можна визначити як систему юридичних норм та принципів, вироблених та прийнятих у рамках європейських регіональних організацій, а також міжнародного та національного механізмів їх реалізації у національних правових системах європейських держав [53, с. 5]. Це певне правове поле, яке встановлює основні засади для функціонування європейського права загалом.

Іншою, проте не менш важливою функцією принципів ЄС, є їх роль при тлумаченні норм права (функція тлумачення). Вона виникла на тлі наднаціональної ознаки самої природи Союзу. Очевидно, що повноваження ЄС визначені не остаточно і в майбутньому мають перспективу розширення у зв'язку з прийняттям нових законодавчих норм державами-учасниками. Функція тлумачення норм принципами права проявляє себе в можливості розкриття сутності норми, у випадку її нечіткості чи суперечності.

На думку О.Ф. Черданцева, тлумачна (інтерпретаційна) функція принципів права ЄС може розкриватися у таких випадках:

1. Посилаючись на принципи права, інтерпретатор повинен вказати конкретну статтю чи групу статей, в яких міститься цей принцип; або статтю, з якої такий принцип випливає.

2. Якщо при тлумаченні виникне суперечність у зв'язку із мовними правилами, потрібно прийняти рішення, узгоджене з принципами права тої системи до якої відносить інтерпретаційна норма.

3. У випадку протиріччя норми права та принципу права потрібно так встановити значення інтерпретаційної норми, щоб це не суперечило цьому принципу [354, с. 178 – 179].

Роль принципів права при інтерпретації (тлумаченні) норм права зводиться до того, що суб'єкт тлумачення повинен віднайти зв'язок між нормою та принципом права, у якому норма права жодним чином не повинна суперечити принципу. При цьому очевидним є домінування значення принципів права над нормами права ЄС.

Правова система ЄС це сукупність національних правових систем, тому

наднаціональний характер такого утворення вимагає дотримання правових вимог учасниками Співтовариства. Завдяки інтегруючій функції правових норм та принципів права ЄС стало можливим забезпечення дотримання права ЄС, в національних правових системах країн-учасниць.

На думку Л.М. Ентіна, під ознакою інтеграції правових норм розуміється інкорпорація норм права Співтовариства в національні системи права всіх держав-учасниць, в результаті чого вони стають інтегральною складовою цих систем [84, с. 67]. Виходячи з природи правової системи ЄС, право ЄС за своєю суттю є інтеграційним, що обумовлюється гармонізацією та уніфікацією національних правових норм. Разом з тим, правопорядок ЄС втілюється в національні правові системи держав-учасниць [109, с. 72], наповнюючи їх основними засадничими ідеями європейської цивілізації. В.І. Муравйов [250, с. 57-59], стверджує, що процес зближення є одностороннім, оскільки передбачає гармонізацію з боку однієї держави. В контексті інтеграційної функції принципи права реалізуються засобом втілення в національне право країн-учасниць ЄС. Прийняття принципів права національними правовими системами країн-учасниць ЄС обумовлена потребою втілення спільно вироблених цінностей в національне право. В цьому контексті принципи права виступають ефективним каталізатором процесу демократичного розвитку людства. Завдання права ЄС полягає у визначенні напрямку розвитку цілої правової системи ЄС, з намаганням створити новий правопорядок. Призначення і цінність даної правової системи виявляється в тому, що вона служить інструментом перетворення загальних правовідносин у напрямку соціально-економічної та політичної єдності [248, с. 107].

Варто також наголосити і на охоронній функції принципів права ЄС, що спрямована на охорону правопорядку європейської спільноти від самовільного порушення чи недотримання порядку. Вона може виражатися в певних заборонах та застереженнях щодо вчинення дій. Наприклад, принцип заборони дискримінації, що є частиною загального принципу рівності, виражений у ст. 6 Договору про Європейський Союз [81] або пряма заборона у нормі права щодо

вчинення якогось діяння. Охоронна функція має майбутню дію з превентивним характером і спрямована на недопущення вчинення неправомірних дій.

Окрім зазначених вище функцій, вважаємо за доцільне наголосити на існуванні ще однієї, а саме системоутворюючої, яка проявляється у процесі нормотворення та правозастосування. Ця функція якнайкраще проявляє увесь процес творення та реалізації норм права в основу яких було закладено відповідний принцип. Саме у цій функції відбувається поєднання природнього та позитивного аспектів праворозуміння. Завдяки законодавчому вираженню принципів відбувається їх подальша реалізація, сприйняття та забезпечення суспільством та державами-учасниками ЄС.

Також стосовно принципів права норми права можуть здійснювати функцію конкретизації.

З огляду на наявні наукові доробки конкретизацію варто розглядати з точки зору різних підходів, а саме:

1) конкретизація є виключно елементом правотворчого процесу (О.І. Овчинніков, С.С. Алексєєв);

2) конкретизація як елемент правотворчого та правозастосовного процесів, є властивістю правової системи та закономірністю правового регулювання (М.Ю. Горбань);

3) конкретизація права як тлумачення права (Г.Г. Шмельова, Ю.О. Гаврилова);

4) конкретизація права як субсумація або співставлення норм із кожним конкретним та фактичним випадком (Р. Циппеліус) [232, с. 120 – 121].

Таким чином, функція конкретизації правових норм ЄС щодо принципів проявляється у правореалізаційному процесі, починаючи із створення або чіткого закріплення відповідних принципів у нормах права ЄС та закінченням фактичним втіленням їх життя у кожному конкретному випадку.

Близькою до цієї функції є також функція формалізації норм права, що найкраще виражається у процесі правотворення. Формалізація покликана раціональним способом врегулювати широке коло суспільних відносин [370,

с. 17]. Ця функція покликана закріпити відповідні принципи та правила суспільної поведінки у джерелах права, надати їх форму зовнішнього вигляду.

Як влучно зазначає Р.І. Радейко, для будь-якої правової системи найголовнішим результатом є органічне та функціональне входження норми права у систему правового регулювання [269, с. 84]. Таким чином, формалізаційна функція норм права ЄС покликана не тільки закріпити належне правило поведінки у відповідних джерелах ЄС, але й зробити це у такий спосіб, щоб поєднати нормативні особливості кожної окремої держави-учасниці ЄС для подальшої гармонійної апробації.

При цьому варто зазначити, що норми права виступають певним елементом творення права, тобто, є інструментом. Як влучно зазначає Л.І. Заморська, що саме норми права є головним інструментом покликаним врегульовувати суспільні конфлікти. Їх особливість полягає тому, що створюючи відповідні норми законодавець передбачає, що учасники правовідносин буде їх використовувати у зручний йому спосіб, таким чином виступаючи інструментом врегулювання суспільних відносин [96, с. 14 – 15].

Отже, норми права ЄС виконують і таку функцію, оскільки є інструментом врегулювання суспільних відносин. При цьому норми права ЄС мають вагомий вплив у порівнянні із національним правом країн ЄС.

Наступною функцією є інформатизаційна. Оскільки будь-яка норма має доносити певну закладену в ній інформацію про належну, заборонену або бажану форму поведінки до суб'єктів. Підкреслює І.В. Антошина, ця функція покликана інформаційно-орієнтовано впливати на свідомість людей, формувати їх майбутню поведінку, впорядковує правову дійсність, що відображена у нормах права [7, с. 38 – 40]. Отож, наповнення норм права ЄС такою властивістю як інформування учасників суспільних відносин щодо нормативно передбаченої правомірної поведінки на території ЄС.

Варто також наголосити і на тому, що норми права виконують і захисну або гарантійну функцію, зміст якої полягає в забезпеченні зі сторони керівних органів ЄС відновлення або компенсування суб'єкту його порушеного права,

передбачення права на гарантований належний правовий захист.

Отже, є всі підстави стверджувати, що молодослідженням залишається питання безпосереднього впливу принципів і норм права у правовій системі ЄС щодо один одного в контексті їхнього співвідношення. Однозначно складно зрозуміти, який з цих елементів правової системи ЄС є першоосновою для іншого. Загальні принципи права ЄС переважно тлумачаться як найважливіші цінності, «мегапринципи», що відображають загальнолюдські цінності, одночасно будучи формою (джерелом) права. Визначення принципів права ЄС через призму цінностей є вагомою причиною вважати, що принципи як керівні ідеї в праві стали підставою до створення простору благополуччя, де людська особистість, мораль і повага співіснують як єдине ціле. Загалом норми права та принципи є базисом формування правової системи. Якщо принципи права спрямовані на подолання прогалин у законодавстві, суперечностей між нормами писаного права країн-учасниць для забезпечення гармонізації суспільства, то правові норми ЄС забезпечують втілення цінностей і принципів права ЄС у реальність. Ефективне поєднання норм і принципів права формує право ЄС, вказуючи на його пріоритетність у порівнянні з національними правовими системами. Норми права та принципи права ЄС гармонійно співіснують між собою, виражають прагнення до забезпечення правового становища людини, що дає їм змогу ефективно впливати на внутрішні та зовнішні процеси в ЄС. За допомогою використання функціонального підходу доведено, що співвідношення принципів і норм правової системи ЄС варто розглядати з огляду на їх функціональне призначення стосовно причинно-наслідкового зв'язку. Таким чином, встановлено, що принципи правової системи ЄС щодо норм здійснюють регулятивну, інтегративну, охоронну, тлумачну функції, а останні – функції конкретизації, формалізації, інструментальну, інформаційну та захисну стосовно перших.

3.2 Особливості співвідношення принципів і норм права у правовій системі України

Сучасний етап становлення та розвитку України як демократичної і правової держави супроводжується істотними змінами у правовій системі. Отримавши у спадок від СРСР заідеологізовану концепцію функціонування державно-правових явищ зокрема та суспільних узагалі, Україна намагається поступово відмовитися від соціалістичних методів регуляції суспільних відносин. Цей процес позитивно підкріплюється тим, що нині свідомо обрано курс на європейську інтеграцію, зокрема всі погляди спрямовані на ЄС, який повинен стати запорукою успіху України як дійсно демократичної держави, де існує ринкова економіка, в повній мірі забезпечується охорона та належне регулювання суспільних відносин, реалізація прав, свобод і законних інтересів людини завдяки ефективному функціонуванню правової системи [321, с. 492].

Це у свою чергу актуалізує питання співвідношення принципів і норм права, адже в державі, яка проголошує найвищою соціальною цінністю людину, її права та свободи, принципи і норми, що їх визначають і регламентують, є важливою гарантією належної правотворчості, правореалізації, правозастосування та правоохорони. Принципи та норми права постійно притягують до себе увагу вчених-правознавців, проте через їх мінливість, філософську сутність, абстрактність абсолютна більшість аспектів розуміння природи принципів і норм права вимагає дослідження й доопрацювання. Одним з таких аспектів є особливості взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права в національній правовій системі України [134, с. 42; 254, с. 689].

Правова система конкретного суспільства, що відображає його соціально-економічну, політичну та культурну своєрідність, іменується національною правовою системою. Вона визначає цілісність цієї правової системи, віддзеркалює єдність суспільства, і є одним із виявів державного суверенітету країни, показником сталого правового розвитку. Національна правова система

визначає своєрідність правового життя певного суспільства [212, с. 5]. Основне завдання національної правової системи – створювати чітко визначену, нормативну, стабільну основу для всього комплексу суспільних відносин, у тому числі й для їх динаміки [212, с. 9]. Для формування демократичного та правового суспільства національне право повинно втілювати справедливість як одну з основних людських цінностей. Неабияке значення для забезпечення цього процесу відіграють принципи та норми права. Кожне з цих юридичних явищ виражає певні особливості в чомусь спільні, а в чомусь відмінні, хоча займають вони центральне місце у правовій системі України.

Питання про приналежність правової системи України до однієї з правових сімей є досить дискусійним як у вітчизняній юридичній компаративістиці, так і у зарубіжній. Національна правова система України формувалася у складних умовах. Це пов'язано як з відсутністю державної незалежності протягом значних періодів історії, так і з геополітичним розташуванням України та відповідним ідеологічним впливом на українське суспільство багато в чому протилежних за змістом європейських і східних концепцій. Розвиток національної правової системи можна умовно поділити на два періоди: до здобуття незалежності та після її здобуття.

Аналіз сучасної національної правової системи дозволяє дійти висновку, що нині не існує суттєвих відмінностей від континентального права ні за способами творення принципів і норм права, ні за способами їх систематизації, ні за способами їх тлумачення, ні за способами їх використання у правозастосовній практиці. Суттєвих змін зазнає праворозуміння: офіційно визнано ідеї верховенства права, невідчужуваності прав людини та їх пріоритету стосовно держави, демократичної, соціальної, правової країни, поділу права на публічне та приватне, непорушності приватної власності, що є характерним для європейської правової традиції. Найбільш обґрунтованою є наукова позиція, відповідно до якої правова система України разом з іншими постсоціалістичними східноєвропейськими країнами перебуває у стані повернення до романо-германської правової сім'ї. Необхідність врахування

історично набутих відмінностей дозволяє все ж виокремити східноєвропейські країни в окремий підтип у межах романо-германської правової сім'ї. Цей висновок підтверджується не лише загальними порівняльно-правовими дослідженнями, а і зіставленнями в окремих галузях права [254, с. 720 – 723].

У контексті дослідження специфічних рис співвідношення принципів і норм права в національній правовій системі України окреслимо основні ознаки останньої. Так, відповідно до позиції О.Ф. Скакун і Д.О. Бондаренка, правова система України (англ. Legal system of Ukraine) – це цілісний, структурно впорядкований комплекс національних норм, принципів та інших правових засобів, за допомогою яких відбувається правовий вплив на суспільні відносини у сферах, визначених ними, забезпечується досягнення приватних і публічних інтересів громадян, правопорядку в суспільстві. До ознак правової системи України належать такі: 1) є однією з підсистем суспільства; 2) основними структурними елементами є суб'єкти права: громадяни й юридичні особи (зокрема держава); 3) зв'язки між ними підтримуються головним чином через відносини, врегульовані нормами права як основними правовими засобами; 4) норми права об'єктивовані у формах (джерелах) права, якими є: нормативний акт, нормативний (внутрішньодержавний і міжнародний) договір, правовий звичай, судовий прецедент, правова доктрина; 5) цільове призначення полягає в задоволенні приватних і публічних інтересів громадян, досягненні правопорядку. Правова система України може бути віднесена до східноєвропейської групи романо-германського типу правових систем, що підтверджується такими ідентифікаційними властивостями: 1) абстрактний характер норми права, вираження в нормі загальних правил поведінки у вигляді прав і обов'язків; 2) визнання нормативності права як неодмінної риси його формування; 3) верховенство права та забезпечення його обов'язковості в законотворчій діяльності; 4) ієрархічність нормативних актів, яка визначається їх юридичною силою; 5) домінування нормативно-правового акта (верховенство закону) серед інших форм (джерел) права (правову систему України можна іменувати нормативно-актною); 6) верховенство та найвища

сила Конституції щодо законодавчих та інших правових актів; 7) розподіл системи права на дві підсистеми – публічну і приватну та диференціація системи права за предметом і методом правового регулювання на галузі права; 8) превалювання матеріального права над процесуальним; 9) кодифікованість – значної частини нормативно-правових актів; 10) наявність спеціальних органів конституційного правосуддя та високе правове значення рішень КС України; 11) визнання правових принципів як об'єктивно властивих праву нормативних основ і ролі правової доктрини у формуванні цих принципів; 12) ставлення до правового звичаю та судового прецеденту як до додаткових джерел права; 13) вдосконалення юридичної техніки тощо [290, с. 264].

Таким чином, ми підійшли до такого етапу дисертаційного дослідження, коли можна аналізувати наявні факти вітчизняного правового життя з дещо інших, ніж раніше (вище), позицій: не з формально юридичних, соціологічних, психологічних, а через призму національно-історичної, культурно-типологічної природи вітчизняного правового світу на користь пізнання конкретної цілісності та системності [254, с. 547]. Як стверджує О.В. Зайчук, право – складне й неоднотипне явище, яке створює в суспільстві його юридичну надбудову. Воно пронизане певними загальними ідеями, що його цементують у досягненні цілей і пов'язують із соціальним (політичним, економічним, духовним) життям. Ці найбільш загальні ідеї прийнято вважати його принципами. Без їх досконалого розуміння взагалі неможливо збагнути суть правової системи тієї чи іншої країни або окремих її елементів. Визнаючи у праві систему суспільного порядку, засіб суспільної згоди, шлях і засіб запобігання і вирішення розбіжностей, потрібно відповідно конструювати і принципи права. Принципи охоплюють усю правову матерію – і ідеї, і норми, і відносини, а також надають їй логічності, послідовності, збалансованості. У принципах права синтезується світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Вони відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Зокрема еволюція права походить від ідей до норм, потім через реалізацію норм – до суспільної практики. Саме починаючи з появи ідей, а ідея досить часто

формується у вигляді правового принципу, принцип визначає, направляє розвиток права [92, с. 22]. Відповідність правової системи загальнолюдським принципам права, їх фіксація у внутрішньодержавному законодавстві та застосування в юридичній практиці є критерієм визначення держави як демократичної та правової. Як така держава, Україна прагне увійти у світовий та європейський правовий простір, що і зумовлює впровадження цих принципів у національне законодавство та юридичну практику [92, с. 26]. Для національної правової системи вони виступають основоположними нормативними засадами, на яких має базуватися вся система права України, а їх впровадження забезпечує розвиток у контексті загальнолюдських цінностей, з урахуванням кращого світового правового досвіду [92, с. 27].

Звідси слідує загальний, тісний взаємозв'язок норм і принципів права з нормами і принципами моралі, що визначається приблизною єдністю сфер їх регулювання [134, с. 42; 254, с. 690]. Від юридичних норм принципи права відокремлює їх імперативність і безумовність, концентроване відображення в них найважливіших закономірностей певного суспільства. Принципи права вносять одноманітність у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти правової системи. Це їх внутрішньоправова функція. Принципи права мають також самостійний вплив на суспільні відносини [134, с. 43; 254, с. 696].

Загальність принципів права полягає як у поширеності на дії всіх суб'єктів права, визначаючи загальну лінію їх поведінки, так і в ціннісній пріоритетності перед нормами права. Принципи права, будучи своєрідними «нервовими центрами», «орієнтирами», виконують функцію стрижнів системи права, сприяють її єдності та стабільності, об'єднують і цементують галузі, підгалузі та інститути права. Крім того, принципи права, відображуючись у засадах правосвідомості, правоутворення, правотворчості (законотворчості та нормотворчості), правореалізації, в тому числі правозастосування, правоохорони, визначають напрями розвитку всієї правової системи України. Пріоритетність принципів над нормами права, тобто останні формулюються під

впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Принципи мовби розчинені в праві, пронизують практично всі або майже всі його норми та інститути. Норми права зазвичай є виявами дії принципів, засобами їх конкретизації. Принципи права є гарантом правильності, безпомилковості реалізації норм права. У зв'язку з цим вони характеризуються універсальністю, раціональністю та загальнозначимістю [320, с. 121].

Відповідно до позиції А.М. Колодія, принципи у правовій системі України виконують функцію системоутворюючого фактора. Саме вони разом з нормами права посідають у ній центральне місце, забезпечуючи взаємодію між правовою системою в цілому та її сторонами, а також взаємодію між правовою системою та іншими соціальними системами. Вони пронизують внутрішню структуру національної правової системи, становлять її головний зміст, а тому набувають вищої імперативності та загальнозначущості. При цьому зовсім не обов'язково, щоб принципи правової системи завжди закріплювались у законах чи інших нормативно-правових актах. Акумулюючи найголовніші сутнісні закономірності права, принципи можуть і не мати мовного вираження у правових нормах, проте визначати напрями і характер правотворчої чи правозастосовної діяльності й навіть розвиток правової системи в цілому.

Правова система України втілює у принципах і нормах, по-перше, загальні соціально-історичні закономірності, що відповідають існуючому суспільному ладу в цілому; по-друге, свої внутрішні закономірності як специфічного соціального явища; по-третє, закономірні зв'язки перших з іншими. Саме тому взаємодія між сторонами й окремими елементами правової системи набагато міцніша, стабільніша, ніж між сторонами й елементами інших соціальних систем. Цей висновок має особливе значення щодо сучасної української держави у зв'язку з побудовою в ній правової держави і громадянського суспільства. Забезпечення взаємопогодженості сторін і елементів її правової системи стає чи не найголовнішим завданням нашої держави у сфері права. У всякому разі, збалансованість, консолідованість і взаємодія сторін і компонентів правової системи є однією з головних умов її

ефективності [254, с. 701]. Водночас деякі зовнішні та внутрішні протиріччя у правовій системі є об'єктивними. Вони притаманні будь-якій правовій системі. Це, наприклад, протиріччя між нормами права як однаковим мірилом поведінки, що застосовується до людей, та індивідуальними особливостями цих людей, а також тих ситуацій, у які вони потрапляють. Суперечність існує між об'єктивним і суб'єктивним у праві; тенденцією до уніфікації правових норм і необхідністю врахування різного рівня особливостей (наприклад, галузевих, загальнодержавних і місцевих); постійною тенденцією до диференціації законодавства та його інтеграцією [254, с. 702].

У свою чергу І.П. Бахновська наявні в юридичній літературі підходи до визначення співвідношення між принципами та нормами поділяє на дві основні групи: 1) підхід, відповідно до якого принципи є різновидом норм права; 2) підхід, згідно з яким принципи і норми являють собою самостійні правові категорії. Ураховуючи різну правову природу норм і принципів, дослідник доходить висновку про більшу обґрунтованість другого підходу [16, с. 7]. При цьому норми права, які не відповідають принципам права, мають визнаватися такими, що не мають правового характеру, а приписи, в яких вони закріплені, внаслідок цього повинні втрачати юридичну силу. Системоутворююча функція основоположних принципів права на етапі правотворчості зумовлюється аксіоматичним пріоритетом принципів над нормами права. Завдяки цьому останні формуються під впливом або на розвиток принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Це дозволяє вже на етапі правотворчості забезпечити системність і несуперечливість правового регулювання. Визначальний вплив основоположних принципів права доводиться на прикладі практики КС України, який має оцінювати на відповідність принципам права не лише норми права, що закріплені в нормативно-правових актах, але й процедуру їх прийняття. Принципи права на етапі реалізації норм права є своєрідною призмою, через яку останні мають втілюватися в життя [16, с. 10].

У контексті вивчення природи принципів трудового права України О.В. Старчук не погоджується з тим, що принципи і норми права перебувають у

діалектичному взаємозв'язку та є взаємозумовленими. Вчений вважає, що вони мають право на існування в одній системі права, але як самостійні, структурноутворювальні елементи. Неприйнятним є визначення нормативності принципів права, яку обґрунтовують через ознаки норм права, вказуючи на їх загальнообов'язковість, формальну визначеність і встановленість державою. Однак принципи права є загальнообов'язковими, оскільки засадничих ідей повинні дотримуватися суб'єкти правотворчості під час здійснення правового регулювання суспільних відносин. Принципи права існують задовго до виникнення позитивного права, є основою для його формування й визначають зміст і спрямованість норм права [305, с. 42]. Причому О.В. Старчук заперечує концепцію, згідно з якою поза межами права принципи не можуть існувати, адже вони є продуктом людської діяльності та повинні закріплюватись у нормах (нормі) права, інакше – це ідеї правосвідомості [304, с. 6]. Автор наводить аргументи на підтвердження неможливості ототожнення принципів і норм права ні в етимологічному, ні у гносеологічному аспектах. Принципи права не мають у своєму складі конкретних правил поведінки (норм права), а лежать в основі права та визначають його зміст. Матеріалізація принципів трудового права не означає, що засадничі ідеї набувають усіх ознак норм права, адже вони збігаються лише за змістом [304, с. 7].

Характеризуючи сутність принципів вітчизняного податкового права, А.О. Полянничко відмічає, що деякі принципи права (в сучасному їх розумінні) існували ще до виникнення позитивного права. Заперечення зв'язку принципів і норм права означає виведення принципів за межі самого права, заперечення зв'язку суспільних відносин з нормами права. Сучасне право пронизує всю сферу суспільних відносин, а отже, і всі керівні вимоги, що висуваються до таких відносин, тобто – принципи. Не можна повністю погодитися з твердженням про те, що історично принципи права з'явилися значно пізніше від інших його норм. Справді, принципи з'явилися в ході еволюції права, його формалізації; норма права, як вважається, найчастіше є писаним правилом поведінки. Окрім того, існує неписане право, здебільшого – звичаєве, що

сформувалося під час практики спілкування між людьми на основі норм моралі, взаємоповаги тощо. Звідси слідує, що не всі правові принципи виникли пізніше від норм права, а принципи законодавства, навпаки, виникли пізніше, ніж норми права, адже право згодом сформувалося в законодавство, основні засади якого було доречно також закріпити [245, с. 15].

У зв'язку з посиленням ролі міжнародного права в національній правовій системі України звужуються межі конституційно-правового регулювання, оскільки все частіше міжнародні норми і принципи міжнародного права входять до національного права, в тому числі до сфери конституційного права. У результаті змін, що мають місце у структурі джерел національного права, все більшого значення набувають принципи права, які є основними ідеями, що відображають сутність, зміст і призначення права та можуть мати різноманітні форми та прояви. В юридичній літературі існують класифікації принципів, у межах яких О.М. Іванченко виокремлює: принципи-норми і принципи-законоположення; загальноправові принципи (принципи рівності, справедливості, гуманізму тощо) і міжгалузеві принципи; загальносоціальні принципи і спеціально-юридичні (принцип законності, відповідальності тільки за винні протиправні дії, принцип поєднання прав та обов'язків тощо); законодавчо закріплені принципи та принципи, які не знайшли свого прямого законодавчого закріплення. Посилення правових принципів у системі джерел національного права України пояснюється появою різних колізій і суперечностей між нормами національного та наднаціонального права. Для усунення таких колізій найбільш ефективним вважається застосування загальноправових принципів як джерел права [101, с. 17].

У принципах права дістають вияв взаємодія та співвідношення окремих явищ державно-правової дійсності [149, с. 186; 308, с. 299]. Серед спільних рис принципів і норм права у правовій системі України потрібно відзначити те, що в основі формування принципів і норм права знаходяться суспільні відносини, спрямованість принципів і норм на захист суспільно визнаних цінностей; загальнообов'язковий характер принципів і норм права, що дозволяє їм

виконувати функцію регулювання суспільних відносин; а також загальний характер вимог, що складають зміст принципів і норм права, їх розрахованість на багаторазове застосування. У той же час на відміну від правових норм, формування яких завершується тільки після надання їм формальної визначеності та юридичної сили державою, принципи права повністю формуються в суспільстві та не обов'язково мають здобувати закріплення у джерелах права, щоб мати регулятивне значення. Крім того, принципи та норми права мають різні джерела обов'язковості: якщо обов'язковий характер принципів права має своїм джерелом цінності, які знаходять вираз у принципах, то однією з основних умов набуття обов'язковості нормами права є їх відповідність принципам права; норма, що суперечить принципам права, визнається неправовою. У порівнянні з нормами права його принципи мають більш стабільний характер; норми права, що діють у межах одного принципу, можуть неодноразово змінюватись; принципи права таким чином одночасно забезпечують поєднання стабільності та динамізму правового регулювання. Серед відмінних ознак слід також відзначити, що принципи права виступають системоутворюючим елементом права, вносять єдність у всю систему норм, правове регулювання в цілому. Принципи права забезпечують його системність уже на етапі формування: правові норми, проходячи шлях правоутворення, формуються, не виходячи за межі, окреслені принципами права. Системність як необхідна якість правового впливу на суспільні відносини забезпечується саме завдяки тому, що кожна нова норма права, що включається до системи права, відповідає принципам права. Принципи та норми права мають різну внутрішню структуру: норми права закріплюють певне правило поведінки, яке має уповноважувально-зобов'язальний характер, принципи права концентрують у собі вимогу або цілу систему вимог найбільш загального характеру [331, с. 48].

В юридичній літературі зазначається, що початок розуміння певних ідей як принципів права йде не від конкретного рішення якогось законодавчого органу або суду, а від почуття правомірності, яке поступово сформувалося у представників юридичної професії й у звичайних суб'єктів права. Підтримання

їхньої сили залежить від збереження цього почуття правомірності. Цим принципи яскраво відрізняються від норм права, формування і поява яких у багатьох випадках відбувається за активним творчим сприянням держави [242, с. 218]. За метафоричним висловом А. Барака, правова система не може підтримуватися одним лише тілом права; тілу правової системи потрібна душа, можливо навіть наддуша. Принципи права, поза всяким сумнівом, символізують дух права. Як влучно зазначив з цього приводу суддя ВС Ізраїлю М. Чешін, усе це – принципи, цінності, доктрини – є *prima facie* (на перший погляд) надправовими, але вони слугують якорем для права – для кожного закону і жоден закон не може бути переказаний без них. Закон без такого якоря схожий на будинок без фундаменту; позаяк він не може встояти без нього, теж саме й закон, який спирається сам на себе, схожий на повітряний замок. Саме тому часто звертають увагу на те, що порівняно з нормами принципи права мають вищу «концентрацію легітимності» [242, с. 219]. Традиційно принципи права інтерпретуються як фундаментальні положення та ідеї, що визначають орієнтації процесів формування та розвитку правової системи, своєрідність природи права як одного з найбільш потужних соціальних регуляторів, але у свою чергу вони змінюються в часі, мають різну розповсюдженість у правовому просторі [323, с. 52].

На переконання С.П. Погребняка, важливу роль як у вираженні принципів, так і в їх екстраполяції щодо питань, які виникли вперше, нерідко відіграють суди. З'ясування суті принципів під час відправлення судочинства нагадує процес поступового прояву зображення на фотографічному папері. З цією метою також може бути використаний образ дерева, яке поступово росте. Питання про специфічний зміст принципу зазвичай вирішується судами в ході обережного, але безперервного правового розвитку і лише тоді й остільки, коли й оскільки це стає необхідним при вирішенні конкретної справи.

Ця політика судів знаходить найбільш яскравий вияв у практиці ЄСПЛ. Імовірно, саме тому, формулюючи конкретні вимоги, що утворюють зміст принципів права, він часто використовує словосполучення «*inter alia*» (між

іншим). Нині цим шляхом («від справи до справи») рухається також КС України. Так, у рішенні від 16 жовтня 2008 р. № 24-рп/2008 КС України зазначає, відповідно до ст. 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Одним із проявів цього конституційного принципу є непорушність права приватної власності та недопустимість протиправного позбавлення такого права [242, с. 220].

Принципи права мають пріоритет над нормами права у правовій системі України. Норми права формуються під впливом або на розвиток того чи іншого принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Вони є зазвичай лише різними проявами дії принципів, засобами їх конкретизації [242, с. 221]. Принципи надають законодавцю ключ до соціальних фактів, на які він має намір впливати шляхом створення норм права; судам – інструмент для тлумачення закону, відповідно до якого кожна норма підкорена принципам; судам конституційної юрисдикції – критерій для правосуддя у випадках, коли закони виходять за межі конституції. Наприклад, зі справедливості виводиться низка процесуальних норм права, пов'язаних із так званими правилами природної справедливості: право судового захисту будь-якого порушеного права та право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, право на правову допомогу та право бути заслуханим у суді, вимоги гласності та змагальності в судовому процесі, чесності й неупередженості судочинства та ін. До того ж, принципами права необхідно керуватися при унормуванні суспільних відносин. Так, при встановленні обмежень прав людини законодавець повинен виходити з необхідності забезпечення справедливості, рівності, свободи та гуманізму, дотримуватися таких стандартів як пропорційність, правова визначеність і добросовісність. При наділенні суб'єктів правами, зокрема, має бути забезпечена відсутність дискримінації (вимога, що випливає з принципу рівності). Більш конкретним прикладом дотримання принципів при нормопроєктуванні є ситуація із втіленням принципу справедливості при встановленні санкцій кримінально-правових норм. Керуючись справедливістю як дороговказом, законодавець

повинен забезпечити відповідний вибір покарань, що взагалі можуть застосовуватися за вчинення злочинів, дотримання системної послідовності встановлення покарань у санкціях норм Особливої частини КК України, узгодженість видів і розмірів (термінів) покарань з урахуванням тяжкості злочинів, можливості сукупності злочинів, дотримання можливості справедливого застосування санкції до всіх категорій осіб, які підлягають кримінальній відповідальності, установа в альтернативних санкціях проміжних за суворістю видів покарань, пропорційність підвищення і зниження розмірів (строків) покарань та інші [242, с. 222].

Як стверджує О.О. Уварова, спрямованість принципів і норм права на захист суспільно визнаних цінностей знайшла відображення у практиці КС України, який в одному зі своїх рішень вказав, що конституційні норми захищають і відображають цінності, закладені в Конституції України (рішення КС України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення статті 1, частини першої статті 7, статей 8, 9, 10, частини четвертої статті 14, статті 17, частини першої статті 20, частини третьої статті 29 Закону України «Про прокуратуру» (справа про повноваження прокуратури відповідно до пункту 9 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України) у справі № 15-рп/2008 від 10 вересня 2008 р. [331, с. 31].

Об'єктивний характер принципів права дає підстави О.О. Уваровій для висновку про аксіоматичний пріоритет принципів над нормами права, з якого випливає, що більшість норм формується під впливом або на розвиток того чи іншого принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Так, в одному зі своїх рішень КС України вказав, що право на апеляційне та касаційне оскарження ухвал, постанов суду, навіть у ситуації відсутності норми, яка б таке право закріплювала, є проявом права на судовий захист, що у свою чергу вимагає гарантування рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом. Ця засада є похідною від загального принципу рівності громадян перед законом, визначеного ч. 1 ст. 24 Основного Закону України [331, с. 36].

У галузевих принципах права найбільш яскраво знаходить прояв сутність відповідної галузі права, в них відображено найбільш істотні риси змісту правового регулювання суспільних відносин, які становлять їх предмет. Такі принципи визначають соціальне призначення та склад норм права, слугують орієнтиром для правотворчої, правотлумачної і правозастосовної діяльності, досягнення одноманітності в судовій практиці. До галузевих принципів звертаються насамперед за потреби застосування аналогії права [315, с. 153]. Наприклад, в Україні нормативно закріплені принципи оподаткування не мають яскраво вираженої прямої дії, їх недотримання практично не є податковим правопорушенням і, відповідно, відсутня реальна судова практика з питань застосування та тлумачення КС України основних засад оподаткування. З огляду на це ВС доречно узагальнити практику правозастосування ст. 4 Податкового кодексу України [245, с. 16]. Принципи податкового права, закріплені в податковому законодавстві як основні засади оподаткування та розроблені на науковому рівні, є орієнтирами у правовому регулюванні податкових відносин, основою реалізації прав та законних інтересів суб'єктів таких відносин. Звичайно, закріпити на нормативно-правовому рівні ті чи інші принципи не означає забезпечити їх реалізацію. Проаналізувавши загальноправові і спеціальні галузеві принципи, А.О. Полянничко відмічає, що в Україні відсутній ефективний механізм реалізації правових принципів і реальні заходи відповідальності за їх порушення. Важливо, щоб принципи права були практично чинними, знаходили безпосередню реалізацію у процесі правозастосування. Першочергового значення набуває судова практика, особливо – тлумачення та роз'яснення актів, зокрема податкового законодавства [245, с. 17].

Водночас у деяких випадках, спеціально передбачених законом, норми права можуть встановлювати винятки з принципів – заради інших принципів права, дотримання яких у цій ситуації має більший суспільний інтерес. Для дії міжгалузевих принципів це є також характерним. Так, окремі норми Кримінального процесуального кодексу України та ЦПК України як виняток із

принципу гласності встановлюють особливості закритого судового розгляду для забезпечення прав людини. Реалізація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод базується на визнанні того, що держава може на законодавчому рівні встановити винятки з принципу публічного розгляду судової справи. Так, упродовж усього процесу або його окремих частин представники засобів масової інформації та громадськості можуть не допускатися в зал судових засідань: 1) в інтересах моралі, суспільного порядку або національної безпеки; 2) для захисту прав неповнолітніх і приватного життя сторін; 3) на розсуд суду, коли гласність заходить у суперечність з інтересами правосуддя. Винятком із принципу свободи договору є норма, що передбачає укладення договорів за державним замовленням. Прикладом встановлення винятку із міжгалузевих принципів права може бути також виняток із принципу непорушності права приватної власності й недопустимості протиправного позбавлення такого права. Йдеться про допустимість примусового відчуження об'єктів права приватної власності з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості (п. 5 рішення КС України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність», Постанови Верховної Ради України «Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України» у справі № 24-рп/2008 від 16 жовтня 2008 р.) [331, с. 37].

Правило вирішення конфліктів між принципами права підтверджують і судді КС України: якщо колізія між нормами права долається шляхом віддання пріоритету одній з норм, то суперечність між принципами вирішується шляхом врахування вимог кожного з принципів права, що вступили у протиріччя один з одним (окрема думка судді КС України М.Д. Савенка у справі про офіційне тлумачення статей 58, 78, 79, 81 Конституції України та статей 243-21, 243-22, 243-25 Цивільного процесуального кодексу України (у справі щодо

несумісності депутатського мандата) № 1-зп від 13.05.1997 [331, с. 42].

Як приклад, у рішенні у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність», Постанови Верховної Ради України «Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України» № 24-рп/2008 від 16 жовтня 2008 р., КС України виходив з того, що відповідно до Конституції України, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права визнання, отримання і захист права власності є обов'язком держави. Відповідно до ст. 8 Основного Закону, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Одним із проявів цього конституційного принципу є непорушність права приватної власності та неприпустимість протиправного позбавлення такого права. У той же час орган конституційної юрисдикції визнає можливість встановлення винятків із принципу непорушності права власності на користь принципу захисту визначальних суспільних інтересів. Як вказано в рішенні, примусове відчуження об'єктів права приватної власності, передбачене в ч. 5 ст. 41 Конституції України, може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Проте віддання переваги одному з принципів права на користь іншого не може бути беззастережним. Правове регулювання має відбуватись таким чином, щоб якомога повно врахувати та реалізувати вимоги обох принципів права. Зокрема в розглядуваній справі, проаналізувавши положення Закону і дослідивши матеріали справи, КС України дійшов висновку, що законодавцем для досягнення вказаної в Законі мети – збереження колекції як «унікальних скарбів національної культурної спадщини України» (преамбула Закону) – одночасно застосовано два різних правових засоби: визначено правовий режим колекції як об'єкта національного культурного надбання і передано колекцію з приватної в державну власність. При цьому забезпечення визначеного в Законі

суспільно важливого інтересу (мети Закону) могло бути досягнуто шляхом застосування лише першого з них – визнання колекції об'єктом національного культурного надбання. За таких обставин передбачена Законом передача колекції в державну власність не може бути визнана винятковим правовим засобом у розумінні вимог ч. 5 ст. 41 Конституції України щодо примусового відчуження об'єкта права приватної власності. Крім того, в Законі не визначено виконання попереднього і повного відшкодування вартості відчужуваного об'єкта приватної власності, що відповідно до ч. 5 ст. 41 Конституції України є обов'язковою умовою [331, с. 43]. На підставі викладеного й урахувавши, що законодавцем не було дотримано необхідних вимог принципу непорушності права приватної власності при встановленні винятків з його дії, що мало наслідком протиправне позбавлення цього права, КС України визнав положення ст. 1 в частині передачі колекції в державну власність, ст. ст. 2, 6 Закону щодо віднесення колекції до державної частини Музейного фонду України та передачі на постійне зберігання до Національного художнього музею України в місті Києві такими, що не відповідають ст. 8, ч. 4 ст. 13, ч. 4 ст. 41 Конституції України (є неконституційними) [331, с. 44].

Особливості співвідношення принципів і норм права у правовій системі України доречно простежити на етапі правоутворення. Право – складне та багатогранне явище, яке несе в собі глибоке смислове наповнення справедливістю, рівністю, свободою та гуманізмом. Воно цілковито спрямовано на людину, її життя та потреби. Це призначення покладено в основу правотворення. Людина в ньому виступає його творцем і суб'єктом. Кожна людина як представник суспільства бере активну участь у юридичних процесах – створенні правових звичаїв, прецедентів, участі у виборах і референдумах. Вона як творець права розуміє необхідність творення такої норми права, яка необхідна їй для забезпечення комфортного існування в суспільстві та державі. Найкраще процес правоутворення відбувається шляхом виникнення правових відносин. Вони виникають унаслідок взаємодії суб'єктів права й являються різноманітними, не завжди повторюваними,

використовуючи різнотипні правила поведінки. Часто суб'єкти права реалізують правила поведінки, що не завжди закріплені в законах, проте для них таке правило є нормою права, оскільки в ній зафіксовано поведінкову форму, де закріплено відповідну міру справедливості та рівності. Така норма права утворюється внаслідок спільного консенсусу, домовленості, де максимально враховуються інтереси та права сторін правовідносин. Тобто останні не завжди виступають як взаємодія, що «врегульована нормами права».

Цивільне право України охоплює широкий спектр майнових та немайнових прав особи, регулює значну частину суспільних відносин. У цій галузі права найчастіше можна спостерігати творення норм права людиною при вчиненні правочинів, укладенні договорів. Відтак, ст. 3 ЦК України декларує свободу договору як одну із загальних засад цивільного законодавства. Стаття 627 ЦК України розкриває поняття свободи договору і вказує, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахування вимог кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [351]. Особливо важливо зазначити, що закріплена в ЦК України свобода договору, та й інші галузеві принципи права, а саме: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, судовий захист цивільного права та інтересу, справедливість, добросовісність і розумність, іменуються як загальні засади, проте, на нашу думку, законодавець дещо не коректно підібрав цей термін. Використання словосполучення «загальні засади права» протиставляється принципам права і стає незрозумілим, що тоді вважати принципами цивільного права. Слушно з цього приводу зазначає Л.В. Щеннікова, що законодавцю не потрібно було відмовлятися від терміна «принципи», які становлять й основу, й начала, а значить є загальними засадами [371, с. 44].

У процесі правотворення учасники правовідносин при укладенні договору

можуть вільно, на власний розсуд визначити наступні правила поведінки, які будуть сприйняті ними як обов'язкові до виконання. Передумовою для цього є використання свободи договору – принципу цивільного права. Тому принципи права є першоосновою творення норм права, позаяк сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права і напрями його подальшого розвитку [242, с. 226]. На відміну від правотворення процес правотворчості розглядають як результат, насамперед, державної діяльності. Українська держава, яка намагається створити національне право шляхом правотворчої діяльності часто приймає норми, відірвані від суспільних потреб і які є не зрозумілими для людського сприйняття. Вони виглядають суто технічними, мертвими нормами, без урахування принципів права – верховенства права, правової визначеності, добросовісності та інших, які є обов'язковою ознакою будь-якої правової держави. Як наслідок, людина не розуміє мети таких норм права й тому часто ними нехтує. Принципи права повинні жити не лише у текстах законів чи нормативно-правових актів, а насамперед у свідомості законодавців, суддів, інших суб'єктів правотворчості та правозастосування [180, с. 662].

Аспекти взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правовій системі України варто розглянути в ході правозастосування як стадії правового регулювання. Застосування права є одним з основних критеріїв визначення стану реалізації права в національній правовій системі. При цьому доводиться констатувати, що на теперішній час вітчизняні суди не часто вдаються до застосування принципів права під час здійснення правосуддя. Принципи права розглядаються носіями судової гілки влади швидше як абстрактне явище, яким складно оперувати та застосовувати на практиці. Тому можна погодитися з тією думкою, що суди країн колишнього СРСР не привчені застосовувати принципи права, і навіть правильно вирішуючи спори, вони майже ніколи не роблять посилань на той чи інший принцип права [77, с. 5].

Аналізуючи стан вітчизняної судової практики з позиції ступеня використання принципів права судами загальної юрисдикції, можна

виокремити наступні причини, що зумовлюють такий стан речей:

1. Формальне застосування судами принципів права. У текстах судових рішень наводяться посилання на принципи, що закріплені в Конституції та кодексах України. До найбільш поширених принципів права, які зустрічаються в судових рішеннях, належать: ч. 1 ст. 8 Конституції України «В Україні визнається і діє принцип верховенства права»; ч. 2 ст. 19 Конституції України «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України»; ч. 1 ст. 129 Конституції України «Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» [136]; ч. 1. ст. 6 КАС України «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [119] та ін. Використання зазначених вище принципів права при винесенні судових рішень вирішального значення не становить [195, с. 51].

Декларативність принципів права в судових рішеннях хоч і відображає тенденцію пошуку ідеї справедливості у справі, проте чинить загалом негативний вплив на систему судочинства в цілому. Використання в судових актах посилань на принципи права повинно надавати більшій вірогідності максимально правильного вирішення спору. Важливим моментом у цьому є не лише текстуальне посилання на правові принципи, а й належне їх суддівське тлумачення. У судовій практиці України можна знайти значну кількість актів судів загальної юрисдикції, де принципи права використовуються лише як норми-принципи і здебільшого виражають шаблонний характер судових рішень. Для прикладу, одна з найбільш поширених норм-принципів, які вживаються в текстах судових рішень – «відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України визначено, що загальними засадами цивільного законодавства є, зокрема, справедливість, добросовісність та розумність» (рішення Господарського суду м. Києва від 11 вересня 2015 р. у справі № 910/18225/15;

рішення Господарського суду Львівської області від 7 вересня 2015 р. у справі № 914/2373/15 тощо). У таких випадках застосування норм-принципів змістово не наповнює судові рішення якісними характеристиками. Це слідування принципу законності й не завжди ідеям і цінностям права.

Водночас усе більше можна знайти судових актів, де міститься власна суддівська думка і певне тлумачення принципів права. Цікавим, на наш погляд, є інтерпретація принципу справедливості крізь призму правосвідомості вітчизняних суддів. Наприклад, у рішенні Господарського суду Житомирської області від 22 лютого 2011 р. у справі № 4/1597 зазначено, що «справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню». Цікавим є суддівське тлумачення принципу верховенства права, що визначається як «... панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» (рішення Господарського суду Житомирської області від 22 лютого 2011 р. у справі № 4/1597).

2. Суди загальної юрисдикції переважно самотійно не розкривають принципи права, орієнтуючись на судову практику КС України, ЄСПЛ. Відтак, в рішенні Апеляційного суду Чернівецького області від 3 вересня 2015 р. у справі № 1040/2015 щодо визнання незаконним та скасування рішення сільської

ради про видачу Державного акта на право власності на земельну ділянку, судом застосовано принцип пропорційності, що закріплений у ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Згідно з рішенням ЄСПЛ у справі «Стретч проти Сполученого Королівства» від 24 червня 2003 р., наявність порушень з боку органу публічної влади при укладенні договору щодо майна не може бути підставою для позбавлення цього майна іншої особи, яка жодних порушень не вчинила. З огляду на те, що особу позбавили права на його майно лише з тих підстав, що порушення були вчинені з боку публічного органу, а не громадянина, в такому випадку мало місце непропорційне втручання у право заявника на мирне володіння своїм майном та, відповідно, відбулось порушення ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р.

3. Використання загальними судами принципів права як сполучної ланки, що пристосовує норму права до конкретного життєвого випадку. При цьому не проводиться суддівська оцінка самого правового принципу, з'ясування його правової природи та значення для правильного вирішення справи. Суддівське тлумачення та застосування норм права завжди має здійснюватися через призму принципів права. Лише в такому випадку смисл норми буде реалізований із глибоким розумінням його сутності, а не формально й поверхнево. Тлумачення та застосування конкретних норм права окремо від принципів права представляло б собою юридичну помилку [34, с. 107].

Недостатнє використання принципів права під час правозастосування зумовлює неефективну та неповну реалізацію права, наслідком чого є втілення в життя лише норм законів, домінування верховенства закону, недостатній захист прав і свобод людини та громадянина. Прикладом нехтування принципами права може слугувати практика визнання КС України неконституційними або такими, що суперечать положенням Конституції України, законів чи їх окремих положень. Відтак, чітке дотримання норм закону, який часто ухвалюється законодавчим органом усупереч принципам права, створює умови для ухвалення законного, проте неправового,

несправедливого рішення. Так, ч. 1 ст. 152 Конституції України встановлено, що закони та інші акти за рішенням КС України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності [136]. Законом України «Про Конституційний Суд України» більш детально розглянуто питання щодо визнання неконституційними законів чи їх положень, зокрема згідно із ст. 91 закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення [260].

Можна зробити висновок, що визнання КС України законів чи окремих їх положень неконституційними має наслідком втрату ними юридичної сили, а, отже, і неможливість наступного застосування. Безумовно, що ті нормативно-правові акти, що містять в собі суперечливі до Конституції норми, повинні бути скасовані, оскільки несуть загрозу втілення основних ідей права. Однак виникає проблема чинності тих судових рішень, які приймалися на основі закону до висновку щодо його неконституційності. Певне вирішення цієї проблеми міститься у п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, де однією з підстав для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами є встановлена КС України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане [352]. При цьому проблема судових рішень, які набрали чинності та вже виконані, залишається нез'ясованою. Дотримання законності та нехтування принципами права створюють викривлене розуміння правосуддя і є далеким від основних засад права.

На жаль, досить часто принципи права отримують місце в правозастосовному акті вже тоді, коли закон не здатний вирішити проблему, резюмуючи, що існують прогалини в законодавстві. Варто зазначити, що в науковій і навчальній літературі часто використовують термін «прогалини у

праві», що є і невдалим [179, с. 213] і некоректним, оскільки позбавляє право можливості впливати на всю сферу правового життя. Адже сама констатація факту прогалини у праві унеможлиблює застосування аналогії закону, а тим більше аналогії права. Право як складне та багатогранне явище регулює всі суспільні відносини, що потребують такого впорядкування, і якщо законодавець не передбачив у законах механізму вирішення спірних питань, то це цілком можуть зробити принципи права. Тому термін «прогалини у праві» потрібно замінити на «прогалини в законодавстві», які виникають через динаміку суспільних змін і недоліки правотворчої діяльності.

Норма права слугує суб'єкту правозастосування засобом вирішення конкретної ситуації, а в разі її відсутності завдання останнього ускладнюється. Суд як орган, що проводить справедливий пошук розв'язання спору, не може відмовити сторонам у вирішенні їх конфлікту з причини нечіткості, суперечливості чи відсутності законодавчої норми. Відповідно до позиції С.В. Шмаленя, подібна відмова у правосудді потягла б за собою необґрунтоване обмеження інтересів однієї із сторін у спорі [368, с. 155]. У такому випадку суд не вправі стояти осторонь цієї проблеми і повинен шукати можливість справедливого розв'язання спору.

Інститут аналогії при вирішенні судових спорів присутній у різних галузях права. Приміром, у ч. 1 ст. 8 ЦК України зазначено, якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, іншими актами цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). Водночас у ч. 2 цієї ж статті розкривається зміст аналогії права, який полягає в тому, що в разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права) [351]. У КАС України законодавець також включив положення щодо аналогії закону та права. Хоча законодавцем не виділено в окрему статтю інститут застосовування аналогії, проте в ч. 6 ст. 7,

присвяченій джерелам права, які застосовуються судом, йдеться, що в разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права) [119].

З огляду на інститут аналогії в різних галузях права сучасної України стає очевидним, що правозастосування не повинно виходити за межі об'єктивного права. Законодавець у такий спосіб убезпечує себе від можливості допущення прогалин. За відсутності потрібної норми суддя має шукати схожу норму закону, тим самим зводячи до мінімуму можливість суддівської правотворчості, яка полягає в утворенні нових правил поведінки на основі принципів права.

Отже, ефективний розвиток і функціонування будь-якої національної правової системи неможливі без її основних нормативних елементів – принципів і норм права. У цьому контексті динаміка співвідношення принципів і норм права у правовій системі України демонструє їх подальшу взаємозалежність і взаємовплив. Особливість взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права в національній правовій системі України зводиться, поряд з іншим, до таких положень: по-перше, беззаперечного визнання в юридичній доктрині пріоритетності (верховенства) принципів права над його нормами; по-друге, прагматичного надання переваги (примату) нормам права перед його принципами у практичній юридичній діяльності в ході вирішення конкретних юридичних справ і конфліктів; по-третє, різної форми взаємокореляції між принципами і нормами права на відмінних стадіях правового регулювання суспільних відносин, що зумовлено їх приналежністю до певного елемента системи (галузі, підгалузі та інституту права) і структури об'єктивного права (приватного та публічного права, матеріального і процесуального права, регулятивного й охоронного права).

3.3 Проблемні аспекти співвідношення принципів і норм права у правовій системі України в контексті її євроінтеграційних прагнень

Геополітичні зміни, що активізувалися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., зумовлюють актуальність європейської та євроатлантичної інтеграції України. Співпраця України з ЄС є важливим засобом її входження в європейський правовий та економічний простір. За умов набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами від 27 червня 2014 р. зростає вагомість правового забезпечення співпраці України та ЄС і поглиблення відносин у всіх її сферах на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції [201, с. 170]. У загальному плані угода про асоціацію належить до окремої групи «інтеграційних угод», тобто угод, які містять принципи, поняття та положення права ЄС, що тлумачаться і застосовуються таким чином, ніби третя держава є його членом. Угода про асоціацію між Україною та ЄС є унікальним документом у багатьох аспектах і створює передумови для нового типу інтеграції України в ЄС без набуття формального членства [44, с. 10; 143, с. 43]. Для України євроінтеграція – це оптимальний шлях модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника [201, с. 172].

Ключове значення в ході європейської інтеграції нашої держави відіграє правова система, оскільки без відповідності національного права правовій системі ЄС інтеграційна мета не може бути досягнута. Задоволення євроінтеграційних прагнень України передбачає обов'язкову адаптацію форм, механізмів і процедур співвідношення принципів і норм вітчизняного права до правової системи ЄС. Адже в умовах сучасної дійсності розвиток інтеграції дозволяє правовим системам розвиватися не відокремлено, а використовувати соціально-правовий досвід один одного, що дає змогу уникнути численних

помилки і вийти з кризового стану, спрямувати розвиток системи у правильне прогресивне русло. Без успішного функціонування правової системи не можна вести мову про правову державу, розвинене громадянське суспільство загалом і вільний розвиток кожної особистості окремо. Позитивні аспекти поступу національної правової системи полягають у сприйнятті принципів і норм права ЄС, що допомагають гармонійному співіснуванню різних правових систем та їх об'єднанню в розв'язанні спільних проблем [211, с. 71].

Обслуговування інтеграційних процесів на європейському континенті характеризується правовим регулюванням, при якому спільно виробляються правила поведінки, які є зрозумілими, дотримуються і застосовуються однаково всіма і повсюдно, незважаючи на збереження кордонів і державного суверенітету. У результаті на стику національного та міжнародного права народилася особлива автономна система права. Вона не ідентична ні національному праву держав регіону, ні регіональному міжнародному правопорядку. Однак вбирає в себе найбільш важливе і суттєве з практики функціонування національних і міжнародних правових інститутів [253, с. 24]. Водночас правова система кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, формується в певний історичний час, у конкретному регіоні, характеризується певними національними особливостями, складається в суспільствах з різними звичаями, віруваннями, має особливий характер, різні види форм (джерел) права [254, с. 556].

З огляду на це, повний відрив від національних і цивілізаційних правових традицій і особливостей внутрішнього права країни – такий самий нонсенс, як і їх абсолютизація. Це обов'язково слід мати на увазі в умовах обраного Україною євроінтеграційного курсу. Жодним чином не піддаючи сумніву правильність цього курсу, який по суті є продовженням (а точніше, відновленням) національної української ідентичності, разом з тим не можна не враховувати тих процесів у ЄС, які призвели до наростання в ньому кризових явищ. Підтвердженням цього є зростання євроскептицизму і національного егоїзму всередині ЄС, проявами яких стали (Brexit) – вихід Великої Британії з

його складу та дезінтеграційні прагнення деяких інших держав – членів ЄС. В основі цих кризових процесів лежать системні причини – ерозія засадничих цінностей, на яких на початку 1950-х років створювалося і досі функціонує європейське співтовариство – єдиного ринку, а згодом і єдиної валюти, вільного руху капіталу людських і виробничих ресурсів, товарів і послуг, інформації та ін. На тлі підвищеної уваги до цих системоутворюючих для ЄС економічних цінностей послабилася увага до традиційних, спільних для Європи політичних, духовних і культурних цінностей, що упродовж віків уособлювали її ідентичність – демократичних принципів функціонування європейських інститутів, поваги до прав людини, національної самобутності європейських народів, їхніх культурних, етнічних та інших особливостей. Наслідком цього стала надмірна бюрократизація ЄС, що своєю чергою призвело до посилення недовіри до його політичних еліт та інститутів, наростання популізму, націоналістичних ідей всередині країн-членів ЄС [125, с. 3].

Звідси слідує, що зміни, які відбуваються нині в глобалізаційних процесах, вимагають більш зважених і збалансованих відносин між національним правом і правом ЄС, які, не відкидаючи процесів конвергенції правових систем, гармонізації національного законодавства, його адаптації до базових європейських цінностей і стандартів, давали б змогу національним правовим системам зберігати свою специфіку, зумовлену історією їх становлення і розвитку, культурними, етнічними та іншими особливостями [125, с. 8]. Аналіз вітчизняної юридичної літератури свідчить не лише про стан запозичення елементів західноєвропейських доктрин: правової держави, прав людини, плюралізму в підходах до праворозуміння, верховенства права та інших, але й про відсутність наукових оцінок щодо можливостей та особливостей їх застосування в національній правовій системі. Спостерігається також заміна власних фундаментальних концепцій науковими ідеологемами. Це може бути загрозливим для розвитку юридичної науки, створювати перешкоди для реагування наукової спільноти на нові проблеми, які потребуватимуть наукового дослідження, створення нових парадигм [170, с. 25].

Для юридичної науки важливо усвідомити, що в умовах формування глобального простору, наскрізних макроекономічних і правових регуляторів національний розвиток, по-перше, все більшою мірою визначається відповідними зовнішніми детермінантами (економічними, правовими, політичними, культурними); по-друге, процеси глобалізації загострюють економічну конкуренцію, яка прямо й опосередковано впливає, ускладнює й загострює політичне, правове, культурне, інформаційне суперництво, спричиняє конфлікти й протистояння між різними країнами та їхніми правовими системами; по-третє, ланцюги детермінації у правовому розвитку з однолінійних трансформуються в дволінійні зі зворотнім зв'язком і багатоланцюгові, причинні мережі; по-четверте, формування інформаційного суспільства в умовах глобалізації стрімко поширює «інформаційну причинність» у правовій системі та взаємодії правових систем. Право повинно втілювати найважливіші цінності людського буття. Ціннісний підхід до проблем сучасного права нерозривно пов'язаний з антропологізацією правової науки і (як надзавдання) правової практики. У нашій юридичній науці з'являються перші ознаки антропологізації об'єктів дослідження, тема прав людини й юридичних засобів їх забезпечення стає пріоритетною. Права та свободи людини і громадянина – це та, можливо, єдина ціннісна система, яка здатна примирити людину з оточуючим її суспільством і з державою, подолати їх взаємне відчуження [65, с. 188], а також стати критерієм для визначення форми співвідношення принципів і норм права у правовій системі України.

Основними проблемами сучасного правознавства стали євроінтеграційні проблеми розвитку правової системи, забезпечення прав і свобод, правопорядку, законності, гармонізації законодавства, підвищення рівня правової культури, які разом відображають як соціальну проблематику кризового суспільства в Україні, так і вектори правових досліджень. Проблематика взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правовій системі України в контексті її євроінтеграційних прагнень має розглядатися в безпосередньому зв'язку з соціалізацією індивідів, особливостями менталітету

та національної правової культури, становленням інституцій громадянського суспільства, демократизацією політичного життя, участю громадян у правотворенні – виявленні потреби у правовому регулюванні суспільних відносин, формуванні соціальних очікувань щодо його спрямованості та змісту, обговоренні проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також у реалізації та оцінці ефективності законодавства.

Намагання осмислити явища і процеси, що відбуваються в сучасному світі, через феномен людини не є чимось принципово новим для сучасних не тільки соціально-гуманітарних, а й природничих і навіть технічних наук. Воно особливо стало помітним ще наприкінці ХХ ст., коли значно активізувався процес антропологізації наукових знань, який триває й нині. Як свідчить досвід найуспішніших і найзаможніших країн сучасного світу, запорукою їхнього економічного процвітання стали не природні ресурси, а насамперед «людський капітал» та створені ним ефективні державні і правові інститути, основною метою яких є забезпечення і захист вказаних цінностей. Звідси випливає, що однією з визначальних тенденцій розвитку загальнотеоретичного правознавства в умовах глобалізаційних трансформацій та євроінтеграції є його остаточне звільнення від вульгарного економічного детермінізму і надмірної політизації, переорієнтація з притаманної юридичному позитивізму державоцентристської спрямованості, яка за попередньою радянською традицією все ще відчутно проявляється в загальній теорії держави та права, на людиноцентристську.

Така людиноцентристська переорієнтація загальнотеоретичного правознавства має суттєве світоглядно-методологічне значення не тільки для вивчення курсів філософії права, загальної теорії права і галузевих юридичних дисциплін, а й відкриває набагато ширші можливості для осмислення співвідношення принципів і норм права у правовій системі України, що в умовах бурхливого зростання обсягу нормативного матеріалу, поглиблення його суперечності убезпечує суб'єктів правозастосування від догматизму, ухвалення несправедливих, неправових рішень [125, с. 5].

На переконання Л.А. Луць, особливості інституційної, функційної та

нормативної частин правової системи України проявляються через численні зміни, що відбуваються в ході її реформування й спрямовані на ліквідацію існуючих деформацій. Це дає підставу для виокремлення таких тенденцій розвитку національної правової системи України як: 1) активне формування основних структурних частин, що сприяє правильному співвідношенню та взаємодії елементів, формуванню механізму самоорганізації, який концентрує зусилля суспільства на необхідному стані рівноваги; 2) поступове приведення правової системи у відповідність з міжнародними стандартами, насамперед – європейськими; 3) утвердження під впливом цих вимог принципів правової, демократичної держави та громадянського суспільства; 4) спрямованість правового регулювання загально визнаними принципами та нормами міжнародного права; 5) урізноманітненість в юридичній науці методологічних підходів до праворозуміння; 6) створення нових інститутів і галузей права та законодавства, виникнення міжгалузевих (комплексних) інститутів законодавства; 7) урізноманітнення зовнішніх форм права, що забезпечує динамічність, гнучкість правової системи [172, с. 17].

Відповідно до позиції Л.Г. Удовики, в суперечливих умовах глобалізації та євроінтеграції суттєві зміни відбуваються в нормативній (регулятивній) підсистемі права, яку утворюють принципи та норми права, що об'єктивовані й систематизовані в нормативно-правових актах. Саме в нормативній підсистемі процес глобалізації як посилення взаємодії і взаємозалежності найбільш чітко проявляється, насамперед, у правовій інтеграції всіх її складових: принципів, норм і відповідно – нормативно-правових актів, правовій інтернаціоналізації та правовій стандартизації [336, с. 261]. Безумовно, глобалізація детермінує і прискорює інтеграцію правових систем та їх підсистем і елементів, тим самим актуалізує гармонізацію, уніфікацію, адаптацію, імплементацію, стандартизацію, універсалізацію, інтернаціоналізацію права. Складність і багатозначність, в окремих випадках суперечливість зазначених процесів, потребують науково обґрунтованого, критичного й виваженого підходу до процесу правотворчості й законотворчості. Окрім позитивних здобутків на

шляху до інтеграції правових систем слід пам'ятати й намагатися уникати масового необґрунтованого запозичення іншомовної юридичної термінології (особливо в нових для національного законодавства галузях, підгалузях та інститутах – банківському, біржовому, акціонерному законодавстві тощо); некритичного запозичення правових інститутів, породжених в інших правових системах (наприклад, траст); поспішного й недостатньо продуманого реформування цілих галузей і сфер законодавства на західний зразок. Зазначені проблеми є наслідком поспішного, некритичного й безсистемного перенесення західного досвіду на український ґрунт. Слід зауважити, що негативні наслідки не є неминучими і за умови ґрунтовного, виваженого ставлення до нововведень більшості недоліків можна уникнути [336, с. 262]. Євроінтеграційні трансформації принципів і норм права різною мірою проявляються в галузях національного права, в одних вони виявляються досить чітко, виразно, в інших – знаходяться на стадії формування. При цьому процес формування нових тенденцій розвитку вітчизняного права й законодавства триває. Виокремлюються спільні й відмінні риси розвитку приватного і публічного права в умовах євроінтеграції. Значна частина змін, яка відбувається в галузях, підгалузях, інститутах національної системи права, ініційовано чи відбувається під впливом низки європейських інституцій таких як ЄСПЛ, Парламентська асамблея Ради Європи, Венеційська Комісія та інші, роль і значення яких в умовах євроінтеграції істотно зростає [335, с. 149].

Одним з фундаментальних завдань права є здійснення управління глобалізацією, гармонізація її процесів і нейтралізація негативних наслідків. Право повинно виступати інструментом глобалізації й одночасно засобом управління її процесами. Процес глобалізації у правовій сфері розвивається у двох напрямках, які являють собою єдиний процес трансформації права. З одного боку, очевидним є вплив глобалізаційних процесів на право, результатом чого є зближення і конвергенція правових систем сучасності. При цьому формуються загальні тенденції їх розвитку, до яких можна віднести тенденцію втілення в національних правових системах загальновизнаних

принципів і норм; появу нових галузей права, таких як космічне, інформаційне, зміна законодавства у зв'язку з інтеграційними процесами та ін. З іншого боку, за посередництвом права робляться спроби спрямувати глобалізацію в певне русло, наприклад, введення в національне право норм інших держав, адаптованих до національного правового менталітету та інших історико-культурних особливостей [283, с. 7].

Головним інструментом реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для забезпечення нормального функціонування зони вільної торгівлі є гармонізація законодавства України з правом ЄС. Тільки у преамбулі Угоди про асоціацію термін «зближення законодавства» згадується п'ять разів. Зокрема преамбула пов'язує зближення законодавства з процесом реформ в Україні з метою заохочення тим самим економічної інтеграції та поглиблення політичної асоціації. У вступній частині Угоди про асоціацію наголошено на взаємозалежності економічної інтеграції між Україною та ЄС, а також на важливій ролі у процесі формування зони вільної торгівлі гармонізації законодавства України з основними елементами *acquis* ЄС [208, с. 29].

На думку Р.А. Петрова, обсяг *acquis* ЄС, який поширюватиметься на Україну, Молдову і Грузію, охоплює не лише акти первинного і вторинного права ЄС, а й його правові принципи, спільні цінності та навіть прецедентне право Суду ЄС, а також конкретні методи тлумачення *acquis* ЄС у рамках їх правових систем. Раніше ще ніколи не виникало потреби імплементувати й ефективно застосовувати *acquis* міжнародної наднаціональної організації в правових системах України, Молдови та Грузії. Поступове застосування цими країнами *acquis* ЄС шляхом підписання угод про асоціацію викликає низку проблем у їх національних правових системах [235, с. 36].

В юридичній літературі висловлюється точка зору, що зважаючи на фундаментальні розбіжності в розумінні права та закону варто розрізняти категорії «гармонізація права» та «гармонізація законодавства». Гармонізація права відбувається на рівні імплементції принципів (вихідних ідей, основних засад) права, тоді як гармонізація законодавства має наслідком приведення у

відповідність норм законів. В умовах функціонування сучасних правових систем гармонізація права відбувається на рівні конституційного регулювання, оскільки новітні конституції містять необхідний перелік принципів для функціонування правової системи. Гармонізація законодавства означає його несуперечливість у частині способу та методу регулювання суспільних відносин актами вищої юридичної сили [50, с. 267]. Гармонізація як процес, що відбувається всередині національної правової системи має декілька основних рівнів. Вищий рівень гармонізації – це гармонізація на рівні принципів права. Без гармонізації принципів неможлива гармонізація на нижчих рівнях, оскільки гармонізуватись можуть лише правові системи, що мають однакові або подібні параметри на рівні принципів їх функціонування та побудови. Наступний рівень – гармонізація відповідних сфер суспільних відносин і правових інститутів. І нижчий рівень – гармонізація відповідних норм права [50, с. 267].

Водночас Р.М. Бірюков звертає увагу на неточність використання у вітчизняному законодавстві терміна «адаптація» для позначення стану зближення національної правової системи України із правовою системою ЄС. На думку дослідника, більш точним, таким, що відповідає характеристиці цього процесу, є термін «апроксимація», який відображає, швидше, процес наближення, ніж зближення [27, с. 10].

Інтеграційні процеси, що наразі відбуваються на європейському просторі, безпосередньо торкаються проблем оновлення правової системи України, загалом, і удосконалення чинної системи галузевого законодавства в напрямку покращання та гармонізації з європейським, зокрема. Оскільки загальновідомим є той факт, що розвиток сучасної демократичної держави має відбуватися в межах правового поля, яке постійно потребує модернізації, важливою складовою вдосконалення системи нормативно-правових актів є забезпечення відповідності як Конституції України, так і системи законодавства України, загалом, загальновизнаним світовим стандартам. Найменш вирішеною залишається проблема застосування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку України й особливо в її

судовій практиці. Це ж стосується і застосування норм права ЄС, які не набули пріоритетного значення перед нормами внутрішнього права, оскільки їх застосування залежить від позиції українського законодавця і повністю від практики національних судів [212, с. 148]. Подальший розвиток інтеграційних процесів потребує внесення змін у національне законодавство, в тому числі й прийняття спеціального закону, для створення у внутрішньому правопорядку умов для дії в ньому законодавства інтеграційних структур ЄС та міжнародних принципів і стандартів. У Конституції України встановлені засадничі принципи дії норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку України, як правова підстава їх реалізації. Протягом тривалого часу в Україні як країні пострадянського правового простору зазначені процеси лише частково відбувались у контексті врахування загальносвітових надбань у зазначеній сфері, при домінуванні класового, марксистсько-ленінського підходу. Відповідно і правова доктрина в Україні відрізнялась від європейської, що мало безпосередній вплив на розвиток правотворчості. Закріплення в конституціях провідних країн світу загальновизнаних стандартів було пов'язане з розвитком політичної, філософської, економічної та іншої думки в контексті відповідних історичних подій. Саме ці ідеї складають підґрунтя вдосконалення законодавства України шляхом його конституціоналізації відповідно до надбань світової цивілізації [212, с. 149].

Таким чином, в Україні здійснюється законодавча діяльність, спрямована на вироблення оптимального підходу до вирішення проблеми співвідношення міжнародного і внутрішнього права. При цьому міжнародному договірному праву надається пріоритет щодо національного законодавства стосовно дії міжнародних договорів у внутрішньому правопорядку. Проте засоби забезпечення цього вимагають подальшого удосконалення та, можливо, універсалізації. Особливо це стосується проблеми застосування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку та судовій практиці [208, с. 29].

Беручи до уваги проаналізоване вище, дискусійні аспекти співвідношення

принципів і норм права у правовій системі України в умовах її європейського та євроатлантичного вектору розвитку розглянемо в загальнотеоретичному і спеціальногалузевому вимірах.

Як слушно зазначає М.І. Козюбра, на відміну від пострадянського простору, де за традицією значення науки продовжує абсолютизуватися, на Заході право здавна розглядається як феномен, що поєднує в собі елементи як науки, так і мистецтва. Таке поєднання характерне для всіх рівнів буття права – від формування загальних принципів права, більшості з яких ми маємо завдячувати судовій практиці, конструювання відповідних теорій, формулювання юридичних норм до класифікації юридичних фактів, розв’язання спірних ситуацій та ухвалення правозастосовних рішень [123, с. 26]. З того часу, як Р. Дворкін у полеміці з Г. Гартом, Дж. Разом та іншими переконливо довів належність принципів права як особливого виду засадничих норм, відмінних від правил, до структури права [241, с. 23], ця ідея набула широкого визнання. Розрізняючи політику та принципи (як види норм, що принципово відмінні від правил), Р. Дворкін відмічає, що перші визначають цілі, яких потрібно досягти, тоді як другі є вимогами справедливості, чесності чи якогось іншого морального виміру [76, с. 47], тобто репрезентують певний тип цінностей, які трансформуються в конкретні права й обов’язки. На його переконання, аргументи принципу – це аргументи, покликані визначити індивідуальне право; принципи є твердженнями, що в найзагальніший спосіб описують права [76, с. 138]. Таким чином, Р. Дворкін небезпідставно наголошує на винятковій значущості, засадничому характерові та правовій природі принципів права, що зумовлюють унаслідок конкретизації права та обов’язки. Утім, функціональна подібність принципів права з нормами-правилами не є підставою для їх ототожнення. За Р. Дворкіним, різниця між юридичними принципами та юридичними правилами передовсім полягає в логічній відмінності. Обидва набори норм урешті-решт указують на конкретні рішення щодо юридичного обов’язку за конкретних обставин, але вони відрізняються за характером заданого ними напрямку. Правила застосовуються в манері «все або

нічого». Якщо в наявності зумовлені правилом факти, тоді або правило дійсне, а отже, слід прийняти відповідь, що міститься в ньому, або ж воно недійсне, і в цьому разі воно нічим не допоможе вирішенню справи [76, с. 50]. Принципи діють не так: вони орієнтують рішення в один бік, хоча й не вирішальним чином, і залишаються незмінними, навіть якщо вони не переважили [76, с. 65]. Із цієї першої відмінності випливає друга: принципи мають вимір ваги, якого позбавлені правила. Коли принципи перетинаються, той, хто має розв'язати конфлікт, повинен взяти до уваги відносну вагу кожного з них. Звичайно ж, таке вимірювання не може бути точним, а висновки про те, що певний принцип або політика важливіші за інші, нерідко викликають заперечення. І все ж невід'ємною частиною поняття принципу є положення, згідно з яким він має такий вимір, тобто є сенс питати, наскільки цей принцип важливий [76, с. 53].

Як уточнює С.П. Погребняк, принцип права, за Р. Дворкіним, зовсім не має на увазі визначити умови, за яких його застосування стає необхідним. Натомість у ньому міститься міркування, орієнтоване в одному напрямі, але не вказується на необхідність конкретного рішення. Суб'єкти права мають брати його до уваги там, де він доречний, і він спрямовуватиме їх у тому чи іншому напрямі [241, с. 23]. Таким чином, норми-правила утверджують інваріантні значення, а принципи породжують варіативні смисли (хоча можна вести мову й про формування значень, зокрема стосовно *ratio decidendi*). Водночас найбільш загальний характер принципів права означає найвищий рівень їх абстрагованості: будь-яка норма права за своїм значенням є узагальненням, але вона регулює лише однорідні випадки; натомість принцип, навпаки, виступає як узагальнення, оскільки передбачає застосування єдиного підходу щодо різноманітних відмінних випадків. Тому порівняно з нормами-правилами принципи є нормативними узагальненнями найвищого рівня, своєрідними згустками правових смислів [241, с. 29].

Під час характеристики принципу зазвичай звертається увага на те, що він, по-перше, являє собою ідею, положення, вимогу і, по-друге, не є «простим положенням (ідеєю, вимогою), а основним, основоположним, засадничим,

фундаментальним, вихідним, загальним, керівним, відправним, провідним, чільним. Принципи є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис і цінностей правової системи, одночасно втілюючи й вищі моральні засади та загальнолюдські суспільні цінності (людської гідності, особистої автономії, солідарності, довіри тощо). Вони виконують аксіологічну функцію й символізують дух, ідею права. Визнання принципів нарівні з правовими нормами-правилами субстантивними елементами права дає підстави вести мову про його принципову безпробільність навіть за наявності прогалин у законодавстві чи корпусі прецедентів. З аксіоматичного пріоритету принципів над іншими нормами права слідує, що більшість норм формується під впливом або на розвиток того чи іншого принципу або групи принципів; норми права є здебільшого різними проявами дії принципів, засобами їх конкретизації через правотворчість [241, с. 33].

Водночас, на думку Р. Дворкіна, найенергійніше принципи працюють під час застосування права і найбільшої ваги набувають при розгляді так званих складних справ, зокрема у випадках відсутності прецеденту, колізії норм права, де відіграють суттєву роль в аргументації на підтримку суджень про конкретні юридичні права та обов'язки [76, с. 56]. Прикладом таких складних справ є розгляд конституційних скарг КС України [278, с. 34]. Із відповідними застереженнями це також може вважатися правотворчістю, адже після того, як справу вирішено, ми можемо стверджувати, що вона відтепер підпадає під певне правило (до судового рішення цього правила не існувало; суд посилається на принципи, покликані виправдати створення і ретроспективне застосування нового правила) [35, с. 24 – 25]. Коли виникає нова форма вже існуючих соціальних проблем, принципи права виконують роль «калібратора», адаптуючи вже наявні механізми регулювання. Саме ця їх властивість надає гнучкості в межах динамічного тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [56, с. 15].

Як видається, принципи права якраз і виконують роль правил-індикаторів, хоча й більш комплексно. З одного боку, вони дійсно покликані

орієнтувати суб'єктів права на певні правові ідеї й інструменти, що їх втілюють. При цьому фундаментально важливим є те, що принципи дозволяють пов'язати доволі відмінні концепти: так, принцип свободи є основою цілої низки правових інструментів й інститутів, які належать до різних правових режимів і по-різному діють (наприклад, свобода договору і свобода совісті базуються на зовсім різних юридичних механізмах). Однак їх зв'язаність із принципом свободи перетворює його на певну семантичну «точку доступу», яка дозволяє суб'єкту права орієнтуватися у складному світі сучасної нормативності. З іншого боку, принципи виконують роль правил-індикаторів і для суддів та інших суб'єктів правозастування, оскільки є своєрідними модифікаторами ефекту норм права й інструментом їх інтерпретації та реалізації (на додаток до того, звісно, що принципи права мають безпосередню регулятивну функцію) [56, с. 17]. Це дозволяє праву зберігати свою нормативну авторитетність навіть тоді, коли підірваною є його інституційна авторитетність. Концепт авторитетності права, відтак, лишає надію на краще в розвитку правових систем, які потерпають від низької легітимності й ефективності, оскільки принципи права, відіграючи роль правил-індикаторів, здатні перезапустити процес зміцнення авторитетності норм права.

До того ж, в умовах правової держави заборона надмірного державного втручання у свободу особи розглядається як аксіоматична вимога: держава має право обмежувати права людини лише тоді, коли це дійсно необхідно, тільки в такому обсязі, в якому її заходи будуть розмірними до мети. Інакше кажучи, в цій сфері проголошується та діє принцип пропорційності (розмірності, адекватності). У його основу покладена ідея, згідно з якою загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи. Він покликаний захистити індивіда, коли той залишається віч-на-віч з державою, і є передумовою того, що регулятивне втручання має бути відповідним до цілей, які ним досягаються [240, с. 39]. Однак, незважаючи на достатньо давній родовід цього принципу, слід погодитися з тим, що тріумфальний хід пропорційності в межах інституту конституційних прав

людини й міжнародного права прав людини розпочався близько п'ятдесяти років тому. Становлення принципу пропорційності в сучасному праві пояснюється впливом прагматизму як нового типу праворозуміння, для якого характерні відмова від формально-догматичного розуміння права і спроба забезпечити більшу соціальну сприйнятливість, реалістичність права з одночасним збереженням його верховенства, автономії, незалежності від політичних уподобань. Принцип пропорційності розглядається саме як поєднання реалістичності й автономії права: з одного боку, він передбачає акцент не на застосуванні принципів і норм права, а на безпосередньому узгодженні різних інтересів; з іншого – він обмежує розсуд суб'єкта правозастосування і нормотворення при вирішенні питання про припустимість обмежень прав, тобто фактично встановлює «обмеження на обмеження».

Відповідно до позиції С.П. Погребняка, на теперішній час принцип пропорційності можна знайти також у різних формулюваннях багатьох національних і наднаціональних правових систем. Він визнається загальним принципом права ЄС. У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на відміну від права ЄС, принцип пропорційності прямо не закріплено. Незважаючи на це, він є одним з найважливіших принципів, який, мабуть, найбільш часто застосовується у практиці ЄСПЛ. Визнаючи важливість принципу пропорційності, слід водночас розуміти його специфіку як правового засобу. Вона зумовлена природою принципів права, які, як відомо, мають більш абстрактний характер, ніж норми права. Саме тому принципи права нерідко окреслюють у певній ситуації лише можливості, але прямо не визначають конкретний варіант поведінки. У цьому сенсі можна погодитися з тим, що принципи надають суддям лише певний правовий орієнтир, а не являють собою аналог аптекарських ваг.

Суть пропорційності полягає в тому, що вона представляє собою правовий засіб, що застосовується для вирішення юридичних конфліктів між певним правом і конкуруючими з ним правами й законними інтересами. Ядром цього юридичного засобу є техніка балансування, спрямована на те, щоб право

однієї особи, що захищається, було урівноважене з іншими визнаними правами і законними інтересами. Він дає відповідь на запитання: чи виправданим обмеження того чи іншого права. Для правильного застосування судами принципу пропорційності важливе значення має тест на пропорційність. Він має одну й ту ж основну двоетапну структуру [240, с. 41]. На першому етапі суд повинен встановити, що владними діями виявилось обмежене певне право. На другому етапі влада повинна продемонструвати суду, що вона мала певну легітимну мету і що обмеження було пропорційне їй. Тест на пропорційність охоплює три критерії: по-перше, засіб, призначений для досягнення мети влади, повинен підходити для досягнення цієї мети (доречність); по-друге, з усіх придатних має бути обрано той засіб, який найменшою мірою обмежує право приватної особи (необхідність); по-третє, збиток приватній особі від обмеження її права повинен бути пропорційний вигоді уряду щодо досягнення поставленої мети (пропорційність у вузькому сенсі). Пропорційність у вузькому сенсі також нерідко іменують принципом балансування [240, с. 42].

На сучасному етапі розбудови демократичної, правової, соціальної держави в Україні в межах європейського напрямку її розвитку першочергового та стратегічного значення набуває рівність прав і свобод людини та громадянина, яка закріплюється в національному законодавстві на рівні основоположного конституційного принципу правового статусу особи [46, с. 48]. Принципи конституційного права є загальними соціальними орієнтирами конституційно-правового регулювання, які відповідають інтересам різноманітних соціальних груп населення. Тобто це моделі дієвого регулятора конституційно-правових відносин. Саме на їх основі відбувається моделювання норм, що є втіленням демократичних і гуманістичних традицій права й державотворення, визначаються основні напрями розвитку держави і суспільства, встановлюються демократичні правила організації та діяльності органів державної влади, засади статусу людини і громадянина, які відповідають моралі й справедливості, та відображають потреби й устремління людей. Принцип юридичної рівності в найзагальнішому сенсі означає, що до

однойменних суб'єктів не можуть застосовуватися будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні їхні властивості. Крім того, цей принцип займає важливе місце в системі принципів правового статусу людини громадянина, оскільки він проголошує демократичний підхід взаємовідносин «людина – держава», «людина – суспільство», «людина – людина», визначає параметри здійснення, реалізації та забезпеченості прав і свобод людини та громадянина, поширюється на всі права і свободи людини та громадянина рівною мірою (за деякими винятками, чітко визначеними законодавством). Такий підхід конституційного визнання принципу рівності прав і свобод людини та громадянина має фундаментальне значення у сфері національного державотворення будь-якої країни та її міжнародної співпраці, свідчить, що вона стоїть на шляху побудови правової держави і на конституційному рівні закріпила бар'єри від тоталітарного розвитку [46, с. 49].

Розглядаючи онтологічну сутність і статутарно-функціональні особливості конституційного принципу рівності прав і свобод людини та громадянина, О.П. Васильченко визначає його як універсальний правовий принцип, що ґрунтується на ідеях свободи й справедливості, знаходить своє визнання та нормативне закріплення на рівні міжнародного співтовариства держав у міжнародному праві та на національному рівні, є основоположним принципом формування й функціонування правового статусу особи, визначає правовий режим взаємовідносин із державою та суспільством, встановлює фактичну рівність прав і свобод людини та громадянина і їхню рівність перед законом, виключає будь-які привілеї, обмеження у правах і преференції для будь-яких осіб чи соціальних груп. При характеристиці особливостей сучасного стану законодавчого закріплення і практики реалізації складових елементів конституційного принципу рівності прав і свобод людини та громадянина можемо вести мову про такі складові: 1) незалежно від раси, національності, етнічного походження, кольору шкіри; 2) незалежно від політичних, релігійних та інших переконань; 3) незалежно від соціального походження і майнового стану; 4) гендерної рівності; 5) незалежно від місця проживання, мовних та

інших ознак; б) перед законом і судом.

Протягом останніх шести років актуальним залишається питання забезпечення рівності конституційних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб з Автономної Республіки Крим та Донецької і Луганської областей. Нинішня криза внутрішнього переміщення в Україні виникла внаслідок збройного конфлікту, що розпочався в березні 2014 р. унаслідок анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією та подальшого проголошення незалежності Донецької та Луганської областей на сході України завдяки активному політичному, економічному та військовому втручанням та сприянню Росії. Цей конфлікт є останнім і, можливо, найбільш серйозним проявом російської агресії на пострадянському просторі та в умовах посилення конкурентних і змагальних відносин між Росією та Заходом [46, с. 50]. З часу анексії, Україна веде боротьбу з проросійськими сепаратистами у своїх східних областях, при цьому понад мільйон людей переміщуються всередині країни. Без чітких перспектив врегулювання конфліктів або довгострокового планування, переміщення, швидше за все, буде тривалим. Існує також ризик повторного переміщення, якщо ситуація у сфері безпеки погіршиться, або якщо доступ внутрішньо переміщених осіб до продовольства, місцевих послуг і допомоги продовжуватиме зменшуватися. У зв'язку з цим варто окреслити основні міжнародні, напрацьовані у практиці держав і міжнародних організацій (зокрема й міжнародних неурядових організацій, наприклад, Міжнародного Комітету Червоного Хреста), рекомендації та вимоги для забезпечення нормального існування, підтримки життєдіяльності та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб. За даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних і Київської міської державних адміністрацій станом на середину лютого 2017 р., взято на облік 1640335 внутрішньо переміщених осіб – понад 1300000 сімей з Донбасу і Криму. Чисельність внутрішньо переміщених осіб в Україні більша, ніж чисельність населення багатьох країн світу, зокрема й європейських (наприклад, населення Чорногорії становить 647 тисяч, а Естонії – 1265000 осіб). Притік переселенців у громади

по всій країні, який у великих містах підсилений трудовою міграцією, створив додаткове навантаження на місцеві органи та інфраструктуру.

На особливу увагу заслуговує проблема дискримінації переселенців з Криму. Відповідно до Закону України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» від 12 серпня 2014 р. особи, місце проживання яких зареєстроване в Криму, прирівнюються до нерезидентів у розумінні митного, податкового і фінансового законодавства. Водночас Податковий кодекс України містить норми, за якими в деяких ситуаціях ставка податку на певні види доходів чи операцій є різною для податкових резидентів і нерезидентів. Крім того, із прийняттям у липні 2015 р. Закону України «Про місцеві вибори» вимушені переселенці були фактично позбавлені права голосу на місцевих виборах 2015 р. Зазначені дискримінаційні положення суперечать чинній Конституції України.

Інший актуальний рівень додержання принципу рівності прав і свобод для України та, як не дивно, для прогресивної міжнародної спільноти – принцип забезпечення гендерної рівності. Так, у 2015 р. Україна посіла 67 місце серед 145 країн згідно з Глобальним звітом про стан гендерної рівності у світі за індикаторами «гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради України та депутатів місцевих органів влади», «співвідношення середнього рівня заробітної плати жінок та середнього рівня заробітної плати чоловіків» [46, с. 51]. Одна з найбільш серйозних проблем на цьому напрямі – нерівна оплата праці. Згідно з інформацією Державного комітету статистики за 2015 р., розмір середньомісячної заробітної плати жінок на 25,1 % нижчий, ніж у чоловіків. Значний розрив між середньомісячною заробітною платою жінок і чоловіків призводить до нерівних можливостей доступу до економічних ресурсів, а також відмінностей у якісних характеристиках зайнятості і соціальному статусі жінок і чоловіків та як наслідок – до зростання рівня бідності населення. Ця проблема має бути вирішена комплексно на концептуальному та практичному рівнях, поруч із такими проблемами, як

відсутність гендерної складової у програмах стратегічних реформ; низький рівень спроможності органів державної влади щодо реалізації принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; недосконалість наявної системи збору інформації за ознакою статеві приналежності, що обмежує можливості розв'язання найбільш актуальних проблем і розривів у реалізації прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства на рівні державної політики тощо.

Упровадження принципів рівних прав та можливостей жінок і чоловіків є однією з важливих умов сталого розвитку, позитивних змін у суспільстві реалізації прав людини та самореалізації особистості, запорукою ефективного розв'язання наявних проблем, а також європейської інтеграції України та виконання міжнародних зобов'язань згідно з основними міжнародними договорами у сфері захисту прав людини, зокрема Цілей Сталого Розвитку до 2030 року, затверджених Генеральною Асамблеєю ООН [46, с. 52].

Стосовно проблемних моментів взаємозв'язку і взаємодії принципу недискримінації за ознакою статі та норм права з цього приводу, то потрібно зважати на таке. Тест на гендерну дискримінацію складається з низки питань: 1) чи мала місце різниця в поводженні/ставленні? 2) чи зазнала б особа менш сприятливого ставлення, якби вона була іншої статі? 3) чи мала різниця в поводженні об'єктивне та розумне обґрунтування? 4) чи має різниця в поводженні правомірну (легітимну) мету? 5) чи є заходи, які використовуються, пропорційними досягненню цієї правомірної мети?

У контексті проблемних аспектів співвідношення принципів і норм цивільного права України варто наголосити на тому, що принципи останнього є не лише чинником, що дає змогу виокремити цю галузь права, а й у її межах – робочий механізм, за допомогою якого визначаються межі можливої та належної поведінки учасників цивільно-правових відносин. Незважаючи на те, що ст. 3 ЦК України й присвячена загальним засадам цивільного законодавства, в ній йдеться про принципи цивільного права, глибинний зміст якого як приватного права зумовлений природним правом, що покладено в його основу,

і для якого іманентною є наявність відправних ідей, зокрема таких як добросовісність, розумність, справедливість.

У свою чергу формування оновленої системи принципів адміністративного права України потребує врахування уніфікованих принципів адміністративного права, вироблених європейською адміністративно-правовою доктриною. Заслужують на увагу міркування Т.О. Коломоець і П.О. Баранчика про те, що однією з найбільш актуальних проблем удосконалення адміністративного права, яка потребує системного аналізу та невідкладного вирішення, є якісне поліпшення законодавчого врегулювання принципів адміністративного права, адже саме принципи, враховуючи те багатоаспектне значення, яке їм надається, відіграють величезну роль у формуванні правосвідомості та функціонуванні дійсно правової держави. Законодавче закріплення принципів адміністративного права не має бути формальним, коли ті чи інші положення лише текстуально відображаються в законодавчому чи підзаконному акті. Таке закріплення має бути чітким, повно та всебічно розкривати зміст того чи іншого базового положення [135, с. 160]. Євроінтеграційні прагнення України, які зафіксовано в Концепції адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженій Постановою КМ України від 16 серпня 1999 р. № 1496, Указі Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 р. № 615/98, у контексті перспектив подальшого розвитку принципів адміністративного права передбачають врахування міжнародного, зарубіжного досвіду в цій сфері [265, с. 13]. Проте таке врахування має бути виваженим, обґрунтованим, без штучного дублювання досвіду однієї чи декількох держав. При цьому має, по-перше, враховуватися позитивний зарубіжний досвід у фіксуванні принципів, розташування їх черговості, закріплення змісту окремих принципів, погодженість доктринальних і нормативних положень [130, с. 1]; по-друге, усуватись негативний досвід зарубіжних країн для України, тобто мають відкидатись запозичення такого досвіду; по-третє, враховуватись регіональні, національні

особливості, реалії сучасного періоду, доктринальні положення європейських документів (Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи і т. д.) [135, с. 165]; по-четверте, слід включити до системи принципів адміністративного права як фундаментальні його засади: принципи верховенства права, законності, пропорційності, несення відповідальності за шкоду, заподіяну діями органів публічної адміністрації та її державних службовців, недискримінації, так і деякі інші, що поступово інтегруються у правову систему України та підлягають комплексному закріпленню в системі законодавства.

У ході реалізації Євросоюзом регіональних програм співробітництва характерним є вплив принципів і норм права Світової організації торгівлі і торгового права ЄС на зміст регіональних і двосторонніх торговельних угод з третіми державами, в тому числі коопераційних угод, угод про партнерство та співробітництво й угод про асоціацію [377, с. 12]. Принципи торгового права ЄС виступають основою не тільки для економічної інтеграції держав – членів ЄС, але й для ЄС і третіх держав. Такі принципи, закріплені в Установчих документах ЄС, дублюються у спеціальних торговельних угодах між ЄС і третіми країнами, спрямованих на поглиблену інтеграцію. Положення таких угод регулюють широкий спектр економічних відносин, у тому числі торговельних, зменшуючи або скасовуючи тарифні та нетарифні бар'єри. Це сприяє поширенню принципу лібералізації руху товарів і послуг на двосторонні відносини третіх країн з ЄС, а також гармонізації та двосторонній уніфікації технічних стандартів продукції [377, с. 15].

Аналіз історичних засад формування та правового закріплення принципів бюджетного права України і ЄС дав підстави Ю.Ю. Пустовіт стверджувати, що саме вони визначають зміст бюджетно-правового регулювання, є критеріями правомірності бюджетно-правових норм і поведінки учасників бюджетних правовідносин [264, с. 12]. У свою чергу Є.В. Смичок зазначає, що принципи податкового законодавства забезпечують структурне впорядкування як загальної, так і спеціальної його частин (як правило, стосується окремих загальнообов'язкових платежів). Саме принципи податкового законодавства є

тим наскрізним фактором, який дозволяє зберегти єдині вимоги, одну чітко визначену логіку нормативної регламентації всієї сфери суспільних відносин, які складаються у сфері оподаткування. Фактично вихідні положення податкового законодавства є специфічним нормативним каркасом, на основі якого вибудовується нормативний масив специфічного галузевого регулювання. Залежно від специфіки того чи іншого вихідного положення вони по-різному отримують свій прояв у межах тих чи інших інститутів податкового законодавства. Так, до прикладу, такі принципи як недопущення проявів податкової дискримінації (принцип рівності) та принцип стабільності є такими, що пронизують усю систему податкового законодавства. Коли ж йдеться про такі вихідні положення як принцип-презумпція правомірності рішень платника податків і принцип невідворотності настання юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства, то вони визначають імперативні вимоги до конструювання і застосування приписів, які стосуються регулювання «деліктних» за своїм характером податкових відносин. Що ж стосується таких принципів як принцип фіскальної достатності, принцип справедливості, принцип економічності оподаткування, принцип нейтральності оподаткування, принцип рівномірності та зручності сплати податків та зборів, то вони висувають основні вимоги до тих інститутів податкового законодавства, які забезпечують регламентацію податкових відносин з приводу сплати тих чи інших загальнообов'язкових платежів (податків і зборів) [297, с. 87 – 88].

Отже, характерною рисою існування сучасного світового співтовариства є динамізм розвитку і поглиблення трансформаційних процесів. Їх основу визначають чинники відкритої економіки, демократизації соціуму, формування громадянського суспільства, гармонізації правових систем. Україна, яка розбудовує правову, соціальну та демократичну державу, не стоїть обабіч магістрального шляху розвитку людства, а бере активну участь у міжнародних і регіональних процесах. Одним з важливих проявів такої діяльності є укладання і підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що закріпила новий правовий формат двосторонніх відносин. Угода має на меті поглиблення

політичних та економічних відносин між Україною та ЄС шляхом створення розширеного інституційного механізму і закріплення нових положень щодо імплементації принципів і норм права ЄС у правову систему України. Співвідношення принципів і норм права в національній правовій системі України в умовах євроінтеграції є набагато складнішим, оскільки його не можна визначити лише з позицій вітчизняної юридичної доктрини та практики. У контексті європейського вибору людина, її гідність, права та свободи – це ключовий критерій, на основі якого можливо правильно встановити форму співвідношення принципів і норм права у правовій системі України.

Висновки до розділу 3

На основі проаналізованого вище можна дійти таких висновків:

1. Доволі дискусійним у сучасній юридичній науці залишається питання щодо співвідношення принципів і норм права у правовій системі ЄС і правових системах держав-членів. Відтак, загальні принципи права ЄС у переважній більшості фахівцями тлумачаться як найважливіші цінності або «мегапринципи», що відображають загальнолюдські цінності, при цьому одночасно вони є формою (джерелом) права. Розглядаючи принципи права ЄС в аксіологічному аспекті, можна стверджувати, що принципи як керівні ідеї в праві стали підставою для створення простору благополуччя, де людська особистість, мораль і повага співіснують як єдине ціле. Принципи та норми права є базисом формування правової системи ЄС, де принципи права спрямовані на подолання прогалин у законодавстві, суперечностей між нормами писаного права країн-учасниць ЄС для забезпечення гармонізації суспільства. У свою чергу норми права ЄС забезпечують втілення цінностей і принципів права ЄС у фактичну площину. Ефективне та гармонійне поєднання принципів і норм права формує право ЄС, що є пріоритетним у порівнянні з

національним правом його держав-членів. Таке поєднання зазначених елементів виражає прагнення до забезпечення правового становища людини та ефективний вплив на процеси функціонування ЄС. Використовуючи функціональний підхід доведено, що співвідношення принципів і норм правової системи ЄС варто розглядати крізь призму їх функціонального призначення щодо причинно-наслідкового зв'язку. Так, принципи правової системи ЄС стосовно норм права здійснюють регулятивну, інтегративну, охоронну, тлумачну функції, а останні щодо принципів – конкретизаційну, формалізаційну, інструментальну, інформаційну та захисну функції.

2. Правова система конкретного суспільства, що відображає його культурну, соціальну, економічну і політичну своєрідність, іменується національною правовою системою. Опрацювання характерних ознак сучасної національної правової системи України дає підстави стверджувати, що на теперішній час у неї не існує суттєвих відмінностей від правових систем романо-германської правової сім'ї за способами творення, систематизації, тлумачення та застосування принципів і норм права. Останні посідають у правовій системі України центральне місце, забезпечуючи взаємодію між правовою системою в цілому та її компонентами, а також взаємозв'язок між правовою системою та іншими соціальними системами. При цьому динаміка співвідношення принципів і норм права в національній правовій системі України демонструє їх подальшу взаємозалежність і взаємовплив. Особливість взаємозв'язку принципів і норм права у правовій системі України полягає, по-перше, в аксіоматичному визнанні в юридичній доктрині пріоритетності (верховенства) принципів права над нормами права; по-друге, у прагматичному наданні переваги (примату) нормам права перед принципами права у практичній юридичній діяльності в ході вирішення юридичних справ; по-третє, в різній формі взаємокореляції між принципами і нормами права на відмінних стадіях правового регулювання суспільних відносин, що зумовлено їх приналежністю до певного елемента системи (галузі, підгалузі та інституту права) і структури об'єктивного права (приватного та публічного права, матеріального і

процесуального права, регулятивного й охоронного права тощо).

3. Реалізація євроінтеграційного вектору поступу України передбачає обов'язкову адаптацію форм, механізмів і процедур співвідношення принципів і норм вітчизняного права до правової системи ЄС. Позитивні аспекти розвитку національної правової системи України полягають у сприйнятті принципів і норм права ЄС, що сприятиме гармонійному співіснуванню різних правових систем та їх об'єднанню в розв'язанні спільних проблем. Євроінтеграційні трансформації принципів і норм права різною мірою проявляються в галузях вітчизняного права, в одних вони виявляються досить чітко, в інших – перебувають на стадії формування. При цьому найменш вирішеною залишається проблема застосування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку України й особливо в її судовій практиці. Це ж стосується і застосування принципів і норм права ЄС, які не набули пріоритетного значення перед принципами та нормами внутрішнього права, оскільки їх застосування залежить від позиції українського законодавця і повністю від практики національних судів. Співвідношення принципів і норм права в національній правовій системі України в умовах євроінтеграції є набагато складнішим, оскільки його не можна визначити лише з позицій вітчизняної юридичної доктрини та практики. У контексті європейського курсу розвитку національної правової системи України людина, її права та свободи – це ключовий критерій, на основі якого можливо правильно визначити форму співвідношення принципів і норм права.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-методологічне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає в розробці загальнотеоретичної концепції співвідношення принципів і норм права у правових системах України та ЄС. За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. Опрацювання юридичної літератури з проблематики співвідношення принципів і норм права в різних правових системах продемонструвало, що в наукових і навчальних працях увагу здебільшого приділено питанням поняття, формування, генезису, функціонування і трансформації цих правових явищ. Окремі фахівці, досліджуючи сутність правової системи як статичного індикатора життя суспільства, вказують на наявність у ній особливого фундаментального та інтегруючого елемента – принципів права. При цьому зауважується, що норми права виступають регулятивним засобом правової системи, спрямованим на забезпечення реалізації принципів права та інших основоположних засад цієї системи. Утім, стосовно питання співвідношення принципів і норм права, то більшість науковців підтримує єдину позицію про те, що принципи права мають переважаючу впливовість щодо норм права. Водночас наявні дослідницькі позиції, суть яких зводиться до невіддільності принципів і норм права або до похідного характеру принципів від норм права. Однак питання взаємодії та взаємовпливу принципів і норм права у правових системах сучасності не ставало предметом наукових пошуків, що у свою чергу спрямувало автора на розроблення цього аспекту.

2. Методологія дослідження співвідношення принципів і норм права у правових системах – це складний і багаторівневий комплекс пізнавальних засобів, що сприяють отриманню об'єктивної та систематизованої інформації про форми, механізми і процедури взаємодії та взаємовпливу принципів і норм права у правових системах сучасності. Багатогранність природи, місця та ролі принципів і норм права у правових системах обумовлює необхідність їх

вивчення в системі координат, що детермінуються різними рівнями методології юридичної науки, ключовими з яких є: а) світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади дослідження; б) принципи наукового пізнання (об'єктивність, науковість, усебічність, плюралістичність, додатковість); в) методологічні (дослідницькі) підходи, зокрема системний і компаративний (провідні), а також цивілізаційний, антропологічний, аксіологічний, потребовий, діяльнісний; г) основні наукові методи вивчення (загальні методи мислення – аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння; філософські методи – діалектичний, метафізичний, герменевтичний; загальнонаукові – функціональний, історичний, синергетичний, структурний; спеціальнонаукові – конкретносоціологічний, статистичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний тощо). Для вітчизняного правознавства притаманна наявність не окремо взятого гносеологічного інструментарію осмислення проблематики співвідношення принципів і норм права у правових системах, а їх сукупність. Адже лише плюралізм пізнавальних засобів дає можливість здійснити комплексне дослідження взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правових системах України та ЄС.

3. Під час вивчення структури правової системи використано теоретичну модель, за допомогою якої розкрито загальні властивості внутрішнього елементного складу останньої. Акцентовано увагу на тому, що в ході аналізу структурної характеристики національних правових систем доречним є використання теоретичної моделі загальної структури, що у свою чергу сприяє висвітленню деяких структурних елементів, їх взаємодію в системі та підсистемних утвореннях. При цьому відбувається охоплення таких компонентів як ідеологічні, нормативні, організаційні, процесуальні та комунікативні. У результаті використання теоретичної моделі, властивості якої на національному та наднаціональному організаційних рівнях дозволили об'єднати спільні для держав-членів ЄС правові елементи (правові стандарти, цінності, принципи права, установчі договори, правові інститути та норми права), досліджено та охарактеризовано структурні елементи правової системи

ЄС. Як наслідок, дістали подальшого розвитку наукова думка про гармонійне співіснування дворівневої правової системи ЄС, що проявляється в єдності в досягненні мети та розширенні сфери взаємодії.

4. У процесі використання інтегративного підходу розкрито значення принципів права в якості інтегративного елемента правової системи, висвітлюючи при цьому їх об'єднуючу особливість щодо інших елементів правової системи та властивості причинно-наслідкових зв'язків між окремими елементами структури системних утворень. Інтегративна властивість принципів права проявляється у двох аспектах функціонування правової системи, а саме: по-перше, в зовнішньому, що проявляється в ході забезпечення інтеграції правової системи в систему суспільства та має опосередкований характер впливу; по-друге, у внутрішньому, що виражається в безпосередній взаємодії окремих явищ правової системи (правові ідеї і цінності, групові та індивідуальні інтереси, динамічні та статичні юридичні явища) гармонійна взаємодія яких досягається завдяки втіленню принципів права, спрямованих на досягнення сталості, єдності, функціональності, несуперечності складових елементів та розвитку правової системи як цілісності.

5. Сутнісна характеристика правової системи значною мірою залежить від того, яке значення в ній відводиться нормам права. Останні є ключовим елементом у нормативній підсистемі правової системи, навколо них формуються всі інші компоненти. Під нормами права слід розуміти свідомовольові, формально визначені, обов'язкові правила загального характеру, що відповідають визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи, рівності та гуманізму, встановлені чи санкціоновані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості та гарантовані ними, включаючи можливість застосування державного примусу, з метою регулювання суспільних відносин. Норми права та правова система перебувають між собою в тісному взаємозв'язку як складовий елемент і цілісна система. Норми права нерозривно пов'язані з усіма елементами правової системи, передусім принципами права, кожний з них відчуває на собі їх дію, певною мірою «насичений» їхніми

властивостями. Функції норм права у правовій системі – це основні напрями їх дії на суспільні відносини та системні властивості правової системи, що зумовлені сутністю та призначенням норм права у структурі останньої. Норми права у правовій системі здійснюють регулятивну, інтегративну, інформаційну та виховну функції. Норми права спільно з принципами права забезпечують такі загальносистемні параметри правової системи як інтегративність, стабільність тощо. Спільність поглядів на розуміння природи норм права є одним із критеріїв для типологізації національних правових систем світу.

6. На теперішній час дискусійним залишається питання щодо співвідношення принципів і норм права у правовій системі ЄС. Переважна більшість фахівців інтерпретують загальні принципи права ЄС як найважливіші цінності або «мегапринципи», що відображають загальнолюдські цінності та в той же час виступають у якості форм (джерел) права. У ціннісному аспекті принципи права ЄС варто розглядати як керівні ідеї, що є підставою для створення людського благополуччя, де особистість, мораль і повага співіснують як єдине ціле. Принципи та норми права є базовими елементами існування правової системи ЄС. При цьому норми права забезпечують фактичне втілення цінностей і принципів права ЄС в реальну дійсність, а останні існують для подолання прогалин у чинному законодавстві, колізій між нормами об'єктивного права держав-учасниць Європейської Співдружності та для забезпечення єдності суспільства. Порівняно з національним правом держав-членів ЄС ефективне та гармонійне поєднання принципів і норм права правової системи Європейської Співдружності є більш пріоритетним. Співставлення таких правових явищ як принципи та норми права у правовій системі ЄС та правових системах держав-членів необхідно розглядати крізь призму їх функціонального призначення, тобто взаємодії шляхом аналізу функцій кожного явища, в результаті чого вони співвідносяться як причина та наслідок. Принципи права правової системи ЄС щодо норм права здійснюють регулятивну, інтегративну, охоронну, тлумачну функції, а норми права стосовно принципів права – конкретизаційну, формалізаційну,

інструментальну, інформаційну та захисну функції.

7. На сучасному етапі розвитку в національній правовій системі України відсутні суттєві відмінності від правових систем романо-германської правової сім'ї за способами творення, систематизації, тлумачення та застосування принципів і норм права. Останні посідають у правовій системі України центральне місце, забезпечуючи взаємодію між правовою системою в цілому та її компонентами, а також взаємозв'язок між правовою системою та іншими соціальними системами. При цьому динаміка співвідношення принципів і норм права в національній правовій системі України демонструє їх подальшу взаємозалежність і взаємовплив. Особливість взаємозв'язку та взаємодії принципів і норм права у правовій системі України полягає: по-перше, в аксіоматичному визнанні в юридичній доктрині пріоритетності (верховенства) принципів права над нормами права; по-друге, у прагматичному наданні переваги нормам права перед принципами права у практичній юридичній діяльності в ході вирішення конкретних юридичних справ; по-третє, в різній формі взаємкореляції між принципами і нормами права на відмінних стадіях правового регулювання суспільних відносин, що зумовлено їх приналежністю до певного елементу системи (галузі, підгалузі та інституту права) і структури об'єктивного права (приватного та публічного права, матеріального і процесуального права, регулятивного й охоронного права тощо).

8. Реалізація євроінтеграційного вектору поступу України передбачає обов'язкову адаптацію форм, механізмів і процедур співвідношення принципів і норм вітчизняного права до правової системи ЄС. Євроінтеграційні трансформації принципів і норм права різною мірою проявляються в галузях вітчизняної системи права, в одних вони виявляються досить чітко, в інших — перебувають на стадії формування. Найменш вирішеною залишається проблема застосування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку України й особливо в її судовій практиці. Це ж стосується і застосування принципів і норм права ЄС, які не набули пріоритетного значення перед принципами та нормами внутрішнього права,

оскільки їх застосування залежить від позиції українського законодавця і повністю від практики національних судів. Співвідношення принципів і норм права у правовій системі України в умовах євроінтеграції є набагато складнішим, оскільки його не можна визначити лише з позицій вітчизняної юридичної доктрини та практики. У контексті європейського курсу розвитку національної правової системи України людина, її права та свободи – це ключовий критерій, на основі якого можливо правильно визначити форму співвідношення принципів і норм права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2009. 576 с.
2. Алексеев С. С. Основы философии права. Санкт-Петербург : Лань, 1999. 256 с.
3. Алексеев С. С. Право на пороге третьего тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. Москва : Статут, 2000. 256 с.
4. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций : в 2-х т. Т. 1. Свердловск : Изд-во Сверд. юрид. ин-та, 1972. 395 с.
5. Андрейцев В. І. Актуальні проблеми вдосконалення правової системи України. Київ : ЄАПШ, 2007. 114 с.
6. Андрійчук О. Роль комунітарних принципів у процесі застосування права ЄС. *Юридичний журнал «Юстиніан»*. 2007. № 3. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2585>
7. Антошина І. В. Інформаційна функція українського права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2015. 200 с.
8. Аракелян М. Р., Василенко М. Д. Право Європейського Союзу : підруч. Одеса : Фенікс, 2012. 390 с.
9. Аскин Я. Ф. Принципы в системе философского знания. Принцип развития. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1972. 295 с.
10. Бабаев В. К., Баранов В. М., Толстик В. А. Теория права и государства в схемах и определениях. Москва, 1998. 213 с.
11. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 4–11.
12. Байтин М. И. Понятие и признаки правовой нормы. Москва, 1997. 246 с.
13. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасного

правознавства : посіб. / За заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.

14. Барак А. Судейское усмотрение / Пер. с англ. Москва : Норма, 1999. 376 с.

15. Бахновська І. П. Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 186 с.

16. Бахновська І. П. Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 19 с.

17. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков : Фолио, 1999. 607 с.

18. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : підруч. для юрид. спец-тей вищих навч. закл. Київ : Ін Юре, 2003. 472 с.

19. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : словник. Київ : Ін Юре, 2003. 408 с.

20. Беляев С. А. О концепции «европейского правового пространства». *Советское государство и право*. 1991. № 7. С. 120–124.

21. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Под. общ. ред. В. И. Даниленко ; пер. с фр. Г. В. Чуршукова. Москва : NOTA BENE, 2000. 576 с.

22. Берман Г. Дж. Право і революція: формування західної традиції права. Київ : IRIS, 2001. 652 с.

23. Бигич О. Л. Порівняльне правознавство: природа та методологічне значення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 15 с.

24. Бичковський Є. Л. Науково-практичний коментар в правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2018. 20 с.

25. Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема. *Проблеми філософії права*. Київ, 2003. Т. 1. С. 126–128.

26. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті

правозастосування сучасної України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 19 с.

27. Бірюков Р. М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2011. 205 с.

28. Бобровник С. Правова система України / *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ : Видавничий дім, 2003. С. 733–745.

29. Бобровник С. В. Природне право / *Юридична енциклопедія*. Київ : Вид. «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5. С. 132–133.

30. Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения. *Государство и право*. 1999. № 5. С. 104–109.

31. Богачова Л. Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків, 2011. Вип. 22. С. 56–70.

32. Богдановская И. Ю. Закон в английском праве : монография / Отв. ред. доктор юрид. наук Н. С. Крылова. Москва : Наука, 1987. 144 с.

33. Богдановская И. Ю. Категория «правовая норма» в правовой доктрине стран «общего права». *Журнал российского права*. Москва, 2006. № 11. С. 65–74.

34. Бородянский В. И. Гносеологический аспект исследования механизма взаимодействия принципов и норм гражданского права. *Государство и право*. Москва, 2002. № 5. С. 108–110.

35. Бочаров Д. Правова позиція як форма конкретизації принципів права («візуальна» інтерпретація). *Право України*. Київ, 2017. № 7. С. 20–29.

36. Бошицький Ю., Чернецька О. Сучасні проблеми правової системи України (нотатки з наукової конференції). *Право України*. Київ, 2009. № 11. С. 216–221.

37. Братасюк М. Г. Сучасні тенденції розвитку методології дослідження правової системи України / *Сучасні проблеми правової системи України*. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції. / Ред кол.

Шемшученко Ю. С., Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В., Левківська Г. П., Короленко М. П., Дей М. О., Тростюк З. А., Бевз С. І. К.: Видавництво Ліра-К, 2012. 514 с.

38. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2005. 190 с.

39. Братасюк В. М. Юридичний позитивізм – необхідність переосмислення в умовах сучасності. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2004. № 12. С. 65–68.

40. Братасюк М. Право як втілення метасоціальної та соціокультурної сутності людини. *Гуманістичний вимір у праві. Актуальні проблеми правознавства* : наук. зб. ЮІ ТАНГ. Тернопіль, 2001. Вип. 3. С. 6–18.

41. Братко А. Г. Запреты в советском праве / Под ред. Н. И. Матузова Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1979. 92 с.

42. Брацук І. З. Імплементация права Європейського Союзу в національних правопорядках держав-членів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2011. 20 с.

43. Брюггер В. Відображення людини у концепції прав людини. *Людина і політика*. Київ, 2003. № 1. С. 54–69.

44. Ван Елсуwege П. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом як інноваційний правовий інструмент. *Право України*. Київ, 2015. № 8. С. 9–16.

45. Василенко В. А. Основы теории международного права. Киев : Вища школа, 1988. 288 с.

46. Васильченко О. Сучасний зміст конституційного принципу рівності прав і свобод людини та громадянина. *Право України*. Київ, 2017. № 7. С. 47–55.

47. Васянович О. А. Правовий звичай у правових системах сучасності : монографія. Київ : КНЕУ, 2014. 184 с.

48. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики :

монографія / М. Г. Патей-Братасюк та ін. / За заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Видавництво Європейського університету, 2010. 536 с.

49. Вишновецька С. В. Методологія науки трудового права : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2014. 332 с.

50. Волошин Ю. О., Гоша І. О. Гармонізація правових систем в сучасній доктрині конституційного права в умовах європейської інтеграції : монографія / За заг. ред. М. О. Баймуратова. Одеса : Фенікс, 2013. 294 с.

51. Вступ до теорії правових систем : монографія / За заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2006. 432 с.

52. Гладких С. О. Методологія та організація наукових досліджень : / навч.-методич. посіб. Полтава : Полтавський університет економіки і торгівлі, 2016. 240 с.

53. Гнатовський М. М. Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2002. 22 с.

54. Гнатовський М. М. Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2002. 193 с.

55. Головатий С. П. Верховенства права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.

56. Горобець К. Принципи права й авторитетність: міркування щодо нормативності. *Право України*. Київ, 2017. № 7. С. 9–19.

57. Гоша І. Особливості взаємодії права ЄС із національними правовими системами. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 5. С. 150–153.

58. Грибов В. Д. Основи управлінської діяльності. 2016. URL: https://stud.com.ua/42595/menedzhment/sistemniy_pidhid_upravlinnya

59. Грицаєнко Л. Л. Інституційний механізм Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2010. 19 с.

60. Грицяк І. А. Право та інституції Європейського Союзу : навч. посіб. Київ : К. І. С., 2006. 300 с.

61. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 18 с.
62. Гришук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2007. 432 с.
63. Гудима Д. А. Антропологічні дослідницькі (методологічні) підходи. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 55–59.
64. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. Київ, 2003. Т. 1. С. 122–124.
65. Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2018. № 4. С. 188–192.
66. Гурлянд З. Н., Осипова Т. Ю., Гурін Р. С. Теорія і методика професійної освіти : навч. посіб. / За ред. З. Н. Курлянд. Київ : Знання, 2012. 390 с.
67. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.
68. Гусарєв С. Д., Білозьоров Є. В. Діяльнісний підхід у правознавстві. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 226–230.
69. Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2008. 270 с.
70. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.
71. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. Київ : ВІРА Р, 2002. 506 с.
72. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В. А. Туманова. Москва : Междунар. отношения, 2009. 456 с.

73. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 456–460.

74. Дахно І. І., Алієва-Барановська В. М. Право Європейського Союзу : навч. посіб. / За ред. д. е. н., проф. І. І. Дахна. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 416 с.

75. Дашковська Т. М. Співвідношення правових норм і юридичного процесу у деяких правових системах світу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2016. 19 с.

76. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Пер. з англ. А. Фролкін. Київ : Основи, 2000. 519 с.

77. Дедов Д. И. Юридический метод : монография. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 160 с.

78. Демин В. Н. Принцип как форма научного познания. Москва : Изд. Московського университета. 1976. 44 с.

79. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол. : П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 10. Львів : Астрон, 2006. 120 с.

80. Договір про заснування Європейської Спільноти / Конституційні акти Європейського Союзу. Ч. I / Упорядник Г. Друзенко / За заг. ред. Т. Качки. Київ : Юстініан, 2005. 512 с. URL: [//zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_017/print1363700914292440](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_017/print1363700914292440)

81. Договор о Европейском Союзе (Маастрихт, 7 февраля 1992 года). (текст с изменениями и дополнениями от 13 декабря 2007 года). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029/print1388078094927817

82. Донченко О. П. Свобода як всезагальний принцип права. *Проблеми філософії права*. Том III. Київ–Чернівці, 2005. № 1–2. С. 307–310.

83. Дубов Г. О. Становлення методології юридичних досліджень:

особливості радянського та сучасного етапів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 16 с.

84. Европейское право : учеб. для вузов / Под общ. ред. д. ю. н., проф. Л. М. Ентина. Москва : НОРМА-ИНФРА, 2001. 720 с.

85. Європейські цінності: між ідеалом, дискурсом і реальністю / Гервас С. URL: [//rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Ghervas.html#_ftn9](http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Ghervas.html#_ftn9)

86. Євтушок Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 214 с.

87. Жицинский Ю. С. Санкция нормы советского гражданского права. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1968. 71 с.

88. Жукевич І. Принципи права Європейського Союзу як гарантія реалізації захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Університетські наукові записки*. 2009. № 1. С. 44–48.

89. Жукевич І. Явні та неявні принципи права: поняття, ознаки та особливості. URL: <http://www.pravoznaves.com.ua/period/chapter/24/143/5469#chapter>

90. Завальнюк В. В. Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України : автореф. дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2019. 40 с.

91. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. Наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. Наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришин. Харків: Право, 2009. 572 с.

92. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри*. Київ, 2012. Вип. 3. С. 22–28.

93. Заморська Л. І. Поняття функцій правових норм. URL: <http://intkonf.org/zamorska-li-ponyattya-funktsiy-pravovih-norm/>

94. Заморська Л. До питання про визначення категорії «норма права». *Право України*. Київ, 2011. № 4. С. 159–163.

95. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції : дисер. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2009. 190 с.
96. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2009. 19 с.
97. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції : монографія. Чернівці : Технодрук, 2010. 167 с.
98. Зіменко О. В. Система права та правова система: поняття та особливості співвідношення. *Вісник Запорізького національного університету «Юридичні науки»*. 2011. № 4. С. 27–34.
99. Иванов Р. Л. О понятии принципов права. *Вестник Омского университета*. 1996. Вып. 2. С. 115–118.
100. Ильин И. А. О сущности правосознания. Москва : Рарот, 1993. 253 с.
101. Іванченко О. М. Співвідношення норм міжнародного і національного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2011. 23 с.
102. Івашев Є. В. Людські потреби, інтереси, цінності як підґрунтя аксіології права. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2012. № 1 (3). С. 57–64.
103. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : монографія / Н. М. Оніщенко та ін. / За заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2009. 216 с.
104. Кагадій М. І. Юридична практика в правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 16 с.
105. Кант И. Сочинения. Москва, 1994. Т. 1. 346 с.
106. Капустин А. Я. Европейский Союз: интеграция и право. Москва : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2000. 436 с.
107. Карпенко І. П. Трансформація загальнолюдських цінностей в інформаційному суспільстві : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2004. 17 с.
108. Кафедра теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ: від витоків до сьогодення (до 30-річчя від дня створення) : науково-

довідкове вид. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 224 с.

109. Кашкин С. Ю. Введение в право Европейского Союза : учеб. пособ. / Москва : Эксмо, 2005. 368 с.

110. Кашкін С. Ю. Інтеграційне право як концентроване вираження порівняльного права: поняття, тенденції та етапи розвитку. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 306–315.

111. Кельзен Г. Чистое учение о праве Ганса Кельзена / Перев. с нем. С. В. Лезова и Ю. С. Пивоварова. Москва : ИНИОН, 1987.

112. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.

113. Кельман М. С. Теорія права : навч. посіб. Тернопіль, 1998.

114. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / В. Кернз / Пер. з англ. Київ : Знання, 2003. 381 с.

115. Кишин В. А. Функциональные связи правовых норм. *Советское государство и право*. 1972. № 5. С. 3039.

116. Кистяковский Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва, 1916. 362 с.

117. Климович О. Право людини як *jus cogens* сучасного міжнародного права. *Право України*. Київ, 2008. № 1. С. 30–34.

118. Кові С. Р. 7 звичок надзвичайно ефективних людей / Пер. з англ. О. Любченко. 5-те вид. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 384 с.

119. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

120. Козловський А. Право як екзистенція. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. Чернівці, 1996. Вип. 11. С. 3–16.

121. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права : монографія. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.

122. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи.

Право України. Київ, 2010. № 3. С. 6–19.

123. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. Київ, 2014. № 1. С. 22–32.

124. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. Київ, 2017. № 11. С. 142–164.

125. Козюбра М. І. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. Київ, 2017. Т. 193. С. 8–12.

126. Козюбра М. І. Право, наука та інші форми світосприйняття і методологія: лінії взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 3–12.

127. Козюбра М. І. Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. Київ, 2018. Т. 1. С. 3–8.

128. Козюбра М. І., Погребняк С. П., Цельєв О. В., Ю. І. Матвєєва. Загальна теорія права : підруч. / За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

129. Колесніченко В. В. Принципы права Европейского Союза: общетеоретическое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одесса, 2010. 203 с.

130. Колесніченко В. В. Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. 22 с.

131. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис.... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. Київ, 1998. 382 с.

132. Колодій А. М. Норма права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права /

Редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. 2017. С. 333–338.

133. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

134. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права. Основоположені принципи права як його ціннісні виміри*. Київ, 2012. Вип. 3. С. 42–46.

135. Коломоєць Т. О., Баранчик П. О. Принципи адміністративного права : монографія. Запоріжжя : Сору Арт, 2012. 203 с.

136. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

137. Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства : монографія / М. Г. Братасюк та ін. / За заг. ред. М. Г. Братасюк. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2013. 262 с.

138. Концепція реформування судової системи України. URL: http://uba.ua/ukr/project_ref_sud

139. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права. Київ, 1997. 320 с.

140. Корнієнко М. В. Співвідношення права ЄС та європейського права. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 18–22.

141. Костицький М. Сучасні філософські та психологічні проблеми правознавства та спроба їх теоретичного осмислення. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : тези доп. наук.-теорет. конф., (м. Київ, 26 січ. 2008 р.) / Редкол. : Є. Моїсєєв, О. Джужа, М. Костицький та ін. / Передмова О. Джужі. Київ : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. С. 6–9.

142. Костицький М. В. Діалектичний метод в юриспруденції. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 216–221.

143. Костюченко Я. Актуальні питання інституційного механізму Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Право України*. Київ, 2015. № 8. С. 42–52.

144. Котюк В. О. Теорія права : навч. носіб. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.

145. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доповн. К.: Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2014. 608 с.

146. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. Тернопіль: Екон. думка, 2016. 420 с.

147. Кравчук І. В., Парапан М. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС. Київ, 2004. 320 с.

148. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов та ін. / За ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.

149. Крегул Ю. І., Шестопалова Л. М. Правознавство: термінологічний словник : навч. посіб. / За ред. проф. Ю. І. Крегула. Київ : Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2018. 268 с.

150. Кривицький Ю. Механізм правового регулювання та правова система: співвідношення правових категорій. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2008. № 8. С. 78–81.

151. Кривицький Ю. В. Місце та роль норм права в механізмі правового регулювання окремих правових систем світу. *Актуальні проблеми зовнішньоекономічної діяльності України* : зб. наук. статей та тез доповідей міжнар. наук.-практ. засідан. круг. столу (м. Одеса, 17 лют. 2012 р.). Одеса : Вид-во ОНМУ, 2012. С. 98–101.

152. Кривицький Ю. В. Норма права як предмет дискусій в юридичній науці. *Економіка. Фінанси. Право*. Київ, 2009. № 7. С. 34–38.

153. Кривицький Ю. В. Праворозуміння як світоглядний і методологічний фундамент правової реформи. *Право і суспільство*. Дніпро, 2017. № 5. Ч. 2. С. 25–30.

154. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.

155. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 18 с.

156. Кривицький Ю. В. Юридична аргументація: доктринальне розуміння та методологічний потенціал. *Філософські та методологічні проблеми права*. Київ, 2019. № 2 (18). С. 36–45.

157. Кудрявцев В. Н., Никитинский В. И., Самощенко И. С., Глазырин В. В. Эффективность правовых норм : монография. Москва : Юрид. лит., 1980. 280 с.

158. Лаба О. В. Основні риси сучасної правової системи України. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2010. № 1. С. 33–39.

159. Лазарев Б. М. Федерация или конфедерация // Новый союзный договор: поиск решений / Под ред. Б. М. Лазарева. Москва : ИГПАН СССР, 1990. С. 72–89.

160. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / голова ред. А. Волков ; Буковинський центр гуманітарних досліджень. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 634 с.

161. Леушин В. И. Структура логической нормы и её проявление в регулятивных (обязывающих) и охранительных нормах права. *Российский юридический журнал*. 2005. № 2. С. 6–12

162. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Юрисконсульт, 2006. 355 с.

163. Ллойд Д. Идея права / Пер. с англ. Москва : Югона, 2000. 416 с.

164. Лобанов К. Н. Договор о Европейском Союзе: правовой анализ новейших тенденций развития западноевропейской интеграции. Белград, 1996.

165. Лозинська І. В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Вип. 1. 2011. С. 37–46.

166. Лук'янов Д. Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем. *Вісник Національної академії правових наук України*. Харків, 2015. № 2 (81). С. 27–35.

167. Лук'янов Д. В. Правова система. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права /

Редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. 2017. С. 497–501.

168. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі : монографія. Харків : Право, 2015. 352 с.

169. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. Москва : Юрид. лит., 1973. 155 с.

170. Луць Л. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи. *Історико-правовий часопис*. Луцьк, 2016. № 2 (8). С. 20–27.

171. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 304 с.

172. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 44 с.

173. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 448 с.

174. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография. Харьков : Право, 2002. 328 с.

175. Мала енциклопедія теорії держави та права / С. Б. Бобровник та ін. ; за ред. проф. Ю. Л. Бошицького. Київ : Кондор-Видавництво, 2012. 368 с.

176. Малишев Б. В. Телеологічна природа структури норми права. *Форум права*. 2011. № 2. С. 557–563.

177. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір) : монографія. Київ : Дакор, 2012. 364 с.

178. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії : монографія. Київ : Праксіс, 2008. 344 с.

179. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посіб. / За заг. ред. Б. В. Малишева. Київ : Реферат, 2010. 260 с.

180. Мальцев Г. В. Социальные основания права : монография. Москва,

2007. 800 с.

181. Маргиев В. И. О некоторых особенностях внутреннего права европейского сообщества. *Правоведение*. 1999. № 1. С. 208–214.

182. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. Москва : Проспект, 2008. 436 с.

183. Марченко М. Тенденції розвитку Європейського Союзу та його правової системи. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 316–327.

184. Марченко М. Н., Дерябина Е. М. Право Европейского союза. Вопросы истории и теории. «Проспект», 2010. URL: <http://uport.inf.ua/strukturnyie-inyie-osobennosti-pravovoy.html>

185. Марченко А. А. Судовий прецедент у правовій системі України (1991 – 2010 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 20 с.

186. Марченко Н. М. Общая теория государства и права : учеб. для вузов. Москва, 1998. 656 с.

187. Марчук М. І. Право Європейського Союзу : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2012. 236 с.

188. Марчук М. Г. Аксіологічний потенціал наукового знання: поняття, структура, спосіб актуалізації : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.09. Київ, 2003. 40 с.

189. Матвеева Л. Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.000.01. Харків, 2005. 20 с.

190. Матузов Н. И. Принципы права как объект научного исследования (вместо введения). Принципы российского права: общетеоретический и отраслевой аспекты; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2010. С. 11–28.

191. Мацькевич М. М. Конституційно-правові засади забезпечення культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. 464 с.

192. Меленко О. В. Методологія правознавства в науковій спадщині

Б.О. Кістяківського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 21 с.

193. Мельник М. Кримінально-правова норма чи соціальна аномалія? *Право України*. Київ, 2004. № 9. С. 115–119.

194. Методологія в праві : монографія / І. Безклубий та ін. / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. 658 с.

195. Методологія тлумачення нормативно-правових актів України / В. Г. Ротань та ін. / Відп. ред. В. Г. Ротань. Київ : Юрид. книга; Севастополь; Ін-т юрид. дослід., 2008. 848 с.

196. Мільчарек Д. Європейський Союз та його місце в сучасному світі. Львів : Інформація. Поступ. Перспективи, ПП, 2008. 172 с.

197. Мінгела О. А. Юридична практика у правовій системі суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Кривий Ріг, 2018. 16 с.

198. Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 36 с.

199. Мірошниченко М. І. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 40 с.

200. Міхайліна Т. В. Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2018. 40 с.

201. Мозоль Н. Правове забезпечення євроінтеграційних процесів України. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2019. № 9. С. 170–174.

202. Москаленко О. До класифікації джерел права Європейського Союзу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. № 841. С. 55–60.

203. Москаленко О. М. Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2006. 17 с.

204. Мохонько А. В. Правові та політичні норми в системі соціального регулювання (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.01. Київ, 2012. 19 с.

205. Мочульська М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2013. 19 с.

206. Муравйов В. І. Реалізація норм права Європейського Союзу у внутрішніх правопорядках держав-членів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. Харків, 2013. № 1086. С. 58–64.

207. Муравйов В., Святун О. Захист прав людини в Європейському Союзі. *Право України*. Київ, 2011. № 6. С. 85–99.

208. Муравйов В. Організаційно-правовий механізм реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Право України*. Київ, 2015. № 8. С. 17–32.

209. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі : монографія / Відп. наук. ред. В. В. Копейчиков. Київ : Знання, 1999. 182 с.

210. Мухаев Р. Т. Теория государства и права: учебник для вузов. М.: Изд-во ПРИОР, 2001. 464 с.

211. Настасяк І. Ю. Правова інтеграція та її вплив на сучасні правові системи світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Ужгород, 2013. Вип. 22. Ч. 1. Т. 1. С. 68–71.

212. Національна правова система: реформування та оновлення : наук.-аналіт. доп. / Н. М. Оніщенко та ін. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. 176 с.

213. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. Москва : Юрид. лит., 1960. 511 с.

214. Нерсесянц В. С. Право и закон. Москва : Наука, 1983. 366 с.

215. Нерсесянц В. Философия права : учеб. Москва : Норма, 2005. 656 с.

216. Нормы советского права: Проблемы теории : монография / В. К. Бабаев и др. / Под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 248 с.

217. Оборотов Ю. Традиції та інновації у правовому розвитку. *Психологія*

і суспільство. 2004. № 1. С. 15–42.

218. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 38 с.

219. Оборотов Ю. М., Горобець К. В. Методологія правового пізнання. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 460–463.

220. Оніщенко Н. Гармонізація правової системи України: основні напрями та тенденції. *Юридична газета* № 18 (78) 28 вересня 2006 року. URL: www.yur-gazeta.com/article/383/html.

221. Оніщенко Н. М. До питання про розвиток демократичного права. *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. Вип. 51. Київ, 2011. 768 с.

222. Оніщенко Н. М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи : монографія / Відп. ред. Ю. С. Шемчушенко. Київ :Юридична думка, 2011. 176 с.

223. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія. Київ : Інститут держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 350 с.

224. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Істина, 2007. 336 с.

225. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 лист. та 13 груд. 1985 р. *Верховна Рада України* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201

226. Особливості «первинних» джерел права Європейського Союзу URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vonu_prav/2010_1/01.pdf

227. Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/applicant/statistics/> (дата звернення 02.04.2020)

228. Павлишин О. Реформування правової системи України як філософсько-правова проблема (семіотичний підхід). *Юридична наука*. 2011.

№ 2. С. 19–24.

229. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 336 с.

230. Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ, 2010. 396 с.

231. Пацурківський П. С. Інтегративний підхід в системі методів пізнання права. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. Чернівці, 2000. Вип. 75. С. 10–18.

232. Пендюра М. М., Тихомиров Д. О., Старицька О. О. Офіційне тлумачення та конкретизація права: проблеми співвідношення. Забезпечення цивільної безпеки в Україні: сучасний стан і перспективи : монографія / за заг. ред. О. М. Тищенка, Т. М. Кришталь. Черкаси : ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2018. С. 118–124.

233. Пендюра М. М. Теорія держави і права : навч. посіб. Вид. 3-є, допов. і переробл. Київ : О. С. Ліпкан, 2013. 302 с.

234. Петриківська О. С. Філософська антропологія як методологія синтезу знань про людину : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.02. Одеса, 2007. 19 с.

235. Петров Р. Конституційні аспекти імплементації угод про асоціацію між Європейським Союзом та Україною, Молдовою і Грузією. *Право України*. Київ, 2015. № 8. С. 39–41.

236. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Харків, 1998. 36 с.

237. Погорелов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : монографія. Харків : НікаНова, 2012. 166 с.

238. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с.

239. Погребняк С. П. Роль основоположних принципів у застосуванні

права. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Том VI–VII. С. 131.

240. Погребняк С. Принципи пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. Київ, 2017. № 7. С. 39–46.

241. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.

242. Погребняк С. П. Принципи права: доктринальні питання. *Право України*. Київ, 2013. № 9. С. 217–228.

243. Поляков А. В. Общая теория права. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. 642 с.

244. Поляков И. И. Теория права и государства: учебник. Одеса : Фенікс, 2011. 542 с.

245. Полянничко А. О. Принципи податкового права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. 20 с.

246. Попов Д. І. Принцип верховенства права та його застосування при здійсненні судового огляду. *Митна справа*. 2012. № 4, Ч. 2. Кн. 1.

247. Поцелуев Е. Л. Понятие, признаки и структура правовой системы в российской и зарубежной юридической науке. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 130–138.

248. Право Европейского Союза : учеб. для вузов / Под ред. С. Ю. Кашкина. М.: Юрист, 2004. 925 с.

249. Право Європейського Союзу : навч. посіб. / В. М. Бесчасний та ін. / За ред. В. М. Бесчасного. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2011. 366 с.

250. Право Європейського Союзу : підруч. / За ред. В. І. Муравйова. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 704 с.

251. Право Європейського Союзу: система, джерела, особливості. О. Головка. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzlubp/2008_2/37715.pdf

252. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. / За заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. 976 с.

253. Правова система України в епоху глобалізаційного поступу : монографія / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. К. Матвійчука. Київ : НАУ, 2014. 492 с.

254. Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку: у 5 т. Т. 1: Методологічні та інформаційно-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришин. Харків : Право, 2008. 728 с.

255. Правовая система социализма / Под. ред. А. М. Васильева: в 2 т. Т. 1. Москва : Юридическая литература, 1986. 368 с.

256. Правові системи сучасності : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. С. Шемшученко та ін. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2012. 492 с.

257. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / (Відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. 316 с.

258. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення 02.04.2020).

259. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закону України від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15> (Дата звернення 02.04.2020).

260. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.

261. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 р. №1698-VII *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення 02.04.2020).

262. Про судоустрій та статус суддів 2 червня 2016 р. № 1402-VIII

Відомості Верховної Ради, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

263. Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності 2 жовтня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_641

264. Пустовіт Ю. Ю. Принципи бюджетного права України в умовах євроінтеграції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2015. 18 с.

265. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 20 с.

266. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. 9-е вид., зі змінами. Львів : Край, 2007. 192 с.

267. Рабінович П. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. Київ, 2014. № 1. С. 11–21.

268. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 10-те вид. Львів : Край, 2008. 224 с.

269. Радейко Р. І. Особливості формалізації права як стадії правотворчого процесу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. Львів, 2014. № 801. С. 81–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_801_17

270. Радько Т. Н. Теория государства и права : учеб. для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. 576 с.

271. Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира. Москва : Юрид. література, 1993. 255 с.

272. Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2020 р. № 4-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII, «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та

деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 р. № 193-IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p_2020.pdf

273. Рішення Конституційного Суду України від 26 березня 2020 р. № 6-р/2020 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_p_2020.pdf

274. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1413-р. «Про затвердження плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та покращення бізнес-клімату, плану дій щодо підвищення позиції України в рейтингу Світового банку «Ведення бізнесу» («Doing Business») та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1413-2019-%D1%80> (дата звернення 02.04.2020).

275. Розумний строк розгляду справи у суді: європейські стандарти та українські реалії: URL: <http://pravo.org.ua/2010-03-07-18-06-07/lawreforms/1090-reasonableness-of-a-court-case-and-european-standards-ukrainian-reality-ua.html>

276. Романов А. К. Правовая система Англии : учеб. пособ. 2-е изд., испр. Москва : Дело, 2002. 344 с.

277. Руденко Б. Б. Методологічні засади юридичної науки: парадигмальний вимір : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.09. Київ, 2014. 18 с.

278. Савчин М. Конституційні принципи та їх інтерпретація. *Право України*. Київ, 2017. № 7. С. 30–38.

279. Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2008. 220 с.

280. Селіванов В. М. Право і влада в сучасній Україні: методологічні

аспекти : монографія. Київ : Видавничий дім, 2002. 723 с.

281. Сердюк І. А. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпропетровськ, 2012. № 1. С. 129–135.

282. Сидоренко О. М. Поняття та особливості догми права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2 (13–14). С. 56–60.

283. Сидоренко О. О. Правова система України в контексті глобалізації. *Теорія і практика правознавства*. Харків, 2016. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_1_6.

284. Сидоренко О. О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди : монографія. Харків : Право, 2014. 192 с.

285. Ситар І. М. Правові системи сучасності (західна традиція права) : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 408 с.

286. Ситар І. М., Чорнобай О. Л. Романо-германська правова сім'я: гносеологічні та теоретичні аспекти : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. С. 59–60.

287. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира : учеб. для студ. вузов. Киев : Ін Юре, 2008. 464 с.

288. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. Харків : Еспада, 2006. 776 с.

289. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. 2-е вид. / Пер. з рос. Харків : Консул, 2005. 656 с.

290. Скакун О. Ф., Бондаренко Д. А. Юридический научно-практический словарь-справочник (основные термины и понятия) / Под общ. ред. проф. О. Ф. Скакун. Харьков : Эспада, 2007. 488 с.

291. Скрипнюк О. Європейський вибір України: проблеми реалізації принципу законності. *Право України*. Київ, 2009. № 1. С. 97–101.

292. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 35, 662.

293. Словник юридичних термінів і понять : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, та ін. / За ред. В. Г. Гончаренка та З. В. Ромовської. Київ : Юстиніан, 2013. 597 с.

294. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования). Л.: Наука, 1965. 188 с.

295. Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права : монография. Москва : Юрид. лит., 1977. 216 с.

296. Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2005. 20 с.

297. Смичок Є. Вплив принципів податкового права на побудову галузі податкового законодавства. *Право України*. Київ, 2017. № 7. С. 83–89.

298. Сопільник Р. Сучасна судово-правова реформа України: концептуальні особливості. URL: http://конференция.com.ua/files/image/konf%209/konf%209_4_14.pdf

299. Сорока С. В. Характерні риси та особливості правової системи Європейського Союзу. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/10.pdf>

300. Социология и право / Под ред. Ю.А. Тихомирова, В. П. Казимирчука. Москва : Наука, 1973. 356 с.

301. Спасов Б. Закон и его толкование. Москва : Наука, 1986. С. 203–215.

302. Старицька О. О. Нариси щодо питання ефективності права. *Ефективність норм права*; матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17 лист. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 414–417.

303. Старицька О. О. Сфери впливу євроінтеграційних тенденцій на розвиток національного законодавства в Україні про захист прав споживачів. *Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства* : тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (16–17 трав. 2014 р.). Київ : Центр правових наукових досліджень, 2014. Ч. 1. С. 72–74.

304. Старчук О. В. Принципи трудового права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2012. 16 с.

305. Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2012. № 2. С. 40–43.
306. Стрельцова О. В. Загальні принципи права як джерело прав Європейського Союзу. *Правова держава*. 2003. Вип. 14. С. 516–527.
307. Стрельцова О. В. Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 20 с.
308. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук та ін. / За заг. ред. О. В. Зайчука. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 408 с.
309. Сюр Н. В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 182 с.
310. Татам А. Право Європейського Союзу / Пер. з англ. Київ : Абрис, 1998. 424 с.
311. Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. Москва : ИНФРА. М-НОРМА, 1997. 527 с.
312. Теория государства и права : курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2004. 768 с.
313. Теория государства и права / Под ред. В.К. Бабаева. Москва : Юристъ, 2002. 592 с.
314. Теория права и государства / Под ред. проф. Г. Н. Манова : учеб. для вузов. Москва : Издательство БЕК, 1996. 336 с.
315. Теорія держави і права України : підруч. / О. М. Бандурка та ін. / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. Харків, 2018. 416 с.
316. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Академія, 2013. 348 с.
317. Теорія держави і права : підруч. / Ю. А. Ведерніков та ін. / Кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016 ; Ліра ЛТД. 480 с.
318. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / О. В. Зайчук

та ін. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

319. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

320. Теорія держави та права : навч. посіб. для підготов. до атест. здоб. вищої освіти / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 116 с.

321. Теорія держави та права : підруч. / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.

322. Тихомиров О. Д. Компаративний підхід у правознавстві. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 349–354.

323. Тихомиров О. Д. Принципи права в компаративістському контексті. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри*. Київ, 2012. Вип. 3. С. 52–57.

324. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади : автореф. дис. .. д-ра юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2006. 35 с.

325. Тихомиров О., Гусарєв С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Право України*. Київ, 2013. № 9. С. 117–137.

326. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія. Київ : Атіка, 2009. 284 с.

327. Ткаченко В. Д., Погребняк С. П., Лук'янов В. Д. Порівняльне правознавство : підруч. / За ред. В. Д. Ткаченка. Харків : Право, 2003. 274 с.

328. Топорнин Б. М. Европейское право : учеб. Москва : Юристъ, 2001. 456 с.

329. Тюріна О. Основи права Європейського Союзу : навч. посіб. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2012. 100 с.

330. Тюріна О. В. Сучасні національні правові системи : навч. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 200 с.

331. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : Друкарня МАДРИД, 2012. 196 с.

332. Уварова О. О. Роль принципів права в процесі правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 26 с.

333. Уварова О. О. Роль принципів права в процесі правозастосування) : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 211 с.

334. Уварова О. О. Шляхи дослідження правозастосовної функції принципів права. *Форум права*. 2007. № 2. С. 217–219.

335. Удовика Л. Г. Правова система України: глобалізаційні трансформації : монографія. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. 320 с.

336. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. 552 с.

337. Ул'яновська О. В. Фікції в правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. 20 с.

338. Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Одеса, 2011. 17 с.

339. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1987. 336 с.

340. Федоренко В. Л. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні : наук. доп. на методол. семінарі. Київ : Ліра-К, 2015. 64 с.

341. Фесенко В. Окремі аспекти взаємодії суду ЄС з національними та міжнародними юрисдикційними органами. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 1. С. 152–155.

342. Филимонов В. Д. Норма права и ее функции. *Государство и право*. Москва, 2007. № 9. С. 5–12.

343. Философия уголовного права / Сост., ред. и вступ. статья проф. Ю. Голика. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 348 с.

344. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура та ін. / За заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

345. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.

346. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2003. 253 с.

347. Хаустова М. Правова система серед інших узагальнюючих категорій правової науки. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2010. № 4 (63). С. 48–57.

348. Хаустова М. Структура правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2010. № 1 (60). С. 49–58.

349. Хаустова М. Г. Національнаправова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2005. 199 с.

350. Хрідочкін А. В., Макушев П. В. Методологія сучасного правознавства : навч. посіб. Дніпро : Гельветика, 2017. 368 с.

351. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

352. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15>.

353. Циппеліус Р. Юридична методологія / Пер., адапт., прикл. з права України і список терм. Р. Корнут. Київ : Реферат, 2004. 176 с.

354. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособ. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 381 с.

355. Черкасова Е. В. Роль понимания права в формировании прецедентной практики: теоретико-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2006.

356. Четвериков А. О. Основне органы Европейского Союза (конституционно-правовой аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.02. Москва, 1999. 26 с.

357. Чехович Т. В. Конституційний принцип рівності громадян перед законом у публічному управлінні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02, 12.00.07. Київ, 2020. 38 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/uploadя/iblock/04a/aref_Chekhovych%20TV_new.pdf

358. Шаповал В. Антропологічні виміри розвитку філософії права в Україні. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 129–135.

359. Шапп Я. Система германского гражданского права : учеб. / Пер. с нем. С. В. Королева. Москва : Междунар. отношения, 2006. 360 с.

360. Шевчук О. М. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2003. 20 с.

361. Шевчук О. М. Засоби державного примусу у правовій системі України : навч. посіб. Одеса : Астропринт, 2005 142 с.

362. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції : навч. посіб. Харків : Консум, 2002. 296 с.

363. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України. *Право України*. Київ, 2010. № 2. С. 175–185.

364. Шевчук С. Свобода вираження поглядів: практика Європейського Суду з прав людини у порівняльній перспективі. Київ : Реферат, 2005. 192 с.

365. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід, перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.

366. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Вып. 1. Москва, 1910.

367. Шершеневич Г. Ф. Философия права. Москва. 1911.

368. Шмаленя С. В. Особливості застосування аналогії права при вирішенні юридичних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2009. 238 с.

369. Шпакович О. Роль Європейських інституцій у розвитку європейського права. *Право України*. Київ, 2011. № 5. С. 142–147.

370. Щеколов К. С. Бюрократизация права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2008. 153 с.

371. Щенникова Л. В. Принципы гражданского права: достижения цивилистики и законодательный эффект. *Цивилистические записки* : межвуз. сб. науч. трудов. Москва, Екатеринбург : Статут, Ин-т частного права, 2002. Вып. 2. С. 41–49.

372. Щерба С. П., Щедрін В. К., Заглада О. А. Філософія : навч. посіб. / За заг. ред. С. П. Щерби. Київ : МАУП, 2004. 216 с.

373. Явич Л. С. Сущность права: Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных. Л.: ЛГУ, 1985. 207 с.

374. Яворська І. Право Європейського Союзу: сучасні концептуальні підходи. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 201–209. URL: http://194.44.198.61/fk_mv/bulletin/articles/85/fulltext.pdf

375. Якименко Х. С. Європейський Союз: правова природа об'єднання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 230 с.

376. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз : монографія. Харків : Право, 2013. 760 с.

377. Яловий К. В. Принципи торгового права Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2011. 18 с.

378. Яремко О. М. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2009. 221 с.

379. Austin J. The Province of Jurisprudence Determined / Ed. by H. L. A. Hart. L.: George Weidefeld and Nicolson Ltd., 1954.

380. Bentham J. A Fragment on Government. Lloyd's Introduction to Jurisprudence. – 6 th ed. by M. D. A. Freeman. – L: Sweet& Maxwell, 1994.

381. Case 166/73, *Rheinmuhlen – Dusseldorf* [1974] E. C. R. 33, para 2.

382. Costa v. ENEL: Judgment of the Court of 15 July 1964. Case 6/64 // European Court Reports. Page 00585.

383. Dlack's Law Dictionary. 7thed. 1999. P. 864.

384. European Union, EU Law and Policy Overview: EU Policy on the Death Penalty, URL: [www.eurunion.org/legislat/Death Penalty/eumemorandum.htm#5](http://www.eurunion.org/legislat/Death%20Penalty/eumemorandum.htm#5) (состоян на 15.11.2006).

385. Hart H. The Concept of law. Oxford, 1961.

386. Hartley T. C. The foundations of European Community Law. *Oxford university press*. 2003.

387. Hartley T. C. The Foundations of European Union Community Law. Fourth Edition. *Oxford University Press*. 1999. P. 130–131.

388. Hummer W., Simma B., Vedder C., Emmert F. Europarecht in Fallen. Baden-Baden: NOMOS, 1993. 860 p.

389. Judgment of the Court of 17 December 1970. Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Frankfurt am Main. Germany. Case 11–70. URL: eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61970CJ0011

390. Minister of Economic Affairs v. SA Fromagerie Report. 1972. Vol. 9. P. 330–373.

391. Paweł Frankowski Labor standards and external promotion of European norms. URL: <http://aei.pitt.edu/79013/1/Frankowski.pdf>

392. Peschka Vilmos. Die Theorie der Rechtshormen. Akademiai kiado. Budapest, 1982. 675 p.

393. Sanyal A., An overview of European norms and specifications with requirements of CE certification and implications, *Proceedings of the International Conference on Electromagnetic Interference and Compatibility '99 (IEEE Cat. No. 99TH 8487)*, Hyderabad, India, 1997, P. 189–202.

394. Vienna Convention on the Law of Treaties, arts. 6-80, 1155 U. N. T. S. 332.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Акти впровадження результатів дисертаційної роботи



НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ

№ 01/2020-12 від 29 квітня 2020 року**Акт
впровадження результатів дисертаційної роботи
Станько Ірини Ярославівни****на тему «Співвідношення принципів та норм права в правових системах України
та Європейського Союзу»****в законотворчій діяльності**

В результаті проведеного наукового дослідження Станько Іриною Ярославівною на тему: «Співвідношення принципів та норм права в правових системах України та Європейського Союзу», одержані висновки містять інтерес у правотворчій діяльності. Зокрема, в підрозділі 3.3. «Проблемні аспекти співвідношення принципів і норм права у правовій системі України в контексті її євроінтеграційних прагнень» висвітлено основні наукові напрацювання співвідношення принципів права та норм права. Дисертантом запропоновано шляхи гармонійного використання принципів та норм права в контексті європейської трансформації, що є важливою складовою удосконалення правової системи України та її наближення до європейських правових засад.

Результати дисертаційного дослідження на тему: «Співвідношення принципів та норм права в правових системах України та Європейського Союзу», проведеного Станько Іриною Ярославівною наділені актуальністю, новизною та можуть бути корисними при розробленні та прийнятті законопроектів.

**Народний депутат України IX скликання,
член комітету Верховної Ради України
з питань правової політики**

Павло Бакунець



У К Р А Ї Н А

КАМ'ЯНКА-БУЗЬКИЙ РАЙОННИЙ СУД ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Незалежності, 29, м. Кам'янка-Бузька Львівської області, 80400, тел. 5-12-53

30 квітня 2020 року

Акт

впровадження результатів дисертаційної роботи

Станько Ірини Ярославівни

на тему «Співвідношення принципів та норм права в правових системах

України та Європейського Союзу»

у правозастосовчій діяльності

Результати дисертаційного дослідження Станько Ірини Ярославівни на тему: «Співвідношення принципів та норм права в правових системах України та Європейського Союзу» є актуальними і такими, що можуть використовуватися в правозастосовчій практиці.

Зокрема, у підрозділі 3.2 «Особливості співвідношення принципів і норм права в правовій системі України» даної дисертаційної роботи містяться наукові розробки і пропозиції щодо застосування принципів права під час здійснення правосуддя.

Дисертаційне дослідження характеризується достатньою повнотою тематичного змісту для практичного застосування.

**В.о. голови
Кам'янка-Бузького районного суду
Львівської області**



У.І. Костюк



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
www.tneu.edu.ua; rektor@tneu.edu.ua; код ЄДРПОУ 33680120

№ 126-24/622

19 травня 2020 р.



ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи
Тернопільського національного
економічного університету
проф. Зеновій-Михайло
ЗАДОРОЖНИЙ
«___» _____ 2020 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Станько Ірини Ярославівни

на тему «Співвідношення принципів та норм права в правових системах
України та Європейського Союзу», поданої

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю
12.00.01 – теорії та історія держави і права, історія політичних і правових
вчень у навчальний процес юридичного факультету

Тернопільського національного економічного університету

Члени комісії у складі:

1. Банах С.В. декан юридичного факультету, к.ю.н.;
2. Савенко В.В., професор кафедри теорії та історії держави і права,
д.ю.н., доцент;
3. Грубінко А.В., професор кафедри теорії та історії держави і права,
д. і. н., доцент

Склали цей Акт про те, що результати дисертаційного дослідження
здобувачки Національної академії внутрішніх справ Станько Ірини
Ярославівни на тему «Співвідношення принципів та норм права в правових
системах України та Європейського Союзу» використовуються в процесі
викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Право
Європейського Союзу», «Філософія права», «Історія держави і права
зарубіжних країн» при проведенні лекційних і семінарських занять. Зокрема,

при вивченні таких тем, як: «Поняття, походження права, сучасне праворозуміння», «Соціальна цінність, принципи, функції права» » «Правові системи сучасності», «Правова система, система права, систематизація нормативно-правових актів» та інших тем, що читаються студентам юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету, які здобувають вищу освіту за освітнім рівнем «бакалавр».

Наукові праці Ірини Ярославівни Станько закріплені у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах вищезазначених дисциплін. Серед них так публікації:

1. Станько І.Я. Норма права в контексті основних видів праворозуміння. *Наше право*. 2013. №7. С. 196-201.

2. Станько І.Я. Поняття принципів права та їх значення в правових системах України та Європейського Союзу. *Митна справа*. 2012. №4 (82), част.2, книга 1. С. 15-20.

3. Станько І.Я. Філософсько-правовий аналіз становлення правової системи Європейського Союзу. *LEGEA □ I VIA □ A. Revist ā □ tiin □ ifico-practicā*. Nr.8/2 (272). 2014. p.131-135.

4. Станько І.Я. Методологічні підходи дослідження співвідношення принципів і норм права в правових системах України та Європейського Союзу. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 18. С. 46-54.

5. Станько І.Я. Теоретико-правовий аналіз принципів права як інтегруючого елементу правової системи. *Правові горизонти*. 20 (33). 2020. С. 15-22.

6. Станько І.Я. Принципи права: їх роль і значення в правових системах України та Європейського Союзу. *Конституція – основа державного і суспільного устрою України: матеріали V міжвузівських наукових читань*, (НАВС, Київ, Україна, 29 березня 2012 р.). К.: ЮВЕТА, 2012. С. 19-24.

7. Станько І.Я. Принципи права як елемент правової системи Європейського Союзу. *Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції "Актуальні дослідження в юриспруденції"* від 14.12.2013. С. 8-10.

8. Станько І.Я. Деонтологічні засади принципів права в правовій системі Європейського Союзу. *Деонтологічні засади професії юриста: матеріали VII "круглого столу" до Дня юриста* (НАВС, Київ, Україна, 7 жовтня 2013 р.). К.: ЮВЕТА, 2013. С. 73-77.

9. Станько І.Я. Принципи права як елемент правової системи Європейського Союзу. *Актуальні дослідження в юриспруденції: матеріали*

міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Тернопіль, Україна, 14 грудня 2013 р.). С. 8-10.

10. Станько І.Я. Особливості норм права в правовій системі ЄС: філософсько-правовий вимір. *Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції Наукова спільнота "Перші економіко-правові дискусії"* від 04.03.2014. С. 90-93.

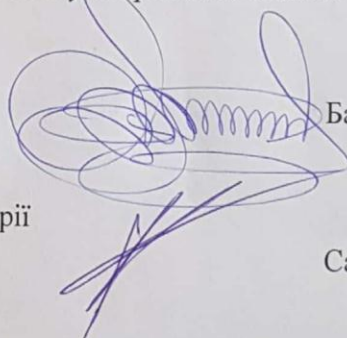
11. Станько І.Я. Принципи права як втілення ідеї справедливості в українській системі правосуддя. *Правова держава: сучасні тенденції та передумови її розбудови в Україні*. Тернопіль, 2015. С. 13-18.

12. Станько І.Я. Функції принципів права в правовій системі Європейського Союзу. *Сорок треті економічно-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Львів, 2019. С. 17-20.

13. Станько І.Я. Функції норм права в правових системах сучасності. *Збірник Матеріалів круглого столу «Юридична освіта: осмислення, виклики*.

Голова комісії:

Декан юридичного факультету



Банах С.В.

Члени:

Професор кафедри теорії та історії
держави і права, д.ю.н.

Савенко В.В.

професор кафедри теорії та історії
держави і права, д.і.н.



Грубінко А.В.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
Станіслав ГУСАРЄВ

« 23 » _____ 2020р.

А К Т**впровадження наукових результатів дисертаційного дослідження**

здобувачки наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право) Станько Ірини Ярославівни на тему: «Співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу» у наукову роботу Національної академії внутрішніх справ

Комісія в складі завідувача кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Андрія Завального, доцента кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Ольги Мінченко, доцента кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Ольги Старицької, цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Станько Ірини Ярославівни за темою: «Співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу» а саме ті, що стосуються питання темпоральних меж дії принципів права у правовій системі ЄС були використані при підготовці навчального посібника «Поліцейська деонтологія».

Голова комісії:

 **Андрій ЗАВАЛЬНИЙ**

Члени комісії:

 **Ольга МІНЧЕНКО**

 **Ольга СТАРИЦЬКА**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

Станіслав ГУСАРОВ

« 13 » 06 2020 р.

**А К Т****впровадження наукових результатів дисертаційного дослідження**

здобувачки наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право) Станько Ірини Ярославівни на тему: «Співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу» у освітню роботу Національної академії внутрішніх справ

Комісія в складі завідувача кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Андрія Завального, доцента кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Ольги Мінченко, доцента кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Ольги Старицької, цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Станько Ірини Ярославівни за темою: «Співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу» у частині щодо особливостей взаємодії норм та принципів права використовуються у процесі викладання навчальної дисципліни «Теорія держави та права», зокрема, при вивченні таких тем, як: «Поняття, сутність та зміст об'єктивного права», «Правотворчість та форми (джерела) права».

Результати дисертаційного дослідження Станько О.Я. відображено у таких публікаціях, що рекомендовані для вивчення здобувачам вищої освіти НАВС:

Русенко І. Я. Поняття принципів права та їх значення в правових системах України та Європейського Союзу. *Митна справа*. 2012. № 4 (82). Ч. 2. Кн. 1. С. 15–20.

2. Русенко І. Я. Норма права в контексті основних типів праворозуміння. *Наше право*. 2013. № 7. С. 196–201.

3. Станько І. Я. Методологічні підходи дослідження співвідношення принципів і норм права в правових системах України та Європейського Союзу. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 18. С. 46–54.

4. Станько І. Я. Теоретико-правовий аналіз принципів права як інтегруючого елементу правової системи. *Правові горизонти*. 2020. № 20 (33). С. 15–22.

Голова комісії:



Андрій ЗАВАЛЬНИЙ

Члени комісії:



Ольга МІНЧЕНКО

Ольга СТАРИЦЬКА

Додаток 2

Список публікацій здобувача за темою дисертації,
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Русенко І. Я. Поняття принципів права та їх значення в правових системах України та Європейського Союзу. *Митна справа*. 2012. № 4 (82). Ч. 2. Кн. 1. С. 15–20.
2. Русенко І. Я. Норма права в контексті основних типів праворозуміння. *Наше право*. 2013. № 7. С. 196–201.
3. Русенко І. Я. Філософсько-правовий аналіз становлення правової системи Європейського Союзу. *Legea și viața*. 2014. № 8/2 (272). С. 131–135.
4. Станько І. Я. Методологічні підходи дослідження співвідношення принципів і норм права в правових системах України та Європейського Союзу. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 18. С. 46–54.
5. Станько І. Я. Теоретико-правовий аналіз принципів права як інтегруючого елементу правової системи. *Правові горизонти*. 2020. № 20 (33). С. 15–22.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Русенко І. Я. Принципи права: їх роль і значення в правових системах України та Європейського Союзу. *Конституція – основа державного і суспільного устрою України: матеріали V міжвузів. наук. читань* (м. Київ, 29 берез. 2012 р.). Київ: ЮВЕТА, 2012. С. 19–24.
7. Русенко І. Я. Деонтологічні засади принципів права в правовій системі Європейського Союзу. *Деонтологічні засади професії юриста: матеріали VII «круглого столу» до Дня юриста* (м. Київ, 7 жовт. 2013 р.). Київ: ЮВЕТА, 2013. С. 73–77.
8. Русенко І. Я. Принципи права як елемент правової системи Європейського Союзу. *Актуальні дослідження в юриспруденції: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (м. Тернопіль, 14 груд. 2013 р.). Тернопіль,

2013. С. 8–10.

9. Русенко І. Я. Особливості норм права в правовій системі ЄС: філософсько-правовий вимір. *Перші економіко-правові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 4 берез. 2014 р.). Львів, 2014. С. 90–93.

10. Станько І. Я. Принципи права як втілення ідеї справедливості в українській системі правосуддя. *Правова держава: сучасні тенденції та передумови її розбудови в Україні*. (м. Тернопіль, 30 верес. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 13–18.

11. Станько І. Я. Функції принципів права в правовій системі Європейського Союзу. *Сорок треті економічно-правові дискусії (юридичне спрямування)*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 17 груд. 2019 р.) Львів, 2019. С. 17–20.

12. Станько І. Я. Функції норм права у правових системах сучасності. *Юридична освіта: осмислення, виклики та перспективи (пам'яті Юрія Бондаря)*: зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 26 берез. 2020 р.) / Редкол.: А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ: НАВС, 2020. С. 95–98.